

ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้

(ปัญญา วิสฤทธิ กรุณา มาบรจรบ ที่นี้)

พระพรหมคุณาภรณ์

(ป. อ. ปยุตโต)

อายุมงคล ๕ รอบ

นพพร บุญยประสิทธิ์

๒๑ เมษายน ๒๕๕๕

โมทนาพจน์

วันที่ ๒๑ เมษายน ๒๕๕๕ นี้ เป็นมงคลวารที่คุณนพพร บุญยประสิทธิ์ จะมีอายุเต็ม ๖๐ ปี ครบ ๕ รอบ ซึ่งถือกันว่าเป็นรอบใหญ่ เป็นมงคลสมัยอันสำคัญ

ในฐานะพุทธศาสนิกชนผู้ใกล้ชิดพระรัตนตรัย ท่านเจ้าของมงคลวารนั้น จึงตั้งใจจะบำเพ็ญบุญกุศลาพิเศษ ด้วยกรรมทานที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่าเป็นทานอันเลิศชนะทานทั้งปวง และได้แจ้งฉันทเจตนาที่จะพิมพ์หนังสือธรรม ๓ เล่ม คือ

๑. ไตรลักษณ์

๒. ปฏิจจสมุปบาท

๓. ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้

หนังสือ ๓ เล่ม สามเรื่องนี้ ก็คือ บทที่ ๓ บทที่ ๔ และบทที่ ๖ ของหนังสือ พุทธธรรม เล่มใหญ่ ซึ่งบัดนี้เพิ่งจัดพิมพ์เสร็จเป็น *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*

คุณนพพร บุญยประสิทธิ์ เห็นว่าธรรมบรรยายใน *พุทธธรรม* ๓ บทนี้ เป็นเรื่องที่พุทธบริษัท เริ่มแต่พระสงฆ์ น่าจะสนใจและรู้เข้าใจอย่างจริงจัง ควรได้รับการเผยแพร่ให้กว้างขวาง จึงเลือกเป็นหนังสือกรรมทานสำหรับมงคลวารอันสำคัญนี้ และตั้งใจพิมพ์แยกเป็น ๓ เล่มต่างหากกัน เพื่อให้แต่ละเล่มไม่ใหญ่เกินไป จะได้เหมาะกับการเผยแพร่ให้เป็นประโยชน์อย่างแท้จริง

คุณนพพร บุญยประสิทธิ์ เป็นผู้ศรัทธาอุปถัมภ์บำรุงวัดญาณ-
 เวศกวันตลอดมา ทั้งตนเองและครอบครัวได้ใกล้ชิดวัดญาณเวศกวัน
 เป็นเวลายาวนาน พุดได้ว่าเท่าอายุของวัดญาณเวศกวันนี่ คือเกินกว่า
 ๒๐ ปีแล้ว โดยพร้อมทั้งคุณวิภาวี ได้ร่วมคณะของคุณแม่ คือ คุณ
 โยมประภาศรี บุญยประสิทธิ์ มาทำบุญจัดภัตตาหารถวายพระสงฆ์
 เป็นประจำทุกสัปดาห์อย่างสม่ำเสมอ ตั้งแต่ระยะก่อตั้งวัดญาณเวศก-
 วันเรื่อยมา และได้ร่วมการบุญต่างๆ รวมทั้งจาริกบุญ-จาริกธรรม ไป
 นมัสการพุทธสังฆนิยสถานในอินเดียคราวใหญ่ ในปี ๒๕๓๘

ขออนุโมทนาบุญกุศลในมงคลสมัยนี้ ที่ได้เห็นด้านธรรมทาน
 อันจะเป็นการเสริมสร้างสัมมาทัศนะ ซึ่งเป็นรากฐานของสัมมาปฏิบัติ
 ที่จะนำไปสู่ประโยชน์สุขอันแท้จริงและยั่งยืน แก่ประชาชนจำนวนมาก
 สมตามพระพุทธรประสงค์ ที่ได้ทรงประกาศพระศาสนาไว้

ในศรีโศภนมงคลวารที่ คุณนพพร บุญยประสิทธิ์ มีอายุครบ ๕
 รอบนี้ ขออาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัยอภิบาล ให้ท่านเจ้าของชาตกาล
 อันครบรอบสำคัญนั้น พร้อมทั้งครอบครัว ญาติมิตร วิสสาสิกชน
 เจริญอกงามในธรรมและความสุข มีปีติปราโมทย์ ในบุญกุศลที่ได้
 บำเพ็ญเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธรศาสนาและสังคมส่วนรวม จงมีใจ
 เอิบอิม่ผ่อนไสเบิกบาน เป็นพลังที่จะทำกุศลเพื่อพระศาสนาและ
 มหาชนยิ่งขึ้นไป พรั่งพร้อมด้วยสรรพพรชัย ตลอดไปทุกเมื่อ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ปยุตฺโต)

๒๕ มีนาคม ๒๕๕๕

นิทานพจน์

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑ ของฉบับข้อมูลคอมพิวเตอร์)

หนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย* นี้ ก็คือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* นั่นเอง แต่ในการพิมพ์ครั้งใหม่นี้ ได้ตัดปรับข้อให้สั้นเข้า เพื่อจาง่ายเรียกได้สะดวก

นับแต่คณะระดมธรรม และธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้พิมพ์หนังสือนี้ขึ้นเป็นครั้งแรก เสร็จเมื่อวันวิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๕ ถึงบัดนี้ เกือบเต็ม ๓๐ ปี ระหว่างกาลที่ผ่านมา ได้มีการพิมพ์ซ้ำหลายครั้ง แต่พิมพ์ได้เพียงซ้ำตามเดิม และการพิมพ์มีคุณภาพด้อย เนื่องจากเมื่อแรกพิมพ์นั้น การพิมพ์อย่างก้าวหน้าที่สุด มีเพียงระบบคอมพิวเตอร์กราฟิก ที่จัดทำเป็นแผ่นอาร์ตเวิร์ค ซึ่งคงอยู่ไม่นานก็ผุพังไป แล้วต่อจากนั้น ต้องใช้วิธีถ่ายภาพจากหนังสือรุ่นเก่า โดยเลือกหนังสือเล่มที่เห็นว่าอ่านชัดที่สุดเท่าที่จะหาได้มาถ่ายแบบพิมพ์ใช้กันอย่างพอให้เป็นไป

ระหว่างนั้น ผู้ศรัทธามีน้ำใจหลายท่าน หลายคณะ ได้พยายามนำข้อมูลหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* นั้น จัดพิมพ์เป็นข้อมูลคอมพิวเตอร์ และก้าวหน้าได้มาก แต่มีข้อติดขัดที่ซับซ้อนบางอย่าง ที่ทำให้ไม่ลุล่วง จนกระทั่งวันหนึ่ง ได้ทราบว่า นายแพทย์ณรงค์ เลขาวิโรภาพ กำลังดำเนินการนำข้อมูลหนังสือนี้ลงในคอมพิวเตอร์ ที่จังหวัดเชียงใหม่ แม้ว่าต่อมา สำนักคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดลจะได้นำข้อมูล *พุทธธรรมฯ* ลงใน

โปรแกรมพระไตรปิฎกคอมพิวเตอร์ BUDSIR VI เสรีจลิน์อย่างรวดเร็วใน พ.ศ. ๒๕๕๐ แต่คุณหมอนรงค์ก็ยังทำงานของตนเป็นอิสระต่อไป

ในที่สุด ณ วันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๕๓ ขณะที่ผู้เขียนพำนักอยู่ที่สถานพำนักสงฆ์สหธรรมวาสี อ.ด่านช้าง จ.สุพรรณบุรี นายแพทย์ณรงค์ เลาหวิรภาพ ได้เดินทางไปกับคุณสุรเดช พรทวีทัศน์ (ผู้ต้นคิดสายนี้) และคุณนริศ จรัสจรรยาวงศ์ นำข้อมูลคอมพิวเตอร์ของหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* ที่จัดเรียงครบจบเล่มแล้ว พร้อมทั้งดัชนี ไปถวาย

เวลาผ่านไป เมื่อผู้เขียนพำนักอยู่ที่ศาลากลางสระ สถานีพำนักสงฆ์สายใจธรรม เขาสำโรงดงยาง อ.พนมสารคาม จ.ฉะเชิงเทรา ติดต่อกันอีก ๒ พรรษา หลังสิ้นพรรษาแรกแล้ว ถึงวันที่ ๒๙ ธันวาคม ๒๕๕๓ จึงได้มีโอกาสเริ่มงานตรวจชำระข้อมูลคอมพิวเตอร์ของหนังสือ *พุทธธรรมฯ* ที่ได้รับถวายไว้ครั้งพิเศษแล้วนั้น และเพิ่มเติมจัดปรับให้พร้อมที่จะพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ

ประจวบว่าตลอดช่วงเวลานี้ อากาศอาพาธโรคต่างๆ ทั้งเก่าและใหม่ ได้รุนแรงขึ้น กับทั้งโรคติดเชื้อในกระแสโลหิตที่ค่อนข้างเสี่ยงชีวิต ก็แทรกซ้อนเข้ามา เป็นเหตุให้งานไม่ราบรื่นบ้างในบางช่วง แต่ในที่สุด งานตรวจชำระเนื้อหนังสือก็เสร็จจบเล่มเมื่อขึ้นเดือนกันยายน ๒๕๕๔ และได้ส่งข้อมูลเนื้อหนังสือไปให้คุณหมอนรงค์จัดปรับ (update) ดัชนีให้ลงตัว

โดยทั่วไป เนื้อหนังสือ พุทธธรรมฯ นี้ ก็คงตามเดิม แต่เมื่อทำงานตรวจชำระและใช้ข้อมูล คอมพิวเตอร์ เป็นโอกาสที่จะจัดปรับได้สะดวก จึงได้จัดรูปให้อ่านง่ายขึ้น โดยเฉพาะชอยย่อหน้าถี่ขึ้นอย่างมาก และได้แทรกเพิ่มคำอธิบายในที่ต่างๆ ตามสมควร

ที่ควรสังเกตคือ ได้นำ “บทความประกอบ” ทั้งหมดของภาค ๑ แยกออกไปจัดรวมไว้ต่างหากเป็นภาค ๓ คืออยู่ท้ายเล่ม และได้เพิ่มบทความประกอบอีก ๑ บท (บทความประกอบที่ ๖: ความสุข ๒: ฉบับประมวลความ) เป็นบทสุดท้าย ทำให้หนังสือนี้มีจำนวนบททั้งหมดเพิ่มจาก ๒๒ เป็น ๒๓ บท

หนึ่งใน พุทธธรรมฯ นี้ มีตารางและภาพหลายแห่ง เมื่อถ่ายภาพจากหนังสือเก่า ก็ไม่ชัด พระชัยยศ พุกุทธิโร จึงได้เขียนตารางและภาพเหล่านั้นแทนให้ ๒๔ หน่วย อีกทั้งต่อมาได้มาพักไม่ไกลกันบนภูเขา เมื่อเห็นภาพใดไม่ชัด ก็ทำใหม่ให้ และเมื่อเนื้อหนังสือเสร็จ ก็ได้ช่วยอ่านพิสูจน์อักษรด้วย

ในที่สุด เมื่อมองรวมทั้งเล่ม ชื่อเดิมของหนังสือที่ว่า พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ นั้นยืดยาวเกินไป จึงเรียกใหม่ให้ง่ายและสะดวกขึ้นเป็น **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**

มีความประจวบพอดีเป็นศรีศุภกาล ที่ทุกอย่างจำเพาะมาลงตัวกันเองให้หนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย นี้เสร็จ ในช่วงแห่งมหามงคลสมัย เฉลิมพระชนมพรรษา ครบ ๗ รอบ ๘๔ พรรษา ในวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๔

โดยเฉพาะงานนี้ ดังที่กล่าวแล้ว เป็นการจัดการเนื้อหนังสือที่เป็นข้อมูลคอมพิวเตอร์ ซึ่งต้องอาศัยอุปกรณ์การทำงานที่มีราคาสูงเป็นหมื่นๆ บาท คือ เครื่องคอมพิวเตอร์ พร้อมทั้งส่วนชุดคำสั่งหรือซอฟต์แวร์ จำเพาะว่า ในปี ๒๕๕๓ ทั้งตัวเครื่องคอมพิวเตอร์ที่ได้ใช้มาก็เสีย คงหมดอายุ และซอฟต์แวร์ที่มีอยู่ก็ล้าสมัยมาก ใช้ทำงานข้อมูลคอมพิวเตอร์ที่คุณหมอนรงค์จัดทำและนำมาถวายไม่ได้ จึงได้อาศัยไวยารวัจกรคือลูกศิษย์ ผู้ถือบัญชีนิติยัตถหลวง จัดจ่ายได้อุปกรณ์ ๒ อย่างนั้นมา เป็นอันให้ทำงานสำเร็จได้ด้วยพระบรมราชูปถัมภ์ที่สืบมาตามราชประเพณี จึงถือความสำเร็จแห่งหนังสือธรรมทานนี้ เป็นการถวายพระพรอนุโมทนาพระราชกุศล ในมหามงคลสมัยอันพิเศษที่มาถึง

การทำหนังสืออันเป็นสาระของงาน สำเร็จในช่วงมหามงคลสมัย เฉลิมพระชนมพรรษา ครบ ๗ รอบ ดังได้กล่าว ส่วนการพิมพ์หนังสืออันเป็นขั้นที่จะทำสาระนั้นให้ปรากฏและบังเกิดประโยชน์แก่มหาชน เป็นภารกิจต่างหาก ซึ่งสืบต่อออกไปจากความเสรีจลันของสาระนั้น และการพิมพ์นั้นมาลุล่วงใน พ.ศ. ๒๕๕๕ อันเป็นกาลที่บรรจบ ๒๖ ศตวรรษแห่งการประดิษฐานพระพุทธธรรมที่นับแต่การบรรลุโพธิญาณ และการทรงแสดงปฐมเทศนา ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

การพิมพ์หนังสือ *พุทธธรรมฯ* อันใช้ข้อมูลที่ตรวจจัดในคอมพิวเตอร์นี้ เป็นธรรมทานครั้งพิเศษ ซึ่งสำเร็จด้วยทุนบริจาคตามพินัยกรรมของ น.ส. ชมพูนุท กมลโชติ ในกองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม ที่คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้ตั้ง

ไว้ และทูลปรึกษาตามมฤตกปณิธานของ น.ส. ชุณหรัศมิ์ สวัสดิ-
ฤกษ์ ทั้งนี้ เป็นกุศลกิริยาของผู้ศรัทธา ที่ได้ชวนชวายนองบุญ
เจตนาของท่านผู้ที่ได้ตั้งมโนปณิธิไว้ นับว่าเป็นความร่วมมือใจในการ
ทำกุศลใหญ่ครั้งสำคัญ

บัดนี้ ในวาระอุปริโยสานแห่งงานธรรมทานที่ตั้งไว้ ขอทุก
ท่านผู้เกี่ยวพันในบุญการ จงเจริญด้วยความเกษมสันต์และสรรพ
กุศล ขอสัตว์ธรรมจงรุ่งเรืองแผ่ไพศาล เพื่อความเจริญไพบูรณ์แห่ง
ประโยชน์สุขของปวงประชาตลอดกาลยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑๙ พ.ย. ๒๕๕๔ - ๕ ม.ค. ๒๕๕๕

ธ.ช.	ธมมปทอุชกถา	วิภงฺค.ช.	วิภงฺค อุชฺชกถา
นิท.ช.	นิทเทส อุชฺชกถา (สหฺธมฺมปชฺไชติกา)		(สมฺโมหวิโนทนี)
ปญจ.ช.	ปญจปรกรณ อุชฺชกถา (ปรมตฺตที่ปนี)	วิมาน.ช.	วิมานวตฺถ อุชฺชกถา (ปรมตฺตที่ปนี)
ปฏิสฺ.ช.	ปฏิสฺมภิทามคฺค อุชฺชกถา (สหฺธมฺมปกาลินี)	วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
เปต.ช.	เปตวตฺถ อุชฺชกถา (ปรมตฺตที่ปนี)	วิสุทฺธิ.ฎีกา	วิสุทฺธิมคฺค มหาฎีกา (ปรมตฺตมณฺษุสฺธา)
พุทฺธ.ช.	พุทฺธวฺส อุชฺชกถา (มจฺจรตฺตวิธาสินี)	สงฺคณฺี.ช.	สงฺคณฺี อุชฺชกถา (อุชฺชสาสินี)
ม.ช.	มชฺฌิมนิกาย อุชฺชกถา (ปปญฺจสุทฺถนี)	สงฺคห.	อภิธมฺมตฺตสงฺคห
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปถฺนณาสก	สงฺคห.ฎีกา	อภิธมฺมตฺตสงฺคห ฎีกา (อภิธมฺมตฺตวิภาวินี)
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปถฺนณาสก	สฺ.ช.	สฺยุตฺตนิกาย อุชฺชกถา (สํารตฺตปกาลินี)
ม.ลฺ.	มชฺฌิมนิกาย ลฺลปถฺนณาสก	สฺ.ช.	สฺยุตฺตนิกาย ชนฺธวํารวคฺค
มจกถ.	มจกถตฺตที่ปนี	สฺ.น.	สฺยุตฺตนิกาย นีทานวคฺค
มิตินท.	มิตินทปญฺหา	สฺ.ม.	สฺยุตฺตนิกาย มหาวํารวคฺค
วินย.	วินยปิฎก	สฺ.ส.	สฺยุตฺตนิกาย สคฺคาถวคฺค
วินย.ช.	วินย อุชฺชกถา (สมฺนตปาสาทิกา)	สฺ.สพฺ.	สฺยุตฺตนิกาย สพฺยตฺนวคฺค
วินย.ฎีกา	วินยอุชฺชกถา ฎีกา (สํารตฺตที่ปนี)	สุตฺต.ช.	สุตฺตนิปาท อุชฺชกถา (ปรมตฺตไชติกา)

* หลังจากพิมพ์หนังสือนี้เป็นฉบับขยาย ครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๕๒๕ แล้ว มีคัมภีร์ที่ตีพิมพ์ในอักษรไทยทยอยเพิ่มขึ้นมาไม่น้อย แต่ในการพิมพ์ครั้งนี้ ยังคงไว้ตามบัญญัติเก่า; สำหรับคัมภีร์ชั้นฎีกา แม้ที่ไม่แสดงไว้ ก็พึงเข้าใจได้เอง ตามแนววิธีในการใช้คำว่า "ฎีกา" หรืออักษรย่อ "ฎี." ไปต่อท้ายอักษรย่อของคัมภีร์ในพระไตรปิฎก เป็น ที.ฎีกา หรือ ที.ฎี. เป็นต้น ทำนองเดียวกับบรรณกถาที่นำ อ. ไปต่อท้ายเป็น ที.อ., ม.อ., ส.อ. ฯลฯ

สารบัญ

ในทางพจนานุกรม

ก

พุทธธรรม หรือ กฎธรรมชาติ และคุณค่าสำหรับชีวิต

๑

ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?

วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน

๑

ความสุขที่ไม่ต้องหา

๑

กระบวนการระดับทุกข์ หรือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร

๘

ก. วงจรยาว

๘

ข. วงจรสั้น

๑๑

ภาวะแห่งนิพพาน

๑๗

คำแสดงคุณลักษณะของนิพพาน

๒๖

ข้อความบรรยายภาวะของของนิพพาน

๒๙

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

๔๐

๑. ภาวิตกาย: มีกายที่ได้พัฒนาแล้ว

๖๕

๒. ภาวิตศีล: มีศีลที่ได้พัฒนาแล้ว

๘๒

๓. ภาวิตจิต: มีจิตที่ได้พัฒนาแล้ว

๑๐๑

๔. ภาวิตปัญญา: มีปัญญาที่ได้พัฒนาแล้ว

๑๑๔

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ ๑: ภาวิต & โยงไปหา ภาวนา &

๑๒๖

หน้าว่าง

พุทธธรรม

กฎธรรมชาติ และคุณค่าสำหรับชีวิต

ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร?

วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน
ประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้จากชีวิตนี้

ความสุขที่ไม่ต้องหา

เมื่อมองกว้างๆ มนุษย์ยอมรับความจริงว่า พวกตนผจญปัญหา ทั้งในระดับสังคมและในระดับบุคคล และถ้ามองเจาะลึกลงไปถึงขั้นพื้นฐาน ก็พบว่า ปัญหาของมนุษย์ทั้งในระดับสังคมและในระดับบุคคล ก็มาจากความจริงอันเดียวกัน คือการที่ชีวิตของมนุษย์นั้นโดยธรรมชาติ เป็นที่ตั้งของปัญหา จะใช้คำว่า มีศักยภาพที่จะทำให้เกิดปัญหา หรือว่าไม่ปลอดภัยจากปัญหา ก็ได้ทั้งนั้น

ปัญหาชีวิตของมนุษย์นั้น มีต่างๆ มากมาย เมื่อพูดตามความรู้สึก ให้เข้าใจได้ง่าย ก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับ ดี-ชั่ว หรือ ดี-ร้าย และสุข-ทุกข์ ถ้าพูดรวบรัดลงไปอีก ก็รวมลงในคำเดียวคือ ทุกข์ อย่างคำพูดที่แสดงความรู้สึกเด่นชัดออกมาว่า มีชีวิตอยู่เพื่อหาความสุข ก็เป็นการบ่งถึงทุกข์ อยู่ในตัว คือบอกว่าจะหนีออกจากความทุกข์ ไปหาความสุข และทุกข์นั้นยังอาจส่งผลเกี่ยวข้องกับความดีความชั่ว และสุขทุกข์ ต่อไปอีกหลายชั้นด้วย

ที่พูดมานี้ ยังอ้อมค้อมนิดหน่อย ถ้าจะให้ชัด ก็พูดตรงไปที่ความจริงขั้นพื้นฐานกันเลย คือเป็นหลักความจริงง่ายๆ ว่า ทุกข์เป็นสภาวะด้านหนึ่งของชีวิต หรือว่าชีวิตนี้มีทุกข์เป็นสภาวะด้านหนึ่งของมัน

หมายความว่า เป็นธรรมดาตามธรรมชาติของชีวิตนั่นเอง ที่เป็นสังขาร ซึ่งเกิดมีเป็นไปโดยขึ้นต่อเหตุปัจจัยหลากหลาย ไม่เที่ยง ไม่คงที่ไม่คงทน แปรปรวนเรื่อยไป ไม่มี ไม่เป็นตัวตนของมันเองอย่างแท้จริง เช่น จะให้คงอยู่หรือเป็นไปอย่างที่เราปรารถนาไม่ได้ ต้องว่ากันไปตามเหตุปัจจัย พุทธสันๆ นี้ก็คือมันเป็นทุกข์

เมื่อประมวลให้เห็นง่าย ทุกข์ที่เป็นพื้นฐานตามสภาวะของชีวิต ก็พุทธรวบรัดด้วยคำว่า ชรา มรณะ หรือ แก่ และตาย หรือ เสื่อมโทรม และแตกสลาย แล้วจากทุกข์ตามสภาวะนี้ ก็ตามมาด้วยทุกข์ที่เป็นความรู้สึกต่างๆ เช่น ความโศกเศร้า ความคับแค้น ความเสียใจ ความพิโรธวาทรรณ

ในเมื่อตามสภาวะ ชีวิตมีทุกข์เป็นธรรมชาติพื้นฐานของมันอยู่แล้ว การที่จะแก้ปัญหาดับสลายคลายทุกข์ และการที่จะมีความสุขได้ คนก็ต้องมีจิตใจที่มั่นคงในการอยู่กับความจริง เริ่มด้วยจัดการให้ชีวิตของตนลงตัวกันได้กับความทุกข์พื้นฐานนั้น โดยมีปัญญาที่ทำให้จิตเป็นอิสระจากทุกข์พื้นฐานนั้น หรือให้ใจอยู่กับมันได้สบายๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าทำถึงขั้นนั้นไม่ได้ ก็ให้ใจอยู่กับมันด้วยปัญญาที่รู้เท่าทัน วางใจวางท่าที่ถูกต้องอย่างน้อยก็ยอมรับความจริง ลู่หน้า เผชิญหน้าความจริงได้ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันความจริงนั้น

ถ้าคนมีจิตใจที่มั่นคงในการอยู่กับความจริงไม่ได้ ถ้าเขาไม่มีปัญญาจัดการให้ชีวิตของตนลงตัวกันได้กับความทุกข์พื้นฐานนั้น ก็กลายเป็นว่า เขาปล่อยให้ทุกข์พื้นฐานนั้นกลายเป็นปมปัญหาที่แฝงซ่อนอยู่ในตัวเขาเอง แล้วเขาก็จะมีชีวิตอยู่แบบปิดกั้นปัญหา บังตาจากความทุกข์ และหลอกตัวเอง ปล่อยให้ปมที่ซ่อนอยู่ข้างในนั้น ก่อปัญหาซ้อนขึ้นมาไม่รู้จบสิ้น

มนุษย์บอกว่าตนปรารถนาความสุข ไม่ต้องการความทุกข์ แต่แล้วมนุษย์ก็ประสบปัญหาจากวิธีที่จะเข้าถึงความสุขของเขาเอง แทนที่จะแก้ทุกข์ สร้างสุข เขาหนีทุกข์ หลีกเลี่ยงทุกข์พื้นฐานที่มีแน่ แต่ไม่แก้ เมื่อปล่อยไว้ ก็เลยกลายเป็นปม แล้วก็ก่อปัญหาซ้อนหลังเรื่อยไป แทนที่จะหมดหรือแม้แต่ลดทุกข์ ก็ยิ่งทวีทุกข์ซับซ้อน ทั้งข้างในตัว และออกไปปะทะกระทบข้างนอก

สำหรับมนุษย์ที่ปิดกั้นทุกข์ ซ่อนปมปัญหาไว้ข้างในตัวเองนี้ เริ่มแรก การหาความสุขก็แสดงอยู่ในตัวถึงความขาดแคลนบกพร่อง ความบีบคั้นกระวนกระวาย หรือภาวะไร้ความสุขอยู่ภายใน ซึ่งเรียกสั้นๆ ว่ามีทุกข์ จากนั้นจึงผลักดันให้ต้องออกแสวงหาสิ่งที่จะเอามาเติมให้เต็ม หายขาดแคลนบกพร่อง หรือเอามาระงับดับคลายความบีบคั้นกระวนกระวายนั้น และในการแสวงหาเช่นนี้ ก็ปรากฏความขัดแย้งเบียดเบียนกันขึ้น เกิดปัญหาเกี่ยวกับความดีความชั่ว และความสุขความทุกข์ในระหว่างมนุษย์พอกพูนขยายวงกว้างขวางออกไป

มองอีกด้านหนึ่ง ปัญหาเกิดจากมนุษย์มีทุกข์อยู่แล้ว แต่แก้ไขทุกข์ไม่ถูกต้อง จึงระบายทุกข์นั้นออกไป ทำให้ทุกข์กระจาย เพิ่มขยายปัญหาทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ด้วยความเป็นไปเช่นนี้ ทุกข์ที่เป็นสภาวะติดเนื่องมากับความเป็นสังขารของชีวิต หรือทุกข์ตามธรรมดาของธรรมชาติ แทนที่จะถูกแก้ไข กลับถูกละเลยมองข้าม หรือปิดกั้นไว้เสีย แล้วสุขทุกข์ และปัญหาต่างๆ ชนิดที่เกิดจากฝีมือเสกสรรค์ฝันพิสดารของมนุษย์ ก็เกิดประดังประั่งพรั่งวิจิตรนานัปการ จนแทบจะบดบังให้มนุษย์ลืมปัญหาพื้นฐานของชีวิตเสียทีเดียว

บางครั้ง มนุษย์เองยังคิดหลงไปด้วยซ้ำว่า หากลืมมองปัญหาพื้นฐานของชีวิตนั้นเสียได้ ก็จะสามารถหลุดพ้นไปจากความทุกข์ และชีวิต

ก็จะมีความสุข แต่ความจริงยังคงยืนยันอยู่ว่า トラบไต มนุษย์ยังไม่สามารถจัดการกับปัญหาพื้นฐานแห่งชีวิตของตน ยังวางตัววางใจหาที่ลงไม่ได้กับทุกข์ถึงขั้นตัวสภาวะ トラบนั้น มนุษย์ก็จะยังแก้ปัญหาลำเลียงยังไม่พ้นการตามรั้งความของทุกข์ ไม่ว่าจะพบสุขขนาดไหน และจะยังไม่ประสบความสุขที่แท้จริง ซึ่งเต็มอ้อม สมบูรณ์ในตัว และจบบริบูรณ์ลงที่ความพึงพอใจอย่างไม่คืนคลายไม่กลับกลาย

ซ้ำร้าย ทุกข์พื้นฐานที่หลบเลี่ยงและยังไม่ได้แก้กันนั้น กลับจะกลายเป็นเงื่อนปมซ้อนอยู่เบื้องหลัง คอยส่งอิทธิพลออกมาบีบคั้นรื้อร้าวให้การแสวงหาและเสวยสุขต่างๆ เป็นไปอย่างเร่าร้อนกระวนกระวาย ไม่รู้จักเต็มอ้อม และไม่มีแก่นใจจริง ขาดความมั่นใจที่โปร่งโล่ง พร้อมทั้งส่งผลในทางจริยธรรมเกี่ยวกับความดีความชั่ว เช่นเพิ่มทวีการแย่งชิงเบียดเบียน ให้แพร่หลายและรุนแรงยิ่งขึ้นด้วย พุดอีกนัยหนึ่งว่า สร้างความกดดันให้ทุกข์แผ่ขยายตัวเพิ่มขีดระดับสูงตามขึ้นไป

การดำเนินชีวิต ก็คือ ความพยายามที่จะแก้ปัญหามาของชีวิต หรือการหาทางปลดปล่อยไถ่ถอนทุกข์ แต่ถ้าไม่รู้วิธีแก้ไขหรือวิธีปลดปล่อยไถ่ถอนที่ถูกต้อง การแก้ปัญหาก็กลายเป็นการเพิ่มปัญหา การปลดปล่อยไถ่ถอนทุกข์ ก็กลายเป็นการสะสมทุกข์ ยิ่งพยายามดำเนินไป ปัญหาหรือทุกข์ก็ยิ่งเพิ่มขึ้น กลายเป็นวงจร และเป็นวงจรที่ยิ่งหนายิ่งเข้มข้นยิ่งซับซ้อนขึ้นทุกที เรียกโดยภาพพจน์ว่าเป็นวังวนแห่งปัญหา และการเวียนว่ายอยู่ในทุกข์ สภาพเช่นนี้ คือ ความเป็นไปแห่งกระบวนการแบบสังสารวัฏฏ์ (วังวนแห่งการเวียนว่ายอยู่ในทุกข์) ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในหลักปฏิจจนสมุปบาทฝ่ายสมุทยวาร หรืออนุโลมปฏิจจนสมุปบาท แสดงให้เห็นว่า ปัญหาหรือความทุกข์ของมนุษย์เกิดขึ้นตามกระบวนการแห่งเหตุและผลอย่างไร

ถ้ามนุษย์อยู่กับความเป็นจริง รู้เข้าใจทุกข์ตามสภาวะของมัน ไม่ซ่อนปัญหา ไม่ปิดตา ไม่หลอกตัวเอง มีใจลงตัวกับทุกข์นั้นตามที่มันเป็นของมันได้ นอกจากว่าเขาจะไม่มึนปมซ่อนข้างในที่จะก่อปัญหาใหม่ที่จะขยายปัญหาเก่าแล้ว ปัญญาที่เขาเป็นพื้นฐานนั้น ก็จะพัฒนาขึ้นไป มาปลดปล่อยจิตใจของเขาให้เป็นอิสระแม้แต่จากทุกข์ที่เป็นสภาวะพื้นฐานของชีวิตด้วย โดยที่ว่า ทุกข์ที่มีเป็นสภาวะตามธรรมดาของมันในธรรมชาติ ก็เป็นเพียงทุกข์ของธรรมชาติตามธรรมดาของมันไป ไม่มีผลที่จะก่อปัญหาทำให้เกิดเป็นทุกข์ขึ้นในจิตใจของเขา

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่ในระหว่างที่ยังไม่เป็นอิสระสิ้นเชิง เมื่อไม่มีเงื่อนไขของปัญหาจากทุกข์ที่บังตาไว้นั้น เขาจะสวดยความสุขใด ก็สวดยได้เต็ม อิ่มสมบูรณ์ตามภาวะที่มีที่เป็นของมันนั้น และพร้อมกันนั้น โอกาสก็เปิดให้ในการที่คนจะพัฒนาความสุขขึ้นต่างๆ ได้มากมาย มีความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้น สุขที่เป็นอิสระมากขึ้น สุขที่เต็มอิ่มมากขึ้น ความสุขที่สมบูรณ์ปลอดมลพิษมากขึ้น ความสุขสัมพัทธ์ที่โปร่งโล่งมากขึ้นไปตามลำดับ จนถึงความสุขที่ไร้ทุกข์แท้จริง หนทางแห่งความสุขเปิดกว้างเต็มที่ ไม่มีกรอบกั้นหรือขีดคั่นที่จะจำกัดใดๆ

ว่าโดยหลักพื้นฐาน พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงปัจฉิมสัมปทาสมุทฺถวาร อันเป็นที่มาของปัญหาหรือความทุกข์แล้ว ก็ได้ทรงหยุดอยู่เพียงนั้น แต่ได้ทรงแสดงปัจฉิมสัมปทาสนิโรธวาร อันเป็นกระบวนการธรรมฝ่ายวิวัฏฐิ คือฝ่ายดับทุกข์ หรือแก้ไขปัญหาต่อไปอีกด้วย เป็นการชี้ให้เห็นว่า ทุกข์หรือปัญหาของมนุษย์เป็นสิ่งที่แก้ไขได้ และทรงแสดงวิธีแก้ไขไว้ด้วย

ยิ่งกว่านั้น ยังทรงชี้ต่อไปถึงภาวะที่เลิศล้ำสมบูรณ์ ซึ่งมนุษย์สามารถมีชีวิตที่ดีงามและเป็นสุขแท้จริงได้ โดยไม่ต้องฝากตัวขึ้นต่อปัจจัย

ภายนอก ไม่ต้องเอาสุขทุกข์ของตนไปพึงไว้กับสิ่งทั้งหลายที่เป็นสังขารให้
 สิ่งเหล่านั้นกำหนด ซึ่งสิ่งเหล่านั้นแม้แต่ตัวมันเองก็ทรงเอาไว้ไม่ได้ ไม่ต้อง
 พุดถึงว่าจะไปช่วยรับพึงรับยื่นให้ใคร ทรงแสดงให้เห็นว่า ภาวะเช่นนั้น
 อยู่นั้น และเป็นไปได้ ภาวะนั้นเป็นสิ่งที่ให้เกิดคุณค่าและความหมายแก่ชีวิต
 ได้อย่างแท้จริง เพราะทำให้ชีวิตเป็นอิสระ เป็นไทแก่ตัว ไม่ต้องขึ้นกับสิ่ง
 ภายนอก

ทั้งนี้ ต่างกับภาวะอย่างอื่นภายนอก เช่นความสุข เป็นต้น ที่
 มนุษย์แสวงหากันอยู่ ซึ่งเมื่อมนุษย์รับเอาคุณค่าและความหมายจากมัน
 มันก็ทำให้ชีวิตของมนุษย์สูญเสียคุณค่าหมดความหมายไปด้วย เพราะมัน
 เองไม่มีคุณค่าและความหมายที่จะเป็นหลักให้แก่ใคร ด้วยว่าตัวมันเองก็
 ขึ้นกับสิ่งอื่นๆ ต่อๆ ไป อย่างน้อยที่สุด มันก็ทำให้ความเป็นอิสระความ
 เป็นไทของมนุษย์หลุดออกไปอยู่ในกำกับของมัน

แม้ว่าในเบื้องต้น มนุษย์จะยังไม่สามารถเข้าถึงภาวะวิวิภูมินี้ได้
 โดยสมบูรณ์ แต่เมื่อเริ่มต้นดำเนินชีวิตตามวิถีทางแห่งการแก้ปัญหาที่
 ถูกต้องนี้แล้ว เมื่อสามารถตัดทอนกำลังของกระบวนการแห่งปัจจุ
 สมุปบาทสมุทฺยวาร และเสริมกำลังกระบวนการตามแนวปัจจุสมุปบาท
 นิโรธวารได้มากขึ้นเท่าใด ก็จะสามารถแก้ไขปัญหา เห็นห่างจากทุกข์ และ
 มีชีวิตที่งดงามได้มากขึ้นเท่านั้น นอกจากนั้น ยังจะทำให้สามารถเสวยสุข
 แบบเสพโลกได้อย่างรู้เท่าทัน ไม่สยบ ไม่ตกเป็นทาส ไม่ถูกระแแสความ
 ผันผวนของมันทำร้ายเอา ไม่เป็นเหตุก่อทุกข์หรือปัญหาทั้งแก่ตนเองและ
 ผู้อื่น และยิ่งจะช่วยให้มีชีวิตที่เกื้อกูลแก่กันในสังคมมากขึ้นตามลำดับอีก
 ด้วย

ในขั้นนี้ จะแสดงแต่กระบวนการปัจจุสมุปบาทนิโรธวาร พร้อม
 ทั้งภาวะแห่งความดับทุกข์ ภาวะพ้นปัญหา หรือไม่เกิดปัญหาเลย ซึ่งเป็น

ฝ่ายตรงข้ามโดยตรงกับกระบวนการปฏิบัติจนอุปบาทสมุทฺยวาร พร้อมด้วยภาวะแห่งทุกข์ที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น

ส่วนการประพฤติปฏิบัติและการดำเนินชีวิตที่เป็นวิธีแก้ปัญหาหรือผ่อนคลายทุกข์ในระหว่าง เพื่อความก้าวหน้าไปตามลำดับจนถึงจุดหมาย คือภาวะดับทุกข์หรือพ้นปัญหาโดยสิ้นเชิงในที่สุด จะยกไปกล่าวข้างหน้าในตอนต่อไป

กระบวนการระดับทุกข์ หรือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร

ก. วงจรยาว

การแก้ปัญหาต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใหญ่โต หรือเล็กน้อย เพียงใดก็ตาม ต้องมีความรู้จริงหรือความเข้าใจเป็นจุดเริ่มต้น จึงจะแก้ปัญหาได้สำเร็จ มิฉะนั้น ปัญหอาจยุ่งเหยิงสับสนหรือขยายตัวร้ายแรงยิ่งขึ้น การแก้ปัญหาต่างๆ ไปของชีวิตแต่ละเรื่องๆ ก็ต้องรู้เข้าใจตัวปัญหา และกระบวนการก่อเกิดของมันเป็นเรื่องๆ ไป จึงจะแก้ได้อย่างได้ผล

ยิ่งเมื่อต้องการแก้ปัญหานั้นพื้นฐานของชีวิต หรือปัญหาของตัวชีวิตเอง โดยจะทำให้ชีวิตให้เป็นชีวิตที่ไม่มีปัญหา หรือให้เป็นอย่างไรรู้ทุกชั้นที่เดียว ก็ต้องรู้เข้าใจสภาพของชีวิตที่มีทุกข์ และเหตุปัจจัยที่ทำให้ชีวิตเกิดเป็นทุกข์ขึ้น พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ต้องรู้เข้าใจสภาพความจริงที่จะช่วยให้ทำลายกระบวนการก่อเกิดทุกข์ของชีวิตลงได้

โดยนัยนี้ ความไม่รู้ หรือความหลงผิดเพราะไม่รู้จริง จึงเป็นตัวการก่อปัญหา และทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์ ซึ่งมุ่งเพื่อแก้ปัญหา หรือหลุดรอดจากทุกข์ กลายเป็นการเพิ่มพูนปัญหา สะสมทุกข์ยิ่งขึ้น ในทางตรงข้าม ความรู้ หรือความเข้าใจตามเป็นจริง จึงเป็นแกนนำของการแก้ปัญหาหรือดับทุกข์ทุกอย่าง

ในกระบวนการปฏิบัติสมุปบาทสมุทฺยวาร ว่าด้วยการก่อเกิดทุกข์ ที่แสดงมาแล้ว เริ่มต้นด้วยอวิชชา ดังที่เขียนให้เห็นง่าย ต่อไปนี้

อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ชรามรณะ + โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = **ทุกขสมุทัย**

ในกระบวนการตรงข้าม คือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร ว่าด้วยการดับทุกข์ เริ่มต้นด้วย ดับอวิชชาหรือไม่มีอวิชชา หรือ ปราศจากความไม่รู้ คือมีความรู้ ดังนี้

อวิชชาดับ→ สังขารดับ→ วิญญาณดับ→ นามรูปดับ→ สฬายตนะดับ→ ผัสสะดับ→ เวทนาดับ→ ตัณหาดับ→ อุปาทานดับ→ ภพดับ→ชาติดับ→ ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาสดับ = **ทุกขนิโรธ**

มีข้อที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ คือคำว่า “นิโรธ” ซึ่งแปลว่าดับ มีใช้หมายความเพียงว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นมาแล้ว จึงทำให้มันดับไปหมดไปเท่านั้น แต่หมายความกว้างขวางรวมไปถึงการที่สิ่งนั้นๆ ไม่เกิดขึ้นไม่ทำหน้าที่ ไม่ปรากฏขึ้นมา ถูกปิดกั้น ระวังเสีย หรือทำให้สงบเย็น ให้หมดพิษสง ก็ได้ ดังนั้น คำว่า ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร จึงไม่ได้หมายถึงเพียงกระบวนการที่จะดับทุกข์ ซึ่งเกิดขึ้นแล้วเท่านั้น แต่หมายถึงกระบวนการที่ปิดกั้นทุกข์ กระบวนการที่ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น หรือกระบวนการที่ทำให้ไม่มีปัญหาเกิดขึ้นเลย ก็ได้ และคำว่า อวิชชาดับ ก็มีใช้หมายถึงดับความไม่รู้ที่เกิดขึ้นแล้ว แต่หมายถึงอวิชชาไม่เกิดขึ้น ภาวะปราศจากอวิชชา หรือปราศจากความไม่รู้ ได้แก่มีความรู้ หรือมีวิชชานั้นเอง

รายละเอียดอย่างอื่นทั้งหมด พึงทราบตามแนวที่ได้บรรยายแล้ว ในเรื่องปฏิจจสมุปบาท คือบทว่าด้วย “ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?”

กระบวนการทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์ และฝ่ายดับทุกข์ อย่างที่เขียนแสดงไว้นี้ เป็นวงจรแบบเต็มรูป หรือวงจรวาย คือมืองค์ธรรมที่เป็นปัจจัยครบทั้ง ๑๒ หัวข้อ และทำหน้าที่สัมพันธ์สืบทอดต่อเนื่องเรียงกันไป ตามลำดับจนครบทุกหัวข้อ

แต่ความจริง การแสดงปฏิจลสมุปบาทสมุทยวาร หรือกระบวนธรรมก่อเกิดทุกข์ ไม่จำเป็นต้องแสดงตลอดสายครบทุกหัวข้อตามลำดับอย่างนี้เสมอไป ในบาลีปรากฏว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงยกย่องเป็นแบบอื่นก็มี สุดแต่ว่าจุดของปัญหาจะตั้งต้นที่ไหน หรือทรงมุ่งย้ำเน้นข้อใดแง่ใด¹

อย่างไรก็ตาม กล่าวโดยสรุป ไม่ว่าจะทรงแสดงกระบวนธรรมฝ่ายก่อเกิดทุกข์เป็นแบบใดก็ตาม ในฝ่ายดับทุกข์ กระบวนธรรมมีหลักทั่วไปแบบเดียวกัน คือ ตั้งต้นแต่ดับอวิชชา ไปตามลำดับ

¹ ตามที่ศึกษาสืบกันมา สรุปการแสดงปฏิจลสมุปบาทสมุทยวาร เป็น ๔ แบบ คือ

- ๑) ชักต้นไปหาปลาย (แบบธรรมดา): อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาส (เช่น ส.น.๑๖/๒-๓/๑-๒)
- ๒) ชักปลายมาหาต้น: ชรามรณะ (ทุกข์) ← ชาติ ← ภพ ← อุปาทาน ← ตัณหา ← เวทนา ← ผัสสะ ← สฬายตนะ ← นามรูป ← วิญญาณ ← สังขาร ← อวิชชา (ม.ม.๑๒/๔๔๗/๔๘๐)
- ๓) ชักจากกลางย้อนมาต้น: อาหาร ๔ ← ตัณหา ← เวทนา ← ผัสสะ ← สฬายตนะ ← นามรูป ← วิญญาณ ← สังขาร ← อวิชชา (ส.น.๑๖/๒๘/๑๔)
- ๔) ชักจากกลางไปหาปลาย: (สฬายตนะ → ผัสสะ →) เวทนา → (ตัณหา) → อุปาทาน → ภพ → ชาติ → ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาส (ม.ม.๑๒/๔๕๓/๔๘๘)

สำหรับ ๓ แบบแรก เวลาแสดงฝ่ายนิโรธวาร จะแสดงแบบวงจรยาวเต็มรูปถึงอวิชชา แต่สำหรับแบบที่ ๔ แสดงนิโรธวารแบบวงจรสั้น เหมือนที่กล่าวในเนื้อเรื่องข้อ ข. ที่จะกล่าวต่อไป

ข. วงจรสัน

ในทางปฏิบัติ บางครั้งพระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนการธรรมตามสภาพความเป็นไปในชีวิตประจำวัน ชนิดที่จะมองเห็นและเข้าใจกันได้ง่ายๆ ในกรณีเช่นนี้ กระบวนการธรรมฝ่ายก่อเกิดทุกข์ หรือปัจจัยสมุปบาท สมุทวาร จะเริ่มต้นที่การรับรู้ทางอายตนะทั้ง ๖ แล้วแล่นต่อไปทางข้างปลายตลอดสาย จนถึงชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ละช่วงต้นของกระบวนการธรรมตั้งแต่อวิชชาเป็นต้นมา ไว้ในฐานะให้เข้าใจว่ามีแฝงอยู่ด้วยพร้อมในตัว ส่วนกระบวนการธรรมฝ่ายดับทุกข์ หรือปัจจัยสมุปบาทนิโรธวาร ก็จะตั้งต้นที่ดับตัณหาเป็นต้นไป คือตั้งต้นหลังจากรับรู้และเกิดเวทนาแล้ว ไม่ย้อนไปพูดถึงการดับอวิชชาเป็นต้นในช่วงแรกเลย ดังจะเห็นได้จากบาลีที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

แสดงสมุทวารก่อน แห่งหนึ่งว่า:

“ภิกษุทั้งหลาย เด็กนั้นเติบโตขึ้น อินทรีย์แก่กล้า
 เือบอิมพรังพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ให้เขาปรนเปรอด้วยรูป
 เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งสัมผัสกาย) ที่น่า
 ประารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ที่มีลักษณะน่ารัก เข้ายวน
 ชวนกำหนด ชวนรักใคร่; เด็กนั้น เห็นรูปด้วยตา... ฟัง
 เสียงด้วยหู... รู้กลิ่นด้วยจมูก... ลิ้มรสด้วยลิ้น... ถูกต้อง
 โผฏฐัพพะด้วยกาย... รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว ปรอมตติใจใน
 รูป ฯลฯ ในธรรมารมณ ที่มีลักษณะน่ารัก ปรอมชัตติใจใน
 รูป ฯลฯ ในธรรมารมณ ที่มีลักษณะไม่น่ารัก เด็กนั้นอยู่
 โดยปราศจากสติกำกับตัว และมีจิตตัชย (จิตใจไม่
 เจริญเติบโต) ไม่รู้ชัตตามเป็นจริงซึ่งเจเตวิมุตติ (ภาวะเป็น

อิสระปลอดพ้นของจิตใจ) ปัญญาวิมุตติ (ภาวะเป็นอิสระ ปลอดพ้นด้วยปัญญา) อันเป็นที่บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ดับไปไม่เหลือ.

“เดັกนั้ัน ประกอบความยินดียินร้ายเอาไว้้อย่างนี้ ใต้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม ไม่สุข ไม่ทุกข์ก็ตาม, เขายอมตั้งหน้าเพลิน พร้าบ่นพร้าชม สยบอยู่ กับเวทนานั้ัน; เมื่อเขาตั้งหน้าเพลิน พร้าบ่นพร้าชม สยบ อยู่กับเวทนานั้ัน นันทิ (ความติดใจใคร่เหิมใจ) ยอมเกิด ขึ้น, นันทิ ในเวทนานั้ัน ก็คืออุปาทาน, เพราะอุปาทานของ เขาเป็นปัจจัย ก็มีภพ, เพราะภพเป็นปัจจัย ก็มีชาติ, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เกิดขึ้นพร้อม; ความทุกข์พร้อมแห่ง กองทุกข์ทั้งปวงนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้”²

อีกแห่งหนึ่งว่า:

“ภิกษุทั้งหลาย ความทุกข์พร้อมแห่งทุกข์เป็นไฉน? ชาติขัยตาและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจบแห่ง สิ่งทั้งสามนั้น เป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนา จึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี; ภิกษุทั้งหลาย นี้แลคือความทุกข์พร้อมแห่งทุกข์”³ (ทางด้าน โสตะ ฆา ณะ ชิวหา กาย มโน ก็อย่างเดียวกัน)

² ม.มู.๑๒/๔๕๓/๔๘๘.

³ สั.นั.๑๖/๑๖๒/๘๖; สั.สั.พั.๑๘/๑๕๕/๑๐๖.

ความในบาลีสองแห่งนี้ จับเฉพาะองค์ธรรมหลัก เขียนเป็น กระบวนธรรมให้ดูง่าย ดังนี้

แบบแรก: (สพายตนะ → ผัสสะ →) เวทนา → นันทิ →
 อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ชรามรณะ + โสกะ
 ปริเหวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = **ทุกข์สมุทัย**

แบบที่สอง: (สพายตนะ →) ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา
 = **ทุกข์สมุทัย**

ทั้งสองแบบนี้ โดยหลักการหรือสาระสำคัญ ก็อย่างเดียวกัน คือ เริ่มที่การรับรู้ทางอายตนะ แต่แบบแรกแสดงกระบวนธรรมต่อไปจนตลอดสาย แบบที่สองแสดงถึงตัณหา ต่อจากนั้นคงเป็นอันให้รู้กันโดยนัย แสดงนิโรธวารต่อไป แห่งแรกว่า (ต่อมา เด็กนั้นได้ออกบวช ศึกษาปฏิบัติธรรม ประกอบด้วยศีล อินทริยสังวร และเจริญฌานแล้ว):

“เธอเห็นรูปด้วยตา ฯลฯ ฐัชรมารมณต์ด้วยใจแล้ว
 ไม่ติดพันในรูป ฯลฯ ในธรรมารมณต์ที่มีลักษณะน่ารัก ไม่
 ชัดเคืองในรูป ในเสียง ฯลฯ ในธรรมารมณต์ ที่มีลักษณะ
 ไม่น่ารัก เธอขยู่อย่างมีสติกำกับตัว มีจิตใจที่เจริญเติบโต
 ใหญ่กว้างขวางไม่มีประมาณ และรู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่ง
 เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่บาปอกุศลธรรมทั้งหลายดับ
 ไปไม่เหลือ. เธอผู้ละความยินดียินร้ายได้อย่างนี้แล้ว ได้
 เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม
 ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม, เธอยอมไม่ตั้งหน้าเพลिन ไม่พรับ่น
 พรัวชม ไม่สยบกับเวทนานั้น; เมื่อเธอไม่ตั้งหน้าเพลिन
 ไม่พรับ่นพรัวชม ไม่สยบกับเวทนานั้น, นันทิโตๆ ใน
 เวทนาทั้งหลาย ย่อมดับ; เพราะความดับแห่งนันทิของ

เชอ อุปาทานก็ดีับ, เพราะอุปาทานดับ ภพก็ดีับ, เพราะภพดับ ชาติก็ดีับ, เพราะชาติดับ ชรามรณะ + โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ดับ; ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้”⁴

แห่งที่สองว่า:

“ภิกษุทั้งหลาย ความขัสตงแห่งทุกข์เป็นไฉน? ขาศัยตาและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาน, ความประจบแห่งสิ่งทั้งสามนั้น เป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี; เพราะตัณหา นั้นนั้นแหละจางดับไปไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพก็ดีับ, เพราะภพดับ ชาติก็ดีับ, เพราะชาติดับ ชรามรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ดับ; ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้, ภิกษุทั้งหลาย นี้แลคือความขัสตงแห่งทุกข์”⁵ (ทางด้านโสตะ ฯลฯ มโน ก็อย่างเดียวกัน)

บาลีทั้งสองแห่งนี้ เขียนเป็นกระบวนการให้ดูง่ายได้ ดังนี้

แบบแรก: (สพายตนะ → ผัสสะ →) เวทนา → นันทิดับ
→ อุปาทานดับ → ภพดับ → ชาติดับ →
ชรามรณะ + โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส
อุปายาสดับ = **ทุกขนิโรธ**

แบบที่สอง: (สพายตนะ →) ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา;
(แต่) ตัณหาดับ → อุปาทานดับ → ภพดับ

⁴ ม.มู.๑๒/๔๕๘/๔๙๔.

⁵ ส.น.๑๖/๑๖๓/๘๗; ส.สป.๑๘/๑๕๕/๑๐๗.

→ชาติดับ → ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ
 อุปายาสดับ = ทุกขนิโรธ

ตามที่เขียนแสดงนี้ แบบแรกแสดงใหม่ตลอดสาย ให้ตรงข้ามกับฝ่ายสมุทวารที่ได้แสดงไปแล้ว ส่วนแบบที่สอง แสดงต่อจากฝ่ายสมุทวารนั้นไปเลย เพราะสมุทวารแสดงไว้เพียงแค่ต้นเหตุ พอถึงต้นเหตุก็หักกลับตรงข้ามให้เป็นฝ่ายดับไปจนตลอดสาย

แต่รวมความแล้ว ทั้งสองแบบนี้ไม่ต่างกันเลย หลักการใหญ่และสาระสำคัญคงเป็นอย่างเดียวกัน คือแสดงกระบวนการฝ่ายดับ หลังจากมีการรับรู้และสวैयाเวทนาแล้ว โดยตัดตอนให้หยุดเพียงนั้น ไม่ให้หนีหรือต้นเหตุเกิดขึ้นได้ วงจรก็ขาด ทุกข์ก็ไม่เกิด

พียงสังเกตว่า คำว่า “หนี” ในแบบที่ ๑ พูดอย่างคร่าวๆ ก็ตรงกับต้นเหตุในแบบที่สองนั่นเอง เป็นแต่ใช้ยกย่องไปเล็กน้อย ให้เหมาะสมกับข้อความแวดล้อมที่เป็นกรณีเฉพาะของแบบที่หนึ่งนั้นเท่านั้น

ข้อสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ ข้อความในบาลีของแบบที่ ๑ แสดงให้เห็นชัดเจนว่า คำว่าหนีดับหมายความว่า หนีไม่เกิดขึ้น หรือไม่มึ้นหนีนั่นเอง เมื่อนำความหมายนี้มาใช้แสดงการดับต้นเหตุในแบบที่สอง ก็จะได้สาระสำคัญว่า “เมื่อรับรู้แล้ว เกิดเวทนา แล้วก็จะเกิดต้นเหตุตามกระบวนการแบบก่อเกิดทุกข์ แต่คราวนี้ ตัดตอนเสียก่อน โดยปิดกั้นไม่ให้ต้นเหตุเกิดขึ้น วงจรก็ขาด องค์ธรรมข้อต่อๆ ไป เช่น อุปาทานเป็นต้น ก็ไม่เกิด ทุกข์ก็ไม่เกิด ทุกขนิโรธ ก็สำเร็จ”

ในกระบวนการแบบวงจรสั้น ทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์หรือฝ่ายสังสารวัฏฏ์ และฝ่ายดับทุกข์หรือฝ่ายวิวัฏฏ์นี้ แม้จะไม่ได้กล่าวถึงอวิชชาไว้ แต่ก็พึงทราบว่ามีอวิชชาแฝงอยู่พร้อมในตัว ซึ่งเห็นได้ไม่ยาก กล่าวคือในฝ่ายก่อเกิดทุกข์ เมื่อสวैयाเวทนาแล้ว ต้นเหตุเกิดขึ้น ก็เพราะไม่รู้เท่าทัน

สภาพความจริงของสิ่งที่ตนเสพเสวยนั้นว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นสิ่งที่ไม้อาจจะเข้าไปยึดถือเอาเป็นของตนได้จริง ไม่รู้ว่าสิ่งนั้นมีคุณมีโทษอย่างไรๆ เป็นต้น และทำการรับรู้ด้วยอวิชาชาที่เรียกว่า อวิชาชาสัมผัส⁶ เวทนาที่เกิดจากอวิชาชาสัมผัส⁶ นี้ จึงเป็นเหตุให้เกิดตัณหา

ส่วนในฝ่ายดับทุกข์ เมื่อเสวยเวทนาแล้ว ไม่เกิดตัณหา ก็เพราะมีความรู้เท่าทันสภาวะสังขารของสิ่งที่เสพเสวย คือมีวิชชาองเป็นพื้นอยู่ จึงทำการรับรู้ชนิดที่ไม่ประกอบด้วยอวิชาชา เมื่อไม่มีอวิชาชาสัมผัส เวทนาที่เกิดขึ้นก็ไม่นำไปสู่ตัณหา ดังนั้น ที่ว่าตัณหาดับ จึงบังถึงอวิชาชาดับอยู่แล้วในตัว พุทธอีกนัยหนึ่งว่า เป็นการดับอวิชาชาที่แสดงอย่างอ้อม โดยยกการดับตัณหาขึ้นชูเป็นตัวเด่น (เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าแสดงในคำจำกัดความอย่างสั้นของอริยสัจข้อที่ ๒ และ ๓ ว่า ตัณหาเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ และดับทุกข์ได้ด้วยการดับตัณหา) การที่ทรงแสดงแบบนี้ ก็เพื่อให้เห็นภาพในทางปฏิบัติได้ง่ายขึ้น และเห็นทางที่จะนำเอาไปใช้ประโยชน์ชัดเจนยิ่งขึ้น

เท่าที่กล่าวมาถึงปัจจุจสมุปบาทนิโรธวาร ทั้งแบบวงจรวายและวงจรรสั้น สรุปว่า หลักการสำคัญของการดับทุกข์ คือการตัดวงจรรให้ขาด วงจรรนั้นตามปกติตัดได้ที่หัวเงื่อน หรือข้อ ๒ แห่ง ได้แก่ ที่ข้อใหญ่ คืออวิชาชา และที่ข้อรอง คือตัณหา แต่ไม่ว่าจะตัดที่ข้อใด ก็ต้องให้ขาดถึงอวิชาชาด้วย การตัดวงจรรจึงมี ๒ อย่าง คือ ตัดโดยตรงที่อวิชาชา และตัดโดยอ้อมที่ตัณหา

เมื่อวงจรรขาด กระบวนธรรมสังสารวัฏฏ์สิ้นสุดลง เข้าสู่วิวัฏฏ์ ก็จักบรรลุมภาวะแห่งความดับทุกข์ เป็นผู้มิชยต่อปัญหาชีวิต เป็นอยู่อย่าง

⁶ ดู ส.ป.๑๗/๙๔/๕๘; ๑๗๔/๑๑๗.

เมื่อวิชา ตัณหา อุปาทานนั้น ดับหายไปแล้ว ก็เกิดปัญญา เป็นวิชาสว่างแจ้งขึ้น มองเห็นสิ่งทั้งหลาย กล่าวคือโลกและชีวิต ถูกต้องชัดเจน ตามที่มันเป็นของมัน ไม่ใช่ตามที่อยากให้มันเป็น หรือตามอิทธิพลของสิ่งเคลือบแฝงกำบัง การมองเห็น การรับรู้ต่อโลกและชีวิต ก็จะเปลี่ยนไป ความรู้สึกและท่าทีต่อสิ่งต่างๆ ก็จะเปลี่ยนไป ยังผลให้บุคลิกภาพเปลี่ยนไปด้วย

สิ่งที่ปรากฏอยู่ แต่ไม่เคยรู้ไม่เคยเห็น หรือแม้แต่นึกถึง เพราะถูกปิดกั้นคลุมบังงาไว้ หรือเพราะมีวสาละวนเพลินอยู่กับสิ่งอื่น ก็ได้รู้ได้เห็นขึ้น เกิดเป็นความรู้เห็นใหม่ๆ จิตใจเปิดเผย กว้างขวาง ไม่มีประมาณ โปร่งโล่ง เป็นอิสระ เป็นภาวะที่แจ่มใส สะอาด สว่าง สงบ ละเอียดอ่อน ประณีต ลึกซึ้ง ซึ่งผู้ยังมีวิชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำใจอยู่ อย่างที่เรียกกันว่าปุถุชน นึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ แต่เข้าถึงเมื่อใด ก็รู้เห็นประจักษ์แจ้งเองเมื่อนั้น ดังคุณบท คือคำแสดงคุณลักษณะของนิพพานว่า:

“นิพพาน อันผู้บรรลุเห็นได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล เรียกให้มาดูได้ ควรน้อมเอาเข้ามาไว้ อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน”⁸

การที่ปุถุชนไม่สามารถนึกเห็น ไม่อาจคิดให้เข้าใจภาวะของนิพพานได้นั้น เพราะกรรมตาของมนุษย์ เมื่อยังไม่รู้เห็นประจักษ์เองซึ่งสิ่งใด ก็เรียนรู้สิ่งนั้นด้วยอาศัยความรู้เก่าเป็นพื้นเทียบ คือ เอาสัญญาที่มีอยู่

⁸ อัง.ติก.๒๐/๔๙๕/๒๐๒; พึงสังเกตว่า คุณบททั้ง ๕ อย่างของนิพพาน ตรงกับคุณบท ๕ ข้อท้ายของพระธรรม ทั้งนี้สอดคล้องกับความที่ท่านอธิบายกันมาว่า คุณบทข้อที่ ๑ ของพระธรรม (สุวากขาโต) เป็นคุณลักษณะของพระธรรมส่วนที่เป็นคำสั่งสอน ที่ต่อมาเรียกว่าปริยัติธรรม คือธรรมอันพึงเล่าเรียน คุณบทที่ ๒ ถึง ๖ (สนทวิภูจิกโก ถึงปัจจตต เวทิตพโพ วิญญูหิ) เป็นคุณลักษณะของ โลกุตระธรรมโดยเฉพาะ (วิสุทธิ.๑/๒๗๓).

แล้วมากำหนด แล้ววาดภาพขึ้นใหม่จากสัญญาต่างๆ ที่เอามากำหนดเทียบ
 นั้น ได้ภาพตามสัญญาที่เป็นองค์ประกอบ เหมือนอย่างคนไม่เคยเห็นไม่เคย
 รู้จักข้างเลย เมื่อมีใครพูดขึ้นแก่เขาว่า “ข้าง” เขาจะไม่รู้ไม่เข้าใจ นึก
 อะไรไม่ได้เลย อาจจะไปกำหนดไปตามอาการกิริยาเป็นต้นของผู้พูดแล้ว
 อาจจะนึกว่าผู้พูดกล่าวผลสุวาทแก่เขา หรืออาจจะนึกไปว่าผู้พูดกล่าวคำ
 ภาษาต่างประเทศคำหนึ่ง หรืออาจจะนึกว่าผู้พูดเสียสติ จึงกล่าวคำไร้
 ความหมายออกมา หรือนึกคิดอะไรต่างๆ ไปได้มากมาย แล้วแต่
 สถานการณ์

แต่ถ้าผู้พูดกล่าวว่า “ฉันเห็นข้าง” ผู้ฟังนั้น จะมีความเข้าใจขึ้น
 น้อยหนึ่งว่า ข้างเป็นอะไรอย่างหนึ่งที่ได้เห็นได้ด้วยตา ถ้าผู้พูดอธิบายต่อไป
 ว่า “ข้าง เป็นสัตว์ชนิดหนึ่ง” เขาก็เข้าใจเพิ่มขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง โดยอาจจะ
 นึกไปถึงสิ่งทั้งหลายที่เรียกว่าสัตว์ ไม่จำกัดชนิดและขนาด ตั้งแต่เม็ดถึง
 โดโนเสาร์ ตั้งแต่ปลากัดถึงปลาวาฬ ตั้งแต่ยุ้งถึงนกอินทรี เมื่อผู้พูดกล่าว
 ต่อไปว่า “ข้าง เป็นสัตว์บก” เขาก็เข้าใจชัดเจนขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง ครั้นบอกว่า
 “ข้าง เป็นสัตว์ตัวโตมาก” เขาก็เห็นภาพจำกัดชัดเข้าอีก

จากนั้น ผู้พูดก็อาจบรรยายลักษณะของข้าง เช่น ใบหูโต ตาเล็ก
 มีงาสองข้าง มีจมูกยาวเป็นงวง เป็นต้น ผู้ฟังก็จะได้ภาพจำเพาะที่ชัดเจน
 ในใจของเขามากขึ้น ภาพนั้นอาจใกล้เคียงของจริงก็ได้ หรือห่างไกลไปมากมาย
 ชนิดที่ว่า ถ้าให้เขาวาดภาพที่เขาเห็นในใจเวลานั้นออกมาเป็นรูปวาดบน
 แผ่นกระดาษ เราอาจได้รูปสัตว์ประหลาดเพิ่มขึ้นอีกชนิดหนึ่ง สำหรับ
 นิยายโบราณเรื่องใหม่ก็ได้ เพราะผู้ไม่รู้ไม่เห็นจริงนี้แหละ มักใช้สัญญา
 ต่างๆ สร้างภาพได้วิจิตรพิสดารนัก ทั้งนี้ ภาพในใจของเขาจะเป็นอย่างไร
 ย่อมขึ้นต่อความแม่นยำของสัญญาเกี่ยวกับลักษณะอาการต่างๆ ที่ผู้เล่า

ยกขึ้นมาพูดฝ่ายหนึ่ง และสัญญาที่ผู้ฟังเอามาประสานเป็นองค์ประกอบสร้างสัญญาใหม่อีกฝ่ายหนึ่ง

จะเห็นว่า คำว่า “เห็น” ก็ดี “สัตว์” ก็ดี “บก” “ตัวโต” เป็นต้น ก็ดี ล้วนเป็นสัญญาที่ผู้ฟังมีอยู่แล้วทั้งสิ้น แต่ในกรณีที่สิ่งที่นำมาบอกเล่าแตกต่างไปจากสิ่งที่ผู้ฟังเคยรู้เห็นมีสัญญาอยู่ก่อนแล้วโดยสิ้นเชิง ไม่มีลักษณะอาการใดที่จะเทียบกันได้เลย ผู้ฟังจะไม่มีทางนึกเห็นหรือเข้าใจได้ด้วยประการใดทั้งสิ้น

เมื่อมีการสอบถามเทียบเคียงขึ้น คือผู้ฟังขอเนาเอาสัญญาของตนออกมาต่อความรู้ใหม่ ก็จะทำให้ได้อย่างเดียว คือปฏิเสธ หรือถ้าผู้เล่าซึ่งพยายามจะชี้แจงด้วยสัญญาที่ผู้ฟังพอจะเอามาเทียบได้บ้าง ก็เสี่ยงอันตรายอย่างมากต่อการที่ผู้ฟังจะสร้างสัญญาผิดๆ ต่อสิ่งที่นำมาเล่านั้น ถ้าผู้ฟังไม่สร้างสัญญาผิด ก็อาจไปสู่สุดทางอีกข้างหนึ่ง คือปฏิเสธคำบอกของผู้เล่า โดยกล่าวหาว่าผู้เล่ากล่าวเท็จ หลอกหลวง สิ่งที่นำมาเล่านั้นไม่มีจริง

แต่การที่ผู้ฟังจะปฏิเสธ โดยกล่าวว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่มีจริง เพียงเพราะเหตุที่ตนไม่เคยเห็นไม่เคยรู้จัก ไม่เหมือนกับสิ่งที่ตนเคยรู้จักและตนเองไม่อาจนึกเห็นหรือเข้าใจ ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง

นิพพานเป็นภาวะที่พ้นจากสภาพทั้งหลายที่ปุถุชนรู้จัก นอกเหนือออกไปจากการรับรู้ที่ถูกอวิชชา ตัณหา อุปาทานครอบงำ เป็นภาวะที่เข้าถึงทันที พร้อมกับการละกิเลสที่เคลือบคลุมใจ หรือพ้นจากภวลักษณะต่างๆ ที่เป็นวิสัยของปุถุชน เหมือนเลื่อนฉากออก ก็มองเห็นท้องฟ้า นิพพานไม่มีลักษณะอาการเหมือนสิ่งใด ที่ปุถุชนเคยรู้เคยเห็น ปุถุชนจึงไม่อาจนึกเห็นหรือคิดเข้าใจได้ แต่จะว่านิพพานไม่มี ก็ไม่ถูก มีผู้กล่าวอุปมาบางอย่างไว้เพื่อให้ปุถุชนพอสำนึกได้ว่า สิ่งที่ตนนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ ไม่จำเป็นต้องไม่มี

ข้อเปรียบเทียบที่น่าฟังเรื่องหนึ่ง คือ เรื่องปลาไม่รู้จักบก มีความย่อของนิทานว่า ปลากับเต่าเป็นเพื่อนสนิทกัน ปลาอยู่แต่ในน้ำ รู้จักแต่เรื่องราวความเป็นไปในน้ำ เต่าเป็นสัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก รู้จักทั้งบกทั้งน้ำ

วันหนึ่งเต่าไปเที่ยวกลับมาแล้ว ลงในน้ำพบปลา ก็เล่าให้ปลาฟัง ถึงความสดชื่นที่ได้ไปเดินเที่ยวบนผืนดินแห้ง ในท้องทุ่งโล่งที่ลมพัดฉิว ปลาฟังไปได้สักหน่อย ไม่เข้าใจเลย อะไรงั้นนะที่ว่าเดิน อะไรงั้นพื้นดินแห้ง อะไรงั้นทุ่งโล่ง อะไรงั้นลมพัดฉิว แม้แต่ความสดชื่นอย่างนั้น ปลาก็ไม่รู้จัก ความสุขโดยปราศจากน้ำ จะเป็นไปได้อย่างไร มีแต่จะตายแน่ๆ

ปลาทนนไม่ได้ จึงขัดขืน และซักถามหาความเข้าใจ เต่าเล่าและอธิบายด้วยศัพท์บก ปลาซักถามด้วยศัพท์น้ำ เต่าก็ได้แต่ปฏิเสธ ปลาจะให้เต่าอธิบายด้วยศัพท์น้ำ เต่าก็อธิบายไม่ได้ เพราะไม่รู้จะเอาอะไรมาเทียบ

ในที่สุด ปลาก็ลงข้อสรุปว่า เต่าโกหก เรื่องที่เล่าไม่จริงทั้งสิ้น เดินก็ไม่มี ผืนดินแห้งก็ไม่มี ทุ่งโล่งก็ไม่มี ลมพัดฉิวต้องตัวแล้วสดชื่น ก็ไม่มี

ตามเรื่องนี้ ความจริงปลาเป็นฝ่ายผิด สิ่งที่เต่าเล่า มีอยู่จริง แต่พื้นวิสัยแห่งความรู้ของปลา เพราะปลายังไม่เคยขึ้นไปอยู่บนบก จึงไม่อาจเข้าใจได้

ข้อเทียบอีกอย่างหนึ่ง คือ ความรู้ทางอายตนะที่ต่างกัน ธรรมดาว่า ความรู้ทางอายตนะคนละอย่าง ย่อมมีลักษณะอาการที่ต่างกันโดยสิ้นเชิง และไม่อาจเทียบกันได้ รูปกับเสียงไม่มีอะไรเทียบกันได้ เสียงกับกลิ่นไม่มีอะไรเทียบกันได้ ดังนั้นเป็นต้น

สมมติว่า คนผู้หนึ่งตาบอดมาแต่กำเนิด ไม่เคยมีสัญญาเกี่ยวกับรูป ย่อมไม่มีใครสามารถไปอธิบายสีเขียว สีแดง สีส้ม สีชมพู หรือลักษณะอาการต่างๆ ของรูป ให้เขาเข้าใจได้ด้วยความรู้จากสัญญาที่เขามีทางอายตนะอื่นๆ ไม่ว่าจะอธิบายว่า รูปนั้นดัง เบา ทุ้ม แลลม เหม็น หอม

เปรียบ หวาน อย่างไร หรือถ้าใครไม่มีประสาทจุมพมาแต่เกิด ใครจะอธิบายให้เขาเข้าใจ เหม็น หอม กลิ่นกุหลาบ กลิ่นส้ม กลิ่นมะลิ ได้อย่างไร เพราะคงจะต้องปฏิเสธ เขียว เหลือง แดง น้ำเงิน หนัก เบา อ้วน ผอม ดั่ง เบา ชม เค็ม เป็นต้น ที่เขาใช้ซักถามทั้งหมด

ยิ่งกว่านั้น มนุษย์มีอายตนะขั้นต้นสำหรับรับรู้ลักษณะอาการต่างๆ ของโลก ที่เรียกว่าอารมณ์ เพียง ๕ อย่าง ถ้ามีแง่ของความรู้ที่นอกเหนือจากนั้นไป มนุษย์ย่อมไม่อาจรู้ และแม้แต่หาอย่างที่อยู่ ก็รู้ไปตามลักษณะอาการด้านต่างๆ เท่านั้น การไม่เคยรู้ ไม่เคยเห็น หรือนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจของมนุษย์เพียงอย่างเดียว จึงยังมีใช้เครื่องชี้ขาดว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่มี

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ ก่อนที่จะทรงประกาศธรรม ได้ทรงมีพุทธดำริว่า

“ธรรมที่เราเข้าถึงแล้วนี้ ลึกลับ เห็นยาก หยั่งรู้ตามยาก สงบ ประณีต ตรรกะยังไม่ถึง (ไม่อยู่ในวิสัยของตรรก) ละเอียดซ่อน เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงทราบ”⁹

และมีข้อความเป็นคาถาต่อไปว่า

“ธรรม เราลุถึงโดยยาก เวลานี้ ไม่ควรประกาศ, ธรรมนี้ มีสิ่งที่ดีตัวผู้ถูกราคะโทษครอบงำ จะรู้เข้าใจได้ง่าย, ลึกลับทั้งหลายผู้ถูกราคะยึดมไว้ ถูกกองความมืด (อวิชชา) ห่อหุ้ม จักไม่เห็นภาวะที่ ทวนกระแส ละเอียดซ่อน ลึกลับ เห็นยาก ละเอียดยิ่งนัก”¹⁰

⁹ วินย.๔/๗/๘; ม.ม.๑๒/๓๒๑/๓๒๓

¹⁰ วินย.๔/๗/๘; ม.ม.๑๒/๓๒๑/๓๒๓

คำว่า “ธรรม” ในที่นี้ หมายถึง ปฏิจจสมุปบาท และ นิพพาน (จะว่าอริยสัจ ๔ ก็ได้ใจความเท่ากัน) แต่ถึงแม้จะยากอย่างนี้ ก็ปรากฏว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงพยายามสั่งสอนชี้แจงอธิบายอย่างมากมาย ดังนั้น คำว่านิพพานเป็นสิ่งที่ปุถุชนนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ จึงควรมุ่งให้เป็นคำเตือนเสียมากกว่า คือ เตือนว่าไม่ควรเอาแต่คิดสร้างภาพและถกเถียงซักเหตุผลมาแสดงกันอยู่ จะเป็นเหตุให้สร้างสัญญาผิดๆ ขึ้นมาเสียเปล่า ทางที่ดีหรือทางที่ถูก ควรจะลงมือปฏิบัติให้เข้าถึง เพื่อรู้เห็นประจักษ์ชัดกับตนเอง เพราะถึงแม้ว่านิพพานนั้น เมื่อยังไม่รู้ไม่เห็น ก็นึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ แต่ก็เป็นสิ่งที่รู้ได้ เห็นได้ เข้าถึงได้ เพียงแต่ว่ายากเท่านั้น

เมื่อตกลงกันได้เช่นนี้แล้ว ก็อาจเปลี่ยนข้อความจากที่นิยมพูดกันว่า นึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ (หรือที่บางท่านถึงกับว่า พูดไม่ได้ บรรยายไม่ได้) มาใช้ตามพุทธพจน์ที่ว่า “เห็นได้ยาก หยั่งรู้ตามได้ยาก”

ในเมื่อนิพพานเป็นสิ่งเห็นได้ยาก หยั่งรู้ตามได้ยาก เมื่อยังไม่เห็น ก็นึกไม่เห็น เมื่อยังไม่เข้าถึง ก็คิดไม่เข้าใจ ถ้อยคำที่จะใช้บอกตรงๆ และสัญญาที่จะใช้กำหนดก็ไม่มี ดังได้กล่าวมาฉะนั้น จึงน่าสังเกตว่า ในการกล่าวถึงนิพพาน ท่านจะพูดอย่างไร หรือใช้ถ้อยคำอย่างไร

ตามที่ได้ประมวลดู จะสรุปวิธีพูดถึง หรืออธิบายนิพพานได้ ๔ อย่าง คือ

๑. *แบบปฏิเสธ* คือ ให้ความหมายอันแสดงถึงการละ การกำจัด การเพิกถอนภาวะไม่ดี ไม่งาม ไม่เกื้อกูล ไม่เป็นประโยชน์ต่างๆ ที่มีอยู่ในวิสัยของฝ่ายวิภูฏะ เช่นว่า “นิพพานคือความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ”¹¹ “นิพพานคือความดับแห่งภพ”¹² “นิพพานคือความสิ้นตัณหา”¹³

¹¹ ส.สพ.๑๘/๔๙๗/๓๑๐; ๕๑๓/๓๒๑

“ที่จับลื่นของทุภข”¹⁴ ดังนี้ เป็นต้น หรือใช้คำเรียกอันแสดงภาวะที่ตรงข้ามกับภาวะฝ่ายวิญญูชโดยตรง เช่น “เป็นอสังขตะ”¹⁵ (ไม่ถูกปรุงแต่ง) “อชระ” (ไม่แก่) “อมตะ” (ไม่ตาย) เป็นต้น

๒. แบบไวพจน์ หรือเรียกตามคุณภาพ คือ นำเอาคำพูดบางคำที่ใช้พูดเข้าใจกันอยู่แล้ว อันมีความหมายเกี่ยวกับภาวะที่สมบูรณ์ หรือดีงามสูงสุด มาใช้เป็นคำเรียกนิพพาน เพื่อแสดงถึงคุณลักษณะของนิพพานนั้น ในบางแง่บางด้าน เช่น “สันตะ” (สงบ) “ปณีตะ” (ประณีต) “สุทธิ” (ความบริสุทธิ์) “เขมะ” (ความเกษม) เป็นต้น

๓. แบบอุปมา ถ้อยคำอุปมา มักใช้บรรยายภาวะและลักษณะของผู้บรรลุนิพพาน มากกว่าจะใช้บรรยายภาวะของนิพพานโดยตรง เช่น เปรียบพระอรหันต์เหมือนโค่นาผึ้ง ที่ว่ายตัดกระแส น้ำข้ามถึงฝั่งแล้ว¹⁶ เหมือนคนข้ามมหาสมุทร หรือหัวน้ำใหญ่ที่มีอันตรายมาก ถึงปากขึ้นยืนบนฝั่งแล้ว¹⁷ จะว่าไปเกิดที่ไหน หรือจะว่าไม่เกิดเป็นต้น ก็ไม่ถูกทั้งสิ้น เหมือนไฟดับไปเมื่อสิ้นเชื้อ¹⁸

อย่างไรก็ตาม คำเปรียบเทียบภาวะของนิพพานโดยตรงก็มีอยู่บ้าง เช่นว่า นิพพานเป็นเหมือนภูมิภาคอันราบเรียบนำรีนรมย์¹⁹ เหมือนฝั่งโน้น

¹² ส.น. ๑๖/๒๗๑/๑๔๒

¹³ ส.ป. ๑๗/๓๖๗/๒๓๓

¹⁴ เป็นคำแสดงความหมายโดยนัย ไม่ใช่เป็นคำจำกัดความโดยตรง เช่น ส.สพ. ๑๘/๘๕/๕๓; พ.อ. ๒๕/๑๕๘/๒๐๗; พ.อิต. ๒๕/๒๓๑/๒๖๖ เป็นต้น

¹⁵ คำเดียวทั้งหมดตั้งแต่นี้ไป ดูที่มาแห่งเดียวกันข้างหน้า

¹⁶ ม.ม. ๑๒/๓๙๑/๔๒๐

¹⁷ ส.สพ. ๑๘/๒๘๕/๑๙๖; ๓๑๔/๒๑๘

¹⁸ ม.ม. ๑๓/๒๕๐/๒๔๖; ส.สพ. ๑๘/๘๐๐/๔๘๕

¹⁹ ส.ป. ๑๗/๑๙๗/๑๓๒

ที่เกษมไม่มีโรค²⁰ และเหมือนพจนสารแจ้งข่าวความตามที่เป็นจริง²¹ เป็นต้น ที่ใช้เป็นคำเรียกเชิงเปรียบเทียบอยู่ในตัว ก็หลายคำ เช่น “อาโรคยะ” (ความไม่มีโรค, สุขภาพสมบูรณ์) “ทีปะ” (เกาะ, ที่พำนัก) “เลณะ” (ถ้ำ, ที่กำบังภัย) เป็นต้น ในสมัยคัมภีร์รุ่นต่อๆ มา ที่เป็นสาวกมาชิต ถึงกับเรียกเปรียบเทียบนิพพานเป็นเมืองไปก็มี ดังคำว่า “อุตมบุรี”²² และ “นิพพานนคร”²³ ซึ่งได้กลายมาเป็นคำเทศนาโวหารและวรรณคดีโวหารในภาษาไทยว่า อมตมหานครนฤพาน บ้าง เมืองแก้วแล้วคือพระนิพพาน บ้าง แต่คำหลังนี้ ไม่จัดเข้าในบรรดาถ้อยคำที่ยอมรับว่าใช้แสดงภาวะของนิพพานได้

๔. แบบบรรยายภาวะโดยตรง แบบนี้มีน้อยแห่ง แต่เป็นที่สนใจของนักศึกษา นักค้นคว้ามาก โดยเฉพาะผู้ถือพุทธธรรมอย่างเป็นปรัชญา และมีการตีความกันไปต่างๆ ทำให้เกิดข้อถกเถียงกันได้มาก จะได้คัดมาให้ดูต่อไป

ทั้ง ๔ แบบนี้ ถ้าเป็นคำเรียก หรือคำแสดงคุณลักษณะ บางที่ท่านก็ใช้เสริมกัน มาด้วยกัน ในข้อความเดียวกัน หรือมาเป็นกลุ่ม ในที่นี้จะเอามาแสดงรวมๆ กันไว้ เท่าที่เห็นสมควร พอให้ผู้ศึกษาเห็นแนว และขอให้แยกแบบเอาเอง (แสดงตามลำดับอักษรบาลี - อ่านเรียงทีละแถบ)²⁴

²⁰ ส.สพ. ๑๘/๓๑๖/๒๑๘

²¹ ส.สพ. ๑๘/๓๔๒/๒๔๒

²² พ.อุ. ๓๓/๑๕๗/๒๘๒ (ปฐมุตตม)

²³ มลินท. ๓๔๘

²⁴ จากที่มาหลายแห่ง ที่สำคัญ คือ ส.สพ. ๑๘/๖๗๔-๗๕๑/๔๔๑-๔๕๔; ม.ม. ๑๒/๓๒๖/๓๓๒; อัง. จตุก. ๒๑/๒๕๕/๓๓๔; พ.อุ. ๒๕/๑๖๐/๒๐๘; ส.สพ. ๑๘/๓๗๐/๒๖๐.

อกัณโหนสุกคะ	ไม่ดำไม่ขาว (ไม่จำกัดชั้นวรรณะ, ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป)	ตณ्हักขชยะ	ภาวะสิ้นตัณหา
อกตะ	ไม่มีใครสร้าง	ตณณะ	เครื่องต้านทาน, ที่คุ้มกัน
อกิญจนะ	ไม่มีอะไรค้างใจ, ไร้ง่วงล	ทีปะ	เกาะ, ที่พึ่ง
อกุโตนัย	ไม่มีภัยแต่ที่ไหน	ทุกชักขชยะ	ภาวะสิ้นทุกข์
อัจจตะ	ไม่เคลื่อน, ไม่ต้องจากไป	ทุกทสสะ	เห็นได้ยาก
อัจจริยะ	อัครจรรย์	ฐณะ	ยั่งยืน
อชระ, อชัชชระ	ไม่แก, ไม่คร่ำคร่า	นิปุณะ	ละเอียดอ่อน
อชราตะ	ไม่เกิด	นิปปปัญจะ	ไม่มีกิเลสเครื่องเน้นซ้ำ, ไม่มีปัญจะ
อนตะ	ไม่โอนเอนไป, ไม่มีตัณหา	นิพพาน	ความดับกิเลสและกองทุกข์
อนันต์	ไม่มีที่สุด	นิพพุติ	ความดับเข็ญเย็นใจ
อนาทาน	ไม่มีการถือมั่น	นิโรธ	ความดับทุกข์
อนาปะระ	ไม่มีอันอีก, ประเสริฐ, ดีที่สุด	บรมสังข์จ์	ความจริงอย่างยิ่ง, สัจจะสูงสุด
อนาลัย	ไม่มีอาลัย, ไม่มีความติด	ปณเฑตะ	ประณีต
อนาสวะ	ไม่มีอาสวะ	ปรมัตถ	ประโยชน์สูงสุด
อนินทัสสะนะ	ไม่เห็นด้วยตา	ปรมสุข	บรมสุข, สุขอย่างยิ่ง
อนินทิกะ	ไม่มีสิ่งเป็นอันตราย	ปรัยณะ	ที่ไปข้างหน้า, ที่หมาย
อนุตตะระ	ไม่มีอะไรยิ่งกว่า, ยอดเยี่ยม	ปัสสัทธิ	ความสงบระงับ, สงบเยือกเย็น
อปโลกิตะ (-นะ)	ไม่ผุพัง, ไม่เสื่อมสลาย	ปาระ	ฝั่ง, ที่หมายอันปลอดภัย
อภยะ	ไม่มีภัย	มุตติ	ความพ้น, หลุดรอด
อมตะ	ไม่ตาย	โมกขะ	ความพ้นไปได้
อโมสขรรรม	ไม่เสื่อมคลาย, ไม่กลับคลาย	โยคักเขมะ	ธรรมอันเกษมจากโยคะ, ปลอดภัย
อภภูต	ไม่เคยมีไม่เคยเป็น, นำ อัครจรรย์	เครื่องผูกมัด	
อภยาธิ	ไม่มีโรคเบียดเบียน	เลณะ	ที่เร้น, ที่กำบังภัย
อภยาปัชณะ	ไม่มีความเบียดเบียน, ไร้ทุกข์	วิมุตติ	ความหลุดพ้น, เป็นอิสระ
อภฏตะ	ไม่กลายเป็น	วิโมกข์	ความหลุดพ้น
อสังกิลิฏฐะ	ไม่เศร้าหมอง	วิระชะ	ไม่มีธุลี
อสังกุปปะ	ไม่หวั่นไหว, ไม่โยกคลอน	วิระคะ	ความจางคลายหายติด
อสังขตะ	ไม่ถูกปรุงแต่ง	วิสุททธิ	ความบริสุทธิ์, หมดจด
อสังหิระ	ไม่คลอนแคลน	สังข์จะ	ความจริง
อโสกะ	ไม่มีความโศก	สันตะ	สงบ, ระงับ
		สันติ	ความสงบ
		สรณะ	ที่พึ่ง, ที่ระลึก

อาโรคยะ	ไม่มีโรค, สุขภาพสมบูรณ์	สภาวะ	แสนเกษมสำราญ
อิสสรียะ	อิสราภาพ, ความเป็นใหญ่ในตัว	สุทธิ	ความบริสุทธิ์, สะอาด
เขมะ	เกษม, ปลอดภัย	สุทุกุทสะ	เห็นได้ยากยิ่งนัก.

ในคัมภีร์ชั้นอรรถาธิบาย และคัมภีร์ที่เป็นสาวกภาษิต (เช่น นิทเทส, ปฏิสัมภิมกัมมัคค์, เถรคาถา, เถรีคาถา, อปทาน) ตลอดจนมาถึง คัมภีร์รุ่นหลังๆ เช่น อภิธาน์ปทีปิกา ยังกล่าวถึงหรือจัดคำเข้ามาแสดงความหมายของนิพพานอีกเป็นอันมาก เช่น

ชกฺขระ	ไม่รู้จักสิ้น, ไม่พินาศ	เกวละ ²⁵	ไม่กลัวคน, สมบูรณ์ในตัว, ไกวัลย์
อชฺลิตะ	ไม่ปลั่งพลาด	นิจจะ	เที่ยง, แฉ่นอน
อจฺละ	ไม่หวั่นไหว	นิจฺอุปทาปะ	ไม่มีความเดือดร้อน
อนารัมมณะ	ไม่ต้องอาศัยสิ่งยึดเหนี่ยว	ปฏิบัติสัทฺธิ	ความสงบรำงับ, เยือกเย็น
อนุปฺปาทะ	ความไม่เกิด	ปะทะ	ที่พึงถึง, จุดหมาย
อปวีคค	ปราศจากสังขาร, พ้นสิ้นเชิง	ประ	ภาวะตรงข้าม, ภาวะยอดยิ่ง
อมรณะ	ไม่ตาย	ปริโยสาน	จุดสุดท้าย, จุดหมาย
อรูปะ	ไร้รูป, ไม่มีทรวดทรงสถนฐาน	ปะทานะ	การละกิเลส
อสนปีตตะ	ไม่มีชาติก	วุปสมะ	ความเข้าไปสงบ
อสิมปะระ	ไม่คับแคบ, ไม่ข้องขัด	วิวิภูฏี	ภาวะพ้นวิภว, ปราศจากวิภว

บรรดาคำทั้งหมดนี้ บางคำถือได้ว่ามีความสำคัญมาก เพราะใช้ เป็นคำแทน หรือคำแสดงอรรถของนิพพานอยู่เสมอ เช่น อสังขตะ นิโรธ วิมุตติ วิราคะ สันตะ หรือสันติ เป็นต้น แต่อีกหลายคำที่ใช้บ่อย เหลือเกิน บางคำที่ใช้แห่งเดียว บางคำใช้บ้างสองสามแห่ง จึงไม่ควรถือ

²⁵ เกวละ (สันสกฤตเป็น ไกวัลย์) เป็นคำแสดงจุดหมายสูงสุด ที่ใช้ในศาสนาเซน (ไซนะ ของนิครนถ์), ส่วนทางฝ่ายพุทธศาสนา ในชั้นบาลียังไม่พบใช้คำนี้หมายถึงนิพพาน โดยตรง เป็นแต่เรียกผู้บรรลุนิพพานว่า “เกวลี” บ้าง “เกพลี” บ้าง หลายแห่ง เช่น ส.ส.๑๕/๖๕๖/๒๔๕; อัง.ติก.๒๐/๔๙๘/๒๐๗; ม.ม.๑๓/๕๙๗/๕๔๔; อัง.ทสก.๒๔/๑๒/๑๘; พุ.สุ.๒๕/๓๖๒/๔๒๒ เป็นต้น

เป็นสำคัญนัก นำมาลงไว้เพียงเพื่อประกอบความรู้เพราะอาจช่วยเป็นแนว
ความเข้าใจเพิ่มขึ้นบ้าง แม้คำแปลที่ให้ไว้ ก็พอให้จับความหมายได้บ้าง
เท่านั้น ไม่อาจให้อรรถรสลึกซึ้งสมบูรณ์ เพราะขาดข้อความแวดล้อมที่จะ
ช่วยเสริมความเข้าใจ

ข้อที่สำคัญอย่างยิ่ง ก็คือ หลายศัพท์เป็นคำพูดที่คั่นหูคั่นปากของ
คนเฉพาะยุคสมัยและถิ่นฐานหรือชุมชนนั้นๆ เกี่ยวด้วยสิ่งที่เขานิยมหรือ
ลัทธิศาสนาที่เขาเชื่อถือ ซึ่งเมื่อก้าวขึ้นมา ชนพวกนั้นย่อมทราบซึ่งเป็น
อย่างดี บางทีพระพุทธเจ้าทรงนำเอาคำนั้นๆ มาใช้เรียกนิพพาน เพียงเพื่อ
เป็นสื่อเชื่อมโยงความคิดกับคนเหล่านั้น แล้วจึงนำเอาความหมายใหม่ตาม
แนวพุทธธรรมใส่เข้าไปแทน คำเช่นนี้ คนที่นอกยุคสมัย นอกถิ่นฐาน
ชุมชนนั้น ย่อมไม่อาจซึมทราบในความหมายเดิมได้โดยสมบูรณ์ คำแปล
ตามรูปศัพท์อย่างที่ให้ไว้ข้างบนนั้น คงจะช่วยความเข้าใจได้เพียงเล็กน้อย

ส่วนข้อความแบบบรรยายภาวะโดยตรง ซึ่งมีอยู่ไม่กี่แห่ง จะยก
มาประกอบการพิจารณา

(ก) เรื่องหนึ่งว่า คราวหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมีกถา
เกี่ยวกับนิพพาน แก่ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายได้ตั้งใจฟังเป็นอย่างดี
ตอหนึ่งพระองค์ได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า

“มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย ขยายตระที่ไม่มีปฐวี ไม่มี
มีอาไป ไม่มีมีเตโช ไม่มีมีวโยโย ไม่มีมีอากาศันญายตนะ
ไม่มีมีวิญญาณัญญายตนะ ไม่มีมีอกาญัญญายตนะ ไม่มี
เนวสัญญานาสัญญายตนะ ไม่มีมีโลกนี้ ไม่มีปฐโลก ไม่มี
ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ทั้งสองอย่าง เราไม่กล่าว
ขยายตนะนั้นว่าเป็นการมา การไป การหยุดอยู่ การจุติ

การอุปบัติ, ขยายตนะนั้น ไม่มีที่ตั้งอยู่ (แต่ก็) ไม่เคลื่อนไป
 ทั้งไม่ต้องมีเครื่องยึดเหนี่ยว, นั่นแหละคือที่จบสิ้นของ
 ทุกข์²⁶

(ข) อีกคราวหนึ่ง ทรงแสดงธรรมมีกถาเกี่ยวกับนิพพาน แก่ภิกษุ
 ทั้งหลายเช่นเดียวกัน และได้ทรงเปล่งพระอุทานเป็นคาถาว่า

“ธรรมดว่า อนตะ (ภาวะที่ไม่โน้มไปหาภพ คือไม่มี
 ตัณหา ได้แก่แก่นิพพาน) เป็นของเห็นได้ยาก, สัจจะมีใช้สิ่ง
 ที่เห็นได้ง่ายเลย; ข้าแรกตันทาได้แล้ว, เมื่อรู้อยู่เห็นอยู่
 (ซึ่งสัจจะ) ย่อมไม่มีอะไรค้างใจเลย (ไม่มีอะไรที่จะติดใจ
 กังวล)”²⁷

(ค) อีกคราวหนึ่ง ทรงแสดงธรรมมีกถา แก่ภิกษุทั้งหลาย
 เช่นเดียวกัน และได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า

“มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย ไม่เกิด (อชาตะ) ไม่เป็น
 (อภุตะ) ไม่ถูกสร้าง (อกตะ) ไม่ถูกปรุงแต่ง (อสังขตะ);
 หากว่า ไม่เกิด ไม่เป็น ไม่ถูกสร้าง ไม่ถูกปรุงแต่ง จัก
 มิได้มีแล้วไซ้ การรอดพ้นภาวะเกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูก
 สร้าง ถูกปรุงแต่ง ก็จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้ได้เลย; แต่
 เพราะเหตุที่ มีไม่เกิด ไม่เป็น ไม่ถูกสร้าง ไม่ถูกปรุงแต่ง
 ฉะนั้น การรอดพ้นภาวะเกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกสร้าง ถูก
 ปรุงแต่ง จึงปรากฏได้”²⁸

²⁶ พ.อุ.๒๕/๑๕๘/๒๐๖

²⁷ พ.อุ.๒๕/๑๕๙/๒๐๗

²⁸ พ.อุ.๒๕/๑๖๐/๒๐๗

(ง) อีกคราวหนึ่ง ทรงแสดงธรรมีกถาเกี่ยวกับนิพพาน แก่ภิกษุทั้งหลายเช่นเดียวกัน และได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า

“ยังอิงอยู่ จึงมีการไหว, ไม่อิงแล้ว ก็ไม่มีการไหว;
เมื่อการไหวไม่มี, ก็นิ่งสนิท; เมื่อนิ่งสนิท ก็ไม่มีการไอน
เอน; เมื่อไม่มีการไอนเอน ก็ไม่มีการมาการไป; เมื่อไม่ม
ีการมาการไป ก็ไม่มีการจติและอุบัติ; เมื่อไม่มีการจติและ
อุบัติ ก็ไม่มีที่ภพนี้ ไม่มีที่ภพโน้น ไม่มีในระหว่างภพทั้ง
สอง; นั่นแหละคือที่จบสิ้นของทุกข”²⁹

(จ) อีกเรื่องหนึ่ง กล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงแก้ไขความเห็น
ของพระพรหม (โบราณเรียกว่าทรมานพระพรหม) ตามความย่อว่า คราว
หนึ่ง พระพรหมนามว่า พกะ เกิดมีความเห็นอันชั่วร้ายขึ้นว่า “พรหม
สถานนี้เที่ยง ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป เป็นทั้งหมดทั้งสิ้น ไม่มีการแตกดับ,
พรหมสถานนี้แหละ ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จติ ไม่อุบัติ, แลที่รอดพ้น
เหนือขึ้นไปนอกจากพรหมสถานนี้ หามิได้”

พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของพรหมนั้น จึงเสด็จไปตรัส
บอกแก่พระพรหมว่า “พระพรหมตกอยู่ในอวิชาเสียแล้ว พระพรหมตก
อยู่ในอวิชาเสียแล้ว จึงกล่าวสิ่งที่ไม่เที่ยงเลย ว่าเที่ยง กล่าวสิ่งที่ไม่ยั่งยืน
เลย ว่ายั่งยืน กล่าวสิ่งที่ไม่คงอยู่ตลอดไป ว่าคงอยู่ตลอดไป ฯลฯ และที่
รอดพ้นอื่นที่เหนือกว่ามีอยู่ ก็กลับกล่าวว่าไม่มีที่รอดพ้นอื่นที่เหนือกว่า”

ครั้งนั้น มารได้เข้าวังพรหมบริวารตนหนึ่ง กล่าวแก่พระพุทธเจ้าว่า
“นี่แน่ะภิกษุ นี่แน่ะภิกษุ ท่านอย่าก้าวร้าวพระพรหมนี้ ท่านอย่าก้าวร้าว
พระพรหมนี้ เพราะว่าท่านพระพรหมนี้แหละ คือ ท้าวมหาพรหม องค์พระ
ผู้เป็นเจ้า (อภิกุ) ที่ไม่มีใครฝ่าฝืนได้ เป็นผู้มองเห็นหมดสิ้น ยังสรรพสัตว์

²⁹ พ.อุ.๒๕/๑๖๑/๒๐๘

ให้อยู่ในอำนาจ เป็นอิศวร เป็นพระผู้สร้าง เป็นพระผู้บันดาล เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้จัดสรรโลก เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นพระบิดาของเหล่าสัตว์ ทั้งที่เกิดแล้ว และที่จะเกิดต่อไป ฯลฯ”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสห้ามมารเสีย มีความตอนท้ายว่า “พระพรหม และบริษัทธิวารของพระพรหมทั้งหมดอยู่ในกำมือของท่าน อยู่ในอำนาจของท่าน ฯลฯ แต่เราหาได้อยู่ในกำมือของท่าน หาได้อยู่ในอำนาจของท่าน ไม่”

เมื่อพระพรหมยืนยันว่า “ข้าพเจ้ากล่าวสิ่งที่เที่ยงแท้ทีเดียว ว่าเที่ยง กล่าวสิ่งที่ยั่งยืนแท้ทีเดียว ว่ายั่งยืน กล่าวสิ่งที่คงอยู่ตลอดไปแท้ทีเดียว ว่าเป็นสิ่งที่คงอยู่ตลอดไป ฯลฯ” พระพุทธเจ้าจึงตรัสบอกให้พระพรหมทราบว่า พระพรหมยังไม่รู้ ยังไม่เห็นอะไรๆ ที่เหนือกว่าพรหมนั้น อีกหลายอย่าง แต่พระองค์ทรงรู้ทรงเห็น รวมทั้ง:

“ภาวะที่พึงรู้ได้ (วิญญาน) ของตัวตาไม่เห็น (อนัตตสนะ)³⁰ เป็นอนันต์ สว่างแจ้งทั่วทั้งหมด (สัพพโตปะ)³¹ ซึ่งภาวะปฐวีแห่งปฐวีเกาะกุมไม่ได้ ภาวะฮาไปแห่งฮาไป... ภาวะเตโชแห่งเตโช... ภาวะวายุแห่งวายุเกาะกุมไม่ได้ ภาวะสัตถ์แห่งสัตถ์ทั้งหลาย... ภาวะเทพแห่งเทพทั้งหลาย... ภาวะประชาบดีแห่งพระประชาบดี... ภาวะพรหมแห่งพระพรหม... ภาวะฮามัสสระแห่งฮามัสสระพรหมทั้งหลาย... ภาวะสุภิกนิหะแห่งสุภิกนิหะพรหม

³⁰ แปลอีกอย่างว่า ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเปรียบเทียบ (เทียบกับอะไรไม่ได้)

³¹ แปลอีกอย่างว่า เข้าถึงได้ทุกด้าน หรือมีทำขึ้นทุกด้าน คือ เข้าถึงได้ด้วยกรรมฐานทุกอย่าง

ทั้งหลาย... ภาวะเวทียผลแห่งเวทียผลพรหมทั้งหลาย
เกาะกุมไม่ได้ ภาวะพระผู้เป็นเจ้าของพระผู้เป็นเจ้าของ
ไม่ได้ สรรพภาวะแห่งสรรพสิ่งเกาะกุมไม่ได้”

ครั้นพระพุทธเจ้าตรัสดังนี้แล้ว พระพรหมจึงกล่าวว่า “เออาละ ที่นี้
เราจะหายตัวไปจากท่านละ” แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาติ พระพรหมก็
หายตัวไปไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า พระองค์จะทรงหายตัวบ้าง แล้ว
หายพระองค์ไป ตรัสให้พรหมและบริษัทบริวารได้ยินแต่พระสุรเสียงว่า

“เราเห็นภัยในภพ และมองเห็นภพของประดาผู้
แสวงหาวิภพ เราจึงไม่พำถึงภพใดๆ และไม่ยึดติดนั้นที่
(คือภพัตถ์หนา)”³²

(จ) อีกเรื่องหนึ่ง กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งเที่ยวไปทุกหนแห่ง จนถึง
พรหมโลก เพื่อหาผู้ตอบคำถามเกี่ยวกับที่ที่ธาตุ ๔ ดับหมดไม่มีเหลือ
ไม่ได้คำตอบ ในที่สุดต้องกลับมาทูลถามพระพุทธเจ้า

ความย่อว่า ภิกษุรูปหนึ่งเกิดความสงสัยขึ้นมาว่า “ที่ไหนหนอ
มหาภูต ๔ เหล่านี้ กล่าวคือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อม
ดับไปไม่เหลือเลย?” เธอจึงเข้าสมาธิ แล้วไปหาหมู่เทพยดา เริ่มแต่ชั้นจาตุ-
มหาราชิกา เป็นต้นไป ถามปัญหาข้อนั้น เทวดาต่างก็ไม่รู้ และขอให้เธอไป
ถามเทพชั้นสูงต่อกันขึ้นไปตามลำดับ จนถึงพรหมโลก

พรหมทั้งหลายบอกเธอว่า พวกพรหมก็ไม่ทราบเหมือนกัน แต่มี
ท้าวมหาพรหม องค์พระผู้เป็นเจ้าของ ซึ่งคงจะทราบ พระภิกษุนี้จึงถามว่า
เวลานี้ท้าวมหาพรหมนั้นอยู่ที่ไหนเล่า พรหมทั้งหลายก็ตอบว่า พวกพรหม

³² ม.ม. ๑๒/๕๕๒-๕๕๔/๕๙๐-๕๙๖.

ก็ไม่ทราบเหมือนกันว่า มหาพรหมอยู่ที่ไหน หรือทิศทางใด แต่จะมีนิมิตให้เห็น เกิดมีแสงสว่าง ปรากฏโอรุภาสขึ้น พระพรหมจักลำแดงพระองค์เอง, การเกิดมีแสงสว่างและปรากฏโอรุภาสนั้นแหละ เป็นบุพนิมิตของการที่พระพรหมจะลำแดงพระองค์ และต่อมา มหาพรหมก็ได้ลำแดงพระองค์แก่ภิกษุนั้น

ครั้นแล้ว ภิกษุนั้นจึงเข้าไปถามปัญหานั้นกะมหาพรหม มหาพรหมแทนที่จะตอบคำถาม กลับตรัสว่า “เราคือพระพรหม ท้าวมหาพรหม พระผู้เป็นเจ้า ผู้ที่ฝ่าฝืนไม่ได้ ผู้มองเห็นหมดสิ้น ยังสรรพสัตว์ให้อยู่ในอำนาจ เป็นอิศวร เป็นพระผู้สร้าง เป็นพระผู้บันดาล เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้จัดสรรโลก เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นพระบิดาของเหล่าสัตว์ทั้งที่เกิดแล้ว และที่จะเกิดต่อไป”

พระภิกษุนั้น จึงกล่าวว่า “ข้าพเจ้ามิได้ถามท่านว่า ท่านเป็นพระพรหม ท้าวมหาพรหม พระผู้เป็นเจ้า ฯลฯ แต่ถามท่านว่า มหาภูต ๔ ดับไม่เหลือ ณ ที่ไหน” พระพรหมก็ตรัสอย่างเดิมอีกว่า พระองค์เป็นมหาพรหม พระผู้เป็นเจ้า ฯลฯ ภิกษุนั้นก็ถามอีกถึงครั้งที่ ๓

พระพรหมจึงจับแขนภิกษุนั้นพาหลบออกไปข้างหนึ่ง แล้วบอกเธอว่า “นี่แน่ท่านภิกษุ พวกพรหมเทพเหล่านี้ ย่อมรู้จักข้าพเจ้าว่า อะไรๆ ที่พระพรหมไม่รู้ ไม่เห็น ไม่ทราบ ไม่แจ้งประจักษ์ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ตอบปัญหาต่อหน้าพวกพรหมเทพเหล่านั้น นี่แน่ภิกษุ ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบเหมือนกันว่า มหาภูต ๔ ดับไม่เหลือ ณ ที่ไหน เพราะฉะนั้น จึงเป็นการทำผิดพลาดของตนเอง ที่ละพระผู้มีพระภาคมา เทียวแสวงหาคำตอบปัญหานี้ในภายนอก นิมนต์ท่านกลับไปเถิด จงเข้าไปทูลถามปัญหานี้กะพระผู้มีพระภาค และฟังถือตามที่พระองค์ตรัสตอบให้”

ในที่สุด ภิกษุนั้นก็จึงมาทูลถามปัญหานี้แก่พระพุทธรเจ้า พระองค์ได้ตรัสตอบว่า “ไม่ควรถามว่า “มหาภูต ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมดับไม่เหลือ ณ ที่ใด?” แต่ควรถามว่า “อาโป ปฐวี เตโช และวาโย ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ณ ที่ไหน, ยาว ล้วน เล็ก ใหญ่ งาม ไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ณ ที่ไหน, นามและรูปย่อมดับหมดไม่มีเหลือ ณ ที่ไหน?” และมีคำตอบว่าดังนี้

“ภาวะที่พึงรู้ได้ (วิญญาน) มองด้วยตาไม่เห็น (อนิทัสสนะ)³³ เป็นอนันต์ เข้าถึงได้ทุกด้าน (ลัพพิตปะระ),³⁴ ที่นี้ อาโป ปฐวี เตโช และวาโย ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้, ที่นี้ ยาว ล้วน ละเอียด หยาบ งาม ไม่งาม ก็ตั้งอยู่ไม่ได้, ที่นี้ นามและรูปดับไปหมดไม่เหลือ, เพราะวิญญานดับ นามรูปจึงดับที่นี้”³⁵

ในที่นี้ นอกเหนือจากข้อความที่บรรยายภาวะนิพพานแล้ว ได้นำเอาเรื่องราวที่เป็นเหตุการณ์แวดล้อมมาเล่าไว้ย่อๆ ด้วย เพราะเรื่องแวดล้อมอาจเป็นเครื่องประกอบการพิจารณาที่จะช่วยทำความเข้าใจได้ ด้วย อย่างน้อยก็จะเห็นได้ว่า ข้อความเหล่านี้ พระพุทธรเจ้าได้ทรงแสดงแก่พระภิกษุ ซึ่งเป็นผู้มีพื้นความรู้ทางธรรมอยู่แล้ว หรือตรัสกับพระพรหม ที่เป็นเจ้าทิฏฐิ เจ้าทฤษฎี ผู้ศรัทธาบางท่านอาจตีความต่อไปอีกว่า สองเรื่องทำยเป็นการแสดงคำสอนทางพุทธศาสนา พร้อมไปกับการถามความเชื่อถือในศาสนาพราหมณ์ โดยวิธีบุคคลาธิษฐาน

ความละเอียดเหล่านี้จะไม่วิจารณ์ในที่นี้ แต่พึงทราบว่ ข้อความบรรยายภาวะของนิพพานเหล่านี้ ได้ทำให้เกิดการตีความไปต่างๆ และการถกเถียงหาเหตุผลมาแสดงแยกความเห็นกันไป ที่เป็นเช่นนี้เพราะ

³³ แปลอีกอย่างว่า ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเปรียบเทียบ (เทียบกับอะไรไม่ได้)

³⁴ แปลอีกอย่างว่า สว่างแจ้งทั่วทั้งหมด

³⁵ ที.ลี้.๙/๓๔๓-๓๕๐/๒๗๗-๒๘๓

ตีความและคิดเหตุผลวาดภาพกันไป ในสิ่งที่นี้ไม่เห็นแต่ต้องปฏิบัติให้รู้
เอง ดังเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้วประการหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง คือ การแปลความหมายคำบาลีบางคำ เป็นเหตุให้
ตีความหมายแตกต่างกันไปคนละทาง เช่น คำว่า “อายตนะ” ในเรื่องที่ ๑
บางท่านถือตามคำแปลที่ว่า “แดน” แล้วตีความหมายเป็นถิ่นฐานหรือ
สถานที่ บางท่านว่าหมายถึงมิติอีกอย่างหนึ่ง

คำว่า “วิญญาน” คำแรกในเรื่องที่ ๕ และ ๖ บางท่านถือตาม
ความหมายอย่างเดียวกับในคำว่าจักขุวิญญาน โสทวิญญาน เป็นต้น ก็
ตีความว่านิพพานเป็นวิญญานอย่างหนึ่ง แล้วแปลว่า นิพพานเป็น
วิญญานที่เห็นด้วยตาไม่ได้ ฯลฯ แต่ในอรรถกถา³⁶ ท่านอธิบายว่า
วิญญานในที่นี้ ใช้เป็นคำเรียกนิพพาน แปลว่า ภาวะที่พึงรู้ได้ อย่างที่แปล
ไว้ข้างต้น

จะเห็นได้ว่า ในเรื่องที่ ๖ มีคำว่า วิญญาน ๒ ครั้ง วิญญานคำ
แรก หมายถึงนิพพาน โดยมีคำแปลต่างออกไปอย่างหนึ่ง และวิญญานคำ
หลังในข้อความว่าวิญญานดับ หมายถึงวิญญานที่เป็นปัจจัยให้เกิดนาม
รูปอย่างที่อธิบายในปฏิจลสมุปบาท

เรื่องเหล่านี้จะยังไม่อธิบายหรือแสดงความคิดเห็นต่อไปอีก แต่
ขอกล่าวถึงข้อควรระวังที่ว่า ในเรื่องนิพพานนี้ ไม่ควรตัดสินหรือลงข้อสรุป
ง่ายๆ เพียงเพราะได้พบถ้อยคำหรือความหมายบางอย่างที่ตรงเข้ากับ
นิพพานชนิดที่ตนอยากให้เป็น หรือภาพนิพพานที่ตนคิดวาดเอาไว้ล่วงหน้า
เพราะจะทำให้เกิดความยึดถือปักใจเหนียวแน่น ในสิ่งที่ยังไม่รู้เห็น
ประจักษ์เอง และอาจหลงเล่นผิดไปไกล ทางที่ดีควรหันมาเห็นการปฏิบัติ
และคุณประโยชน์ที่พึงถือเอาได้จากการปฏิบัติ อันตนจะลงมือทำได้จริง

³⁶ ที่.อ.๑/๔๔๘, ม.อ.๒/๕๕๖

และเห็นผลประจักษ์เป็นคู่สมกันกับการปฏิบัติตลอดเวลาที่ก้าวหน้าทุก
ขั้นตอนไป

เมื่อกล่าวถึงภาวะของนิพพาน มีคำแสดงภาวะนิพพานที่สำคัญ
ที่สุดคำหนึ่ง คือคำว่า “อสังขตะ” แปลว่า ไม่ถูกปรุงแต่ง คือไม่เกิดจาก
เหตุปัจจัยต่างๆ ปรุงแต่งขึ้น

ผู้ที่ข้างสังเกตุจึงเกิดความสงสัยขึ้นว่า นิพพานน่าจะเกิดจากเหตุ
เพราะนิพพานเป็นผลของมรรค หรือการปฏิบัติตามมรรค

ข้อสงสัยนี้มีคำตอบแก้สั้นๆ ด้วยข้ออุปมาว่า ถ้าเปรียบเทียบการปฏิบัติ
เพื่อเข้าถึงนิพพาน เหมือนการเดินทางไปเมืองเชียงใหม่ จะเห็นว่า เมือง
เชียงใหม่ที่เป็นจุดหมายของการเดินทางนั้น ไม่ได้เป็นผลของทางหรือการ
เดินทางเลย ไม่ว่าจะถนนหรือการเดินทางจะมีขึ้นหรือไม่ก็ตาม เมือง
เชียงใหม่ก็คงมีอยู่ ถนนและการเดินทางเป็นเหตุของการถึงเมืองเชียงใหม่
แต่ไม่ได้เป็นเหตุของเมืองเชียงใหม่ เช่นเดียวกับมรรคและการปฏิบัติตาม
มรรค เป็นเหตุแห่งการบรรลุนิพพาน แต่มิใช่เป็นเหตุของนิพพาน³⁷

พุทธพจน์ต่อไปนี้ เป็นเครื่องแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงยืนยันว่า
การบรรลุนิพพานและธรรมชั้นสูงอื่นๆ เป็นสิ่งมีอยู่ และเป็นไปได้จริง ใน
เมื่อทำดวงตาคือปัญญาให้เกิดขึ้น ดังพุทธพจน์ที่ตรัสได้มติของพราหมณ์
คนหนึ่ง ผู้เห็นว่าเป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะรู้จะเห็นญาณทัศนะวิเศษยิ่งกว่า
ธรรมดาของมนุษย์ มีความดังนี้

“นี่แน่ะมาณพ! เปรียบเหมือนคนตาบอดแต่กำเนิด
เขาไม่เห็นรูปดำ รูปขาว รูปเขียว รูปเหลือง รูปแดง รูปสี
ชมพู รูปที่เรียบและไม่เรียบ ไม่เห็นหมู่ดาว ดวงจันทร์ ดวง

³⁷ เรื่องนี้ คัมภีร์มิลินทปัญหาก็พูดไว้ (ดู มิลินท.๓๔๐)

อาทิตยฺ (ถ้า) เขากล่าวว่า รูปดำ รูปขาว ไม่มี คนเห็นรูปดำรูปขาว ก็ไม่มี รูปเขียวไม่มี คนเห็นรูปเขียว ก็ไม่มี ๆดงจันท์ ดวงอาทิตยฺไม่มี คนเห็นดวงจันท์ดวงอาทิตยฺ ก็ไม่มี, ข้าฯ ไม่รู้ ข้าฯ ไม่เห็นสิ่งนั้นๆ เพราะฉะนั้น สิ่งนั้นๆ ย่อมไม่มี; เมื่อเขากล่าวดังนี้ จะชื่อว่ากล่าวถูกต้องหรือมาณพ?" มาณพทูลตอบว่า "ไม่ถูกต้อง" พระองค์จึงตรัสต่อไปว่า "ข้อนี้ก็เช่นกัน พราหมณ์ไปขอขรสาติ โศปมัญญโคตร ผู้เป็นใหญ่ในสุภควัน เป็นคนมีตบอด ไม่มีจักขุ การที่เขาจะรู้เห็นหรือบรรลุมานพัตตะวิเศษ อันสามารถ อันประเสริฐ เห็นอกว่ามนุษย์ธรรมดา จึงเป็นไปได้"³⁸

แม้จะได้ลำดับข้อความแสดงภาวะของนิพพานกันมาถึงเพียงนี้ และแม้ว่าจะได้คิดตีความหรือนำมาถกเถียงหาเหตุผลกัน เพื่อหาความเข้าใจว่า นิพพานเป็นอย่างไร แต่ตราบไตที่ยังไม่ได้ปฏิบัติจนเข้าถึง และรู้เห็นแจ้งประจักษ์ด้วยตนเอง ก็พึงเตือนสติกันไว้ว่า ภาพความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพานของผู้ศึกษาทุกคน ก็คงมีลักษณะอาการอันเทียบได้กับภาพข้างในความคิดความเข้าใจของพวกคนตามอดค้ำข้าง ดังความย่อในบาลีต่อไปนี้

สมัยหนึ่ง ในนครสาวัตถี สมณะ พราหมณ์ ปริพาชก จำนวนมากมาย ต่างลัทธิ ต่างทฤษฎี ต่างก็ยึดถือลัทธิ ทฤษฎีของตนว่า อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จทั้งนั้น แล้วเกิดทะเลาะวิวาท ใช้หอกคือปากทิ่มแทงกันว่า ธรรมเป็นอย่างนี้ ธรรมไม่ใช่อย่างนี้, ธรรมไม่ใช่อย่างนี้ ธรรม

³⁸ ม.ม.๑๓/๗๑๙/๖๕๖.

เป็นอย่างไร: ภิกษุทั้งหลายนำความมากราบทูลแด่พระพุทธเจ้า พระองค์จึงตรัสเล่าว่า

เรื่องเคยมีมาแล้ว ราชาชระองค์หนึ่งในนครสาวัตถี ได้ตรัสสั่งราชบุรุษให้ไปนำเอาคนตาบอดแต่กำเนิดทั้งหมดเท่าที่มีในเมืองสาวัตถี มาประชุมกัน ครั้นแล้ว โปรตให้นำช้างตัวหนึ่งมาให้คนตาบอดเหล่านั้นทำความรู้จัก ราชบุรุษแสดงศีรษะช้างแก่คนตาบอดพวกหนึ่ง บอกว่าช้างอย่างนั้นะ แสดงหูช้างแก่อีกพวกหนึ่ง บอกว่าช้างอย่างนั้นะ แสดงงาช้างแก่อีกพวกหนึ่ง แสดงวงช้าง ตัวช้าง เท้าช้าง หลังช้าง ทางช้าง ปลายหางช้าง แก่คนตาบอดที่ละพวกๆ ไปจนหมด บอกว่าช้างอย่างนั้นะ ช้างอย่างนั้นะ เสร็จแล้วกราบทูลพระราชาว่า คนตาบอดทั้งหมดได้ทำความรู้จักช้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว

ครั้งนั้น พระราชาจึงเสด็จมายังที่ประชุมคนตาบอดแล้ว ตรัสถามว่า “พวกท่านได้เห็นช้างแล้วใช่ไหม?” คนตาบอดก็กราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้เห็นแล้ว พระเจ้าข้า”

พระราชาจึงตรัสถามต่อไปว่า “ที่ท่านทั้งหลายกล่าวว่าได้เห็นช้างแล้วนั้น ช้างเป็นอย่างไร?”

คราวนั้น คนตาบอดที่ได้คลำศีรษะช้าง ก็ว่าช้างเหมือนหม้อ คนที่ได้คลำหูช้าง ก็ว่าช้างเหมือนกระดิ่ง คนที่ได้คลำงาช้าง ก็ว่าช้างเหมือนตาล คนที่ได้คลำวงช้าง ก็ว่าช้างเหมือนงอนไถ คนที่ได้คลำตัวช้าง ก็ว่าช้างเหมือนขี้ขาว คนที่ได้คลำเท้าช้าง ก็ว่าช้างเหมือนเสา คนที่ได้คลำหลังช้าง ก็ว่าช้างเหมือนครกตำข้าว คนที่ได้คลำหางช้าง ก็ว่าช้างเหมือนสาก คนที่ได้คลำปลายหางช้าง ก็ว่าช้างเหมือนไม้กวาด

เสร็จแล้ว คนตาบอดเหล่านั้นก็ได้ทู่มเถียงกันว่า ช้างเป็นอย่างไร ช้างไม่ใช่ช้อย่างนั้น, ช้างไม่ใช่ช้อย่างนั้น ช้างเป็นอย่างนี้ จนถึงชกต่อยกัน ชุลมุน เป็นเหตุให้พระราชานั้ทรงสนุกสนานพระทัยแล.

ท้ายสุด พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งอุทานเป็นคาถา ความว่า

“นี่ละหนอ สมณะและพราหมณ์บางพวก ย่อมมัว
ติดข้องกันอยู่ในสิ่งที่เป็นทิวฐิ ทฤษฐิเหล่านี้; คน
ทั้งหลายผู้เห็นเพียงส่วนหนึ่งๆ พากันถือต่างถือแย้ง จึง
ทะเลาะวิวาทกัน”³⁹

³⁹ พ.อ.๒๕/๑๓๘/๑๘๔

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

เนื่องด้วยคำสอนในพระพุทธศาสนาเน้นสิ่งที่ปฏิบัติได้จริง และการลงมือทำให้รู้เห็นประจักษ์ บังเกิดผลเป็นประโยชน์แก่ชีวิต หรือเน้นสิ่งที่ใช้ประโยชน์ได้ และการนำสิ่งนั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์⁴⁰ ไม่สันทนสนุน การคิดวาดภาพและการถกเถียงหาเหตุผลในสิ่งที่พึงรู้เห็นได้ด้วยการลงมือทำนั้น ให้เกินเพียงพอแก่ความเข้าใจที่จะเป็นพื้นฐานสำหรับการลงมือปฏิบัติ

ดังนั้น ในการพิจารณาเรื่องนิพพาน การศึกษาเกี่ยวกับภาวะของบุคคลผู้บรรลุนิพพาน รวมทั้งประโยชน์ที่เป็นผลของการบรรลุนิพพาน ซึ่งเห็นได้ที่ชีวิต หรือบุคลิกภาพของผู้บรรลุ จึงน่าจะมีคุณค่าในทางปฏิบัติ และสอดคล้องกับหลักการของพระพุทธศาสนา มากกว่าการอธิบายเรื่องภาวะของนิพพานโดยตรง

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน อาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อ และคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง ซึ่งมีทั้งความหมายแบ่งบวก และแง่ลบ

คำเรียกจำนวนมาก เป็นคำแสดงความยกย่องนับถือว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติดีงาม บริสุทธิ์ ประเสริฐ หรือได้บรรลุจุดหมายสูงสุดแล้ว เช่น *อรหันต์* (ผู้ควร หรือผู้ไกลกิเลส) *ชีณาสพ* (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) *อเสชะ* (ผู้ไม่ต้องศึกษา, ผู้จบการศึกษาแล้ว) *ปริกชีณภวสังโยชนี* (ผู้หมดสังโยชนีที่เป็นเครื่องผูกมัดไว้ในภพ) *วุสิตวันต์* หรือ *วุสิตพรหมจรรย์* (ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว) *กตกรรมีย์* (ผู้ทำกิจที่ต้องทำเสร็จแล้ว) *โศหิตภาวะ* (ผู้

⁴⁰ พึงดูหลักการตรัสพระวาทาจาของพระพุทธเจ้า ใน อง.จตุกก.๒๑/๑๘๓/๒๓๓; ที.ปา. ๑๑/๑๑๙/๑๔๘; ม.ม.๑๓/๙๔/๙๑

ปลงภาระแล้ว) *ชนุปัตตสัทธัตถ์* (ผู้เข้าถึงประโยชน์ตนแล้ว) *สัมมัทธัญญา-วิมุตต์* (ผู้หลุดพ้นเพราะรู้ถูกถ้วน) *ศุคฺคมบุรุษ* (คนสูงสุด, คนเยี่ยมยอด) *มหาบุรุษ* (คนยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรม, บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน และมีอำนาจเหนือจิตของตน) *สัมปັນนกุศล* (ผู้มีกุศลสมบูรณ์) *บรมกุศล* (ผู้มีกุศลธรรมอย่างยิ่ง)

คำเรียกอีกไม่น้อย เป็นคำที่ใช้กันมาในลัทธิศาสนาสืบจากเดิมแต่นำมาใช้ในพุทธศาสนาโดยเน้นให้ปรับแก้ความหมายให้ถูกต้องตามสาระของพระธรรมวินัย เช่น *พราหมณ์*-แท้ (ผู้ลอยบาปโดยละเลิกอกุศลกรรมทั้งไปหมดแล้ว, เดิม=คำเรียกคนวรรณะเลิศประเสริฐเหนือวรรณะอื่น) *ทักษิณีย์* (ผู้ควรแก่ทักษิณา, เดิม=คำเรียกพราหมณ์ในฐานะผู้ควรรับค่าตอบแทนในการประกอบพิธีบูชาัญญ) *นหาคัก* (ผู้ส่นานแล้ว, ผู้อาบน้ำธรรม ทำกรรมสะอาด สร้างความเกษมแก่สรรพสัตว์, เดิม=คำเรียกพราหมณ์ผู้ได้ประกอบพิธีส่นานขึ้นสู่สถานะเป็นพราหมณ์มีระดับ) *เวทคุ* (ผู้ถึงเวทคือเจนจบวิชาลวงพ้นความติดในสรรพเวทนา, เดิม=คำเรียกพราหมณ์ผู้จบไตรเวท) *สมณะ* (ผู้สงบ, ผู้ระงับกิเลส, เดิม=คำเรียกนักบวช) *เกวลี* หรือ *เกพลี* (คนครบถ้วน, คนสมบูรณ์, เดิม=คำเรียกบุคคลสูงสุดในศาสนาเชน) *อริยะ* หรือ *อารยชน* (คนเจริญ, ผู้ประเสริฐ, ผู้เจริญอหิงสาต่อสรรพสัตว์, เดิม=คำเรียกคนสามวรรณะแรก หรืออารยันโดยกำเนิด)⁴¹

⁴¹ คำเหล่านี้ บางคำพบบ่อยจนชินตา แต่บางคำมีที่มาน้อยแห่ง พิงดู ม.ม.๑๒/๔๐๒/๔๓๒; ๔๗๘/๕๑๐; ม.ม.๑๓/๑๗๔/๑๗๗; ๓๖๖/๓๕๑; ส.ข.๑๗/๑๘๘/๗๖; อ.จ.พสก. ๒๔/๑๒/๑๘; ๑๑๑-๑๑๒/๒๓๗; พ.จ.๓๐/๑๑๓/๔๐ เป็นต้น, โดยเฉพาะคำท้ายๆ เป็นคำเก่าๆ ที่ใช้กันมาในศาสนาพราหมณ์ แต่เปลี่ยนความหมายใหม่ให้เป็นไปตามหลักการของพระพุทธศาสนา เช่น “พราหมณ์” เดิม หมายถึงผู้ลอยบาปด้วยการลง

การศึกษาตามแนวนี้ ต้องพิจารณาภาวะของผู้บรรลุนิพพาน โดยสัมพันธ์กับหลักธรรมที่กล่าวถึงในคำนั้นๆ เช่น อาสวะ ๓ ลิกขา ๓ อเสข-ธรรม ๑๐ สังโยชน์ ๑๐ พรหมจรรย์ คือมรรคมืองค์ ๘ เป็นต้น ซึ่งในที่นี้ ไม่มีเนื้อที่เพียงพอที่จะแสดงให้ครบถ้วน และเห็นว่าจะเป็นที่ให้พื้นผิว

อนึ่ง ในหมู่ชาวพุทธจำนวนมากทีเดียว นิยมพูดถึงคุณสมบัติของ พระอรหันต์ และพระอริยบุคคลอื่นๆ ในเชิงละหรือเชิงลบ โดยกำหนด ด้วยกิเลสที่ละได้หรือหมดไปแล้ว เช่นว่า พระโสดาบันละสังโยชน์ได้ ๓ พระสกทาคามีละสังโยชน์ ๓ นั้นได้ และทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลง ไปอีก พระอนาคามีละสังโยชน์เบื้องต่ำได้หมดทั้ง ๕ และพระอรหันต์ละสังโยชน์ได้หมดสิ้นทั้ง ๑๐ หรือพูดถึงคุณสมบัติของพระอรหันต์ได้สั้นๆ เพียงว่า คือท่านผู้สิ้นราคะ โทสะ โมหะ หรือว่าหมดกิเลส หรือว่าไม่มีโลก โกรธ หลง วิชิตุแบบนั้นก็ดีในแง่ที่ว่า พุดได้ชัด วัตได้ง่าย แต่มองได้แคบ ไม่เห็นชัดออกมาและกว้างออกไปว่า พระอรหันต์และอริยชนนั้น มีคุณสมบัติพิเศษ มีคุณลักษณะเด่น ดำเนินชีวิตที่ดียิ่งมีคุณค่า และทำคุณประโยชน์แก่โลกอย่างไร

ที่จริง คำและข้อความที่กล่าวถึงคุณสมบัติของพระอรหันต์ในเชิง บวกก็มีไม่น้อย แต่ถ้าเป็นคำบรรยายหรือพรรณนา ก็มักมีเนื้อความ กว้างขวาง ยากที่จะสรุปมาวางให้จับใจความได้อย่างมีลำดับเป็นขั้นๆ หรือ เป็นข้อๆ หรือไม่ก็แสดงไว้เป็นเรื่องเฉพาะกรณี ไม่ใช่คุณสมบัติร่วมที่ เสมอเหมือนกันแก่ทุกท่าน

ในที่นี้ จะเลือกคำที่เป็นคุณบท คือคำที่ใช้เป็นคุณนาม ซึ่งแสดง คุณสมบัติและคุณลักษณะของพระอรหันต์ได้กว้างขวางครอบคลุม อย่าง

อาบในแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เช่นแม่น้ำคงคา แต่ในพุทธศาสนาหมายถึงลอยบาป โดยละเสีย ด้วยการศึกษาตามมรรคหรือโดยอุปมาว่าลงอาบตัวในธรรม ดังนี้ เป็นต้น

เป็นระบบ สรบกง่าย ขยายความก็ชัด ขอนำมาบอกไว้เป็นตัวแทนของคำอื่นทั้งหมด และเป็นคำที่พระพุทธเจ้าทรงใช้บ่อยด้วย

คำที่ว่านี้ คือ “ภาวิตตต์” ซึ่งแปลได้ตรงตัวว่า “ผู้มีตนที่พัฒนาแล้ว” หรือ “ผู้ได้พัฒนาตนแล้ว”⁴² เป็นคำที่ใช้แก่พระอรหันต์ทั้งหมด ทั้งพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และเหล่าพระอรหันตสาวก ดังในมหาปรินิพพานสูตร เล่าความระหว่างเสด็จสู่สถานที่ปรินิพพาน เรียกพระพุทธเจ้าว่า “องค์พระภาวิตตต์” ดังนี้

“พระพุทธเจ้า... เสด็จถึงแม่น้ำกุชานที ชันมีน้ำใส จืด สะอาด เสด็จลง ทรงสระและเสวยแล้ว ชันหมู่ภิกษุแวดล้อม เสด็จไปในท่ามกลาง... เสด็จเข้าสู่อัมพวันแล้ว รับสั่งกะภิกษุนามจุนทกะว่า เธอจงช่วยปูผ้าสังฆาฏิซ้อนสี่ชั้น ให้เป็นที่เราจะนอน พระจุนทะนั้น ชันองค์พระภาวิตตต์ ทรงเตือนแล้ว ได้ปูผ้าสังฆาฏิพับเป็นสี่ชั้นถวายโดยพลัน”⁴³

แม้ที่เมตตคฤมาณพุลถามปัญหา ก็ทำนองเดียวกันว่า

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอพุลถาม ขอจงตรัสบอกความนั้นแก่ข้าพระองค์เถิด ข้าพระองค์ยอมสำคัญพระองค์ว่าทรงเป็นพระเวทกุ (ผู้ถึงเวทเจนจบวิชา) ทรงเป็นพระภาวิตตต์ (จึงขอพุลถามว่า) ประดาความทุกข์เหล่านี้ ที่ประดังพรั่ง

⁴² “ผู้มีตนที่พัฒนาแล้ว” หรือ “ผู้ได้พัฒนาตนแล้ว”, จากคำบาลีว่า “ภาวิตตโต” = อุตตทาน ภาเวตวา วุฑฒตวา จิตโต (“ภาวิตตต์” หมายความว่า ผู้ได้เจริญ คือได้พัฒนาตน ดำรงอยู่แล้ว), ส.อ.๑/๑๙๖

⁴³ ที.ม.๑๐/๑๒๕/๑๕๗.

พรูขึ้นมาในโลก มากมายหลายหลาก เกิดมาจากไหนกันหนอ?”⁴⁴

พระพุทธเจ้าตรัสเปรียบเทียบท่านผู้พัฒนาตนแล้ว คือพระอรหันต์ ที่เป็นพหูสูต ว่าเหมือนนายเรือผู้ฉลาด สามารถพาคนจำนวนมากข้ามน้ำไปให้ลุล่วงจุดหมายได้โดยปลอดภัย ดังพุทธพจน์ในนาวาสูตราว่

“เหมือนดังว่า บุคคลขึ้นสู่เรือที่มั่นคง มีพายมีถ่อพร้อมมูล เขามีความรู้คิด เป็นผู้ฉลาด รู้วิธีจัดดำเนินการในเรือนั้น พึงช่วยผู้อื่นแม้จำนวนมากในเรือนั้นให้ข้ามน้ำไปได้ แม้ฉันทใด บุคคลใด เป็นเวทศู (เจนจบวิชา) เป็นภาวิตัตต์ เป็นพหูสูต มั่นคงอย่างในโลกธรรมจะให้หวั่นไหวไม่ได้ บุคคลผู้นั้น มีปัญญารู้ชัด ก็พึงช่วยผู้อื่นที่มีพันธุปนิสัย ตั้งใจสดับ ให้พินิจธรรมสำเร็จได้ ฉันทัน”⁴⁵

พุทธพจน์ในโลกสูตร (พหูชนหิตสูตร ก็เรียก) ต่อไปนี้ ซึ่งมีสาระคล้ายพระสูตรก่อนนั้น แต่คลุมความกว้างขวางกว่า ก็นำศึกษา ดังความที่มีมา ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ ประเภทนี้ เมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติขึ้น เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อเกื้อการุณย์แก่โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย บุคคล ๓ ประเภท เป็นไฉน?

⁴⁴ พุ.สุ.๒๕/๔๒๘/๕๓๔ (ในโสฬสปัญหา)

⁴⁵ พุ.สุ.๒๕/๓๒๕/๓๘๗

ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตเสด็จอุบัติขึ้นในโลกนี้เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลก เป็นสรวถีฝึกบุรุษที่ควรฝึก ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า เป็นศาสดาของเทวะและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้เบิกบาน เป็นผู้จำแนกธรรม, พระตถาคตพระองค์นั้น ทรงแสดงธรรม งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิง

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ ๑ นี้ เมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติขึ้น เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อเกื้อการุณย์แก่โลก เพื่อประโยชน์เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย

อีกประการหนึ่ง สาวกของพระศาสดาพระองค์นั้นแล เป็นอรหันตชินาสพ ... หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ถูกถ้วน, พระสาวกนั้น แสดงธรรม งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิง

ภิกษุทั้งหลาย แม้บุคคลที่ ๒ นี้ เมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติขึ้น เพื่อเกื้อกูลแก่ชน เป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อเกื้อการุณย์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย

อีกประการหนึ่ง สาวกของพระศาสดาพระองค์นั้นแล ที่ยังเป็นผู้ศึกษา ยังปฏิบัติอยู่ เป็นพหูสูต ประกอบด้วยศีลพรวต, แม้สาวกนั้น ก็แสดงธรรม งามในเบื้องต้น งาม

ในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อม
อรรถทั้งพัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ ๓ นี้ เมื่ออุบัติขึ้นในโลก
ยอมอุบัตินั้น เพื่อแก้กมลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุข
แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อแก้การุณย์แก่โลก เพื่อประโยชน์
เพื่อแก้กมล เพื่อความสุข แก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย...

พระศาสดาแล ผู้แสวงคุณยิ่งใหญ่ เป็น
บุคคลที่ ๑ ในโลก ตามต่อมา คือพระสาวก
ผู้ภาวนิตตัต ถัดจากนั้นไป คือเสขสาวก ผู้ยัง
ปฏิบัติอยู่ ที่เป็นพหูสูต ประกอบด้วยศีลพรต

บุคคล ๓ ประเภทนั้น เป็นผู้ประเสริฐสุด
ในหมู่เทวะและมนุษย์ เป็นผู้สาดส่องแสง ส้าแดง
สัจธรรม เปิดประตูอมตะ ช่วยปลดปล่อยพหูชน
ให้หลุดพ้นจากเครื่องผูกมัด ชนเหล่าใด ดำเนิน
ตามอริยมรรคา ที่พระศาสดาองค์ผู้นำที่ขอดเยี่ยม
ได้ทรงแสดงไว้ดีแล้ว หากไม่ประมาทในศาสน-
ธรรมขององค์พระสุคต ก็จะกระทำความจบสิ้น
แห่งทุกข์ได้ ในอัฐภาพนี้แล⁴⁶

อย่างไรก็ตาม พึงสังเกตว่า “ภาวนิตตัต” นี้ นิยมใช้เฉพาะในคถา คือ
ในคำร้อยกรองเท่านั้น ไม่นิยมใช้ในความร้อยแก้ว ทั้งนี้ คงเพราะเป็นคำสั้นๆ
ใช้ในคถาได้สะดวก และสามารถแทนคำยาวๆ ที่ลงในคถาได้ยาก

⁴⁶ ขุ.อิติ.๒๕/๒๖๓/๒๙๑ (พึงสังเกตว่า บุคคลที่ ๒ คือ พระอริยสาวก ที่เป็นเสขะ ยัง
เป็นผู้ศึกษาปฏิบัติ ยังไม่เป็น “ภาวนิตตัต”)

ในทางตรงข้าม “ภาวิตตต์” ที่เป็นคำสั้นนี้ ไม่นิยมใช้ในความร้อยแก้ว คงเพราะให้ความหมายได้ไม่ชัดเจน เมื่อในความร้อยแก้ว ไม่มีข้อจำกัดเชิงฉันทลักษณ์ ก็จึงนิยมใช้คำแม่ที่ยาวสักหน่อย แต่ให้ได้ความชัดไปเลย

เมื่อเรื่องเป็นอย่างนี้ ก็ถามต่อไปเสียเลยว่า ถ้าอย่างนั้น ในความร้อยแก้ว ท่านใช้ หรือนิยมใช้คำอะไรแทนคำว่า “ภาวิตตต์”

ตรงนี้ แทนที่จะตอบเอง ก็ขอยกคำอธิบายในพระไตรปิฎกมาให้ดู และพิจารณาเอง คือ ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๐ (จุฬินิทเทส) ซึ่งถือกันมาว่าเป็นนิพนธ์ของพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร อัครสาวก อันอธิบายความในพระสูตรของพระพุทธเจ้าส่วนหนึ่งในสุดตนิบาต พอดีว่า ก็มีข้อความที่ท่านอธิบายคำว่า “ภาวิตตต์” ที่มาในคาถาในสุดตนิบาตนั้น (คือในคำทูลถามของเมตตคุมาณฑ พที่อ้างถึงแล้วข้างต้น)

ขอยกมาให้ดู ดังนี้ (เพื่อให้ชัด ขอยกคำบาลีเดิมมาให้ดูด้วย)

“กถั ภควา ภาวิตตโต ๗ ภควา ภาวิตกาโย
ภาวิตสีโล ภาวิตจิตโต ภาวิตปณฺเณ

ภาวิตตปญฺจานัน ภาวิตสมมปฺปะชานัน ภาวิตอิทธิปาโท ภาวิตินทฺริโย ภาวิต-
โพล ภาวิตโพชฌนฺโค ภาวิตมคฺโค ปหฺนิกเลโส ปฏิวិทยาญฺปิย สจฺฉิกตฺตนิโรช ๗”

พึงดูคำแปลที่รักษาศัพท์ ดังนี้ (ข้อความที่ใช้อักษรขนาดเล็ก ถือเป็นคำขยายความ จึงยกมาพอให้เห็น แต่ไม่ให้เด่น จะได้ไม่สับสน)

“พระผู้มีพระภาค ทรงเป็น “ภาวิตตต์” (พัฒนาพระองค์แล้ว) อย่างไร? (คือ) พระผู้มีพระภาค ทรงเป็น: “ภาวิตกาย” (ทรงเจริญกาย/มีกายที่ได้พัฒนาแล้ว) “ภาวิตศีล” (ทรงเจริญศีล/ศีลที่ได้พัฒนาแล้ว) “ภาวิตจิตต์” (ทรงเจริญจิต/มีจิตที่ได้พัฒนาแล้ว) “ภาวิตปัญญา” (ทรงเจริญปัญญา/มีปัญญาที่ได้พัฒนาแล้ว)

ทรงมีสติปัญฐาน มีสัมมัมปชาน มีอิทธิบาท มีอินทริย์ มีพะละ มีโพชฌงค์ มีมรรค ที่ได้เจริญ/พัฒนาแล้ว ทรงละกิเลสแล้ว ทรงแทงตลอดอกุปป-ธรรมแล้ว มินิโรชันทรงทำให้แจ่มแล้ว⁴⁷

คราวนี้ก็มาดูพุทธพจน์ คือพระดำรัสของพระพุทธเจ้าเอง ในข้อความร้อยแก้ว ที่ตรัสถึง “ภาวิต” ๔ ที่ถือว่าขยายกระจายออกไปจาก “ภาวิตัตต” นั้น ยกมาพอเป็นตัวอย่าง

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย (ภัยในอนาคต) ๕ ประการนี้ ยังมีได้เกิดขึ้นในปีต้นนี้ แต่จักบังเกิดในกาลต่อปี ภัยเหล่านั้น เธอทั้งหลายพึงตระหนักทันการไว้ ครั้นตระหนักทันการแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันภัยเหล่านั้น; อนาคตภัย ๕ ประการเป็นไฉน?

“กล่าวคือ ในกาลอนาคต จักมีภิกษุทั้งหลาย ผู้มีใช้ภาวิตกาย (มิได้พัฒนากาย) มิใช่ภาวิตศีล (มิได้พัฒนาศีล) มิใช่ภาวิตจิต (มิได้พัฒนาจิต) มิใช่ภาวิตปัญญา (มิได้พัฒนาปัญญา). ภิกษุเหล่านั้น ทั้งที่ตนมิได้พัฒนากาย มิได้พัฒนาศีล มิได้พัฒนาจิต มิได้พัฒนาปัญญา ก็จัก (เป็นอุปัชฌาย์) ให้อุปสมบทคนอื่น ๆ แต่จักไม่สามารถแนะนำผู้ที่ได้รับอุปสมบทเหล่านั้น ในอริศีล (ศีล) ในอริจิต (สมาธิ) ในอริปัญญา (ปัญญา); แม้เหล่าผู้ได้รับอุปสมบทนั้น ก็จักเป็นผู้มีใช้ภาวิตกาย (มิได้พัฒนากาย) มิใช่ภาวิตศีล (มิได้พัฒนาศีล) มิใช่ภาวิตจิต (มิได้พัฒนาจิต) มิใช่ภาวิตปัญญา (มิได้พัฒนาปัญญา).

“เหล่าผู้ได้รับอุปสมบทนั้น ทั้งที่ตนมิได้พัฒนากาย มิได้พัฒนาศีล มิได้พัฒนาจิต มิได้พัฒนาปัญญา ก็จัก

⁴⁷ พ.จ.๓๐/๑๔๘/๗๑

(เป็นอุปุจฉาจารย์) ให้อุปสมบทคนอื่น ๆ แลจักไม่สามารถแนะนำเหล่าคนที่ได้รับอุปสมบทเหล่านั้น ในอธิศีล (ศีล) ในอธิจิต (สมาธิ) ในอธิปัญญา (ปัญญา); แม้เหล่าคนที่ได้รับอุปสมบทนั้น ก็จักเป็นผู้มีใช้ภาวิตกาย มีใช้ภาวิตศีล มีใช้ภาวิตจิต มีใช้ภาวิตปัญญา.

“ภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน.

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัยข้อที่ ๑ นี้ ยังมีได้เกิดขึ้นในบัดนี้ แต่จักบังเกิดในกาลต่อไป ภัยข้อนั้น อันเธอทั้งหลายพึงตระหนักรู้ไว้ ครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันภัยนั้นเสีย

“อีกประการหนึ่ง ในกาลอนาคต จักมีภิกษุทั้งหลาย ผู้มีใช้ภาวิตกาย (มีได้พัฒนากาย) มีใช้ภาวิตศีล (มีได้พัฒนาศีล) มีใช้ภาวิตจิต (มีได้พัฒนาจิต) มีใช้ภาวิตปัญญา (มีได้พัฒนาปัญญา). ภิกษุเหล่านั้น ทั้งที่ตนมิได้พัฒนากาย มิได้พัฒนาศีล มิได้พัฒนาจิต มิได้พัฒนาปัญญา ก็จักให้นิสสัย (รับเป็นอาจารย์) แก่เหล่าภิกษุอื่น แลจักไม่สามารถแนะนำเหล่าภิกษุที่ถือนิสสัย (เป็นศิษย์) นั้น ในอธิศีล (ศีล) ในอธิจิต (สมาธิ) ในอธิปัญญา (ปัญญา); แม้เหล่าภิกษุที่ถือนิสสัย (เป็นศิษย์) นั้น ก็จักเป็นผู้มีใช้ภาวิตกาย มีใช้ภาวิตศีล มีใช้ภาวิตจิต มีใช้ภาวิตปัญญา.

“เหล่าภิกษุที่ได้ถือนิสสัยนั้น ทั้งที่ตนมิได้พัฒนากาย มิได้พัฒนาศีล มิได้พัฒนาจิต มิได้พัฒนาปัญญา ก็จักให้นิสสัย (รับเป็นอาจารย์) แก่เหล่าภิกษุอื่น แลจักไม่สามารถแนะนำภิกษุเหล่านั้น ในอธิศีล (ศีล) ในอธิจิต

(สมาธิ) ในอภิปัญญา (ปัญญา); แม้เหล่าภิกษุที่ได้ถึงนิสสัยนั้น ก็จักเป็นผู้มีใช้ภาวิตกาย มีใช้ภาวิตศีล มีใช้ภาวิตจิต มีใช้ภาวิตปัญญา.

“ภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน.

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภยัชชที่ ๒ นี้ ยังมีได้เกิดขึ้นในบัดนี้ แต่จักบังเกิดในกาลต่อไป ภยัชชอันนั้น อันเธอทั้งหลายพึงตระหนักรู้ไว้ ครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันภยัชชนั้นเสีย”⁴⁸

ในพุทธพจน์ที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ มีข้อสังเกตที่โยงไปสู่ความรู้อุ้ใจหลักธรรมใหญ่ที่สำคัญมาก เช่น

ก) คุณบท คือคำแสดงพระคุณหรือคุณสมบัติ ของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายว่าเป็น “ภาวิตัตต”⁴⁹ คือ ผู้ได้พัฒนาตนแล้ว จบการฝึกอบรมตนแล้ว เมื่อกระจายความหมายออกไปเป็น “ภาวิตกาย” (มีกายที่พัฒนาแล้ว) “ภาวิตศีล” (มีศีลที่พัฒนาแล้ว) “ภาวิตจิตต์” (มีจิตที่พัฒนาแล้ว) และ “ภาวิตปัญญา” (มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว) ก็โยงหรือบ่งถึงหลักธรรมชุด *ภาวนา ๔* อันได้แก่ กายภาวนา (การพัฒนากาย) ศีล

⁴⁸ อัง.ปญจก.๒๒/๗๙/๑๒๑

⁴⁹ บางที่ใช้คำอื่นที่มีความหมายเหมือนกัน โดยเฉพาะ “อุตตทหนต” (ผู้ฝึกตนแล้ว) ดังในคาถาสรรเสริญพระพุทธเจ้าที่ว่า

มนุสฺสญฺหํ สมนุสฺสญฺหํ	อุตตทหนตํ	สมาหิตํ...	“พระสัมพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นมนุษย์นี่แหละ แต่ทรงฝึกพระองค์แล้ว
เทวาปิ ตํ นมสฺสนติ		มีพระทศกัณฐ์ยอมรับมาถึงที่แล้ว แม้เทพทั้งหลายก็น้อมนมัสการ”

ภาวณา (การพัฒนาศีล) จิตตภาวณา (การพัฒนาจิต) และ ปัญญาภาวณา (การพัฒนาปัญญา)

ขอทำความเข้าใจว่า ที่พูดนี้ เป็นเรื่องของหลักภาษาบาลี คือ “ภาวิต~” เป็นคุณศัพท์ หรือคำวิเศษณ์ แสดงคุณสมบัติของบุคคล ส่วน “ภาวณา” เป็นคำนามบอกถึงการกระทำ หลัก หรือข้อปฏิบัติ จึงได้ความสอดคล้องกันว่า “ภาวิต~” ก็คือ ผู้ที่ได้ทำ “ภาวณา” แล้ว

ดังนั้น “ภาวิตกาย” ก็คือผู้ที่ได้ทำกายภาวณา แล้ว “ภาวิต-ศีล” คือผู้ที่ได้ทำศีลภาวณาแล้ว “ภาวิตจิต” ก็คือผู้ที่ได้ทำจิตตภาวณาแล้ว และ “ภาวิตปัญญา” คือผู้ที่ได้ทำปัญญาภาวณาแล้ว

นี่ก็เท่ากับบอกว่า พระอรหันต์คือ ท่านผู้ได้ทำภาวณา ๔ เสร็จแล้ว คือ จบทั้งกายภาวณา ศีลภาวณา จิตตภาวณา และ ปัญญาภาวณา

ถึงตอนนี้ ก็จึงต้องรู้ว่า **ภาวณา ๔** นั้นคืออะไร ขอแสดงความหมายไว้สั้นๆ (ข้อ ๓. จิตตภาวณา และและ ๔. ปัญญาภาวณา ผู้ศึกษาได้ยืนค้ำอยู่แล้ว) ดังนี้

๑. กายภาวณา การเจริญกาย หรือพัฒนากาย คือ พัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุหรือทางกายภาพ (รวมทั้งเทคโนโลยี) โดยเฉพาะรับรู้สิ่งทั้งหลายทางอินทรีย์ ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) ด้วยดี โดยปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญ

๒. ศีลภาวณา การเจริญศีล หรือพัฒนาศีล คือ พัฒนาความประพฤติ พัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคม โดยตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลกัน

๓. **จิตตภาวนา** การเจริญจิต หรือพัฒนาจิต คือ ฝึกอบรมพัฒนาจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญองงามด้วยคุณธรรม เช่น มีเมตตา กรุณา มีฉันทะ ขยันหมั่นเพียร อดทน มีสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุข ผ่องใส เป็นต้น

๔. **ปัญญาภาวนา** การเจริญปัญญา หรือพัฒนาปัญญา คือ ฝึกอบรมพัฒนาปัญญา ให้เจริญองงามจนเกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง โดยรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น รู้เท่าทัน เห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยพ้นจากความทุกข์ มีชีวิตเป็นอยู่ แก้ไขปัญหา และทำการทั้งหลายด้วยปัญญาที่รู้ถึงเหตุปัจจัย

เมื่อรู้ความหมายของหลักธรรม คือ “ภาวนา” ที่เป็นเนื้อหาของ การปฏิบัติทั้ง ๔ แล้ว ก็เข้าใจ “ภาวิต” ที่เป็นคุณสมบัติของท่านผู้จบการปฏิบัติ ผู้มีธรรมทั้ง ๔ ข้อนั้นแล้ว ดังนี้

๑. **ภาวิตกาย** ผู้ได้เจริญกาย หรือมีกายที่พัฒนาแล้ว คือ ได้ ฝึกอบรมพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุหรือทางกายภาพ โดยรู้จักอยู่ดีมีสุขอย่างเกื้อกูลกันกับสิ่งสรรพและธรรมชาติ โดยเฉพาะให้ การรับรู้ทางอินทรีย์ ๕ เช่น ตู ฟัง เป็นไปด้วยสติและเพื่อปัญญา และให้ การใช้สอยเสพบริโภคต่างๆ เป็นไปอย่างพอดีที่จะได้คุณค่าแท้ที่เป็นประโยชน์จริง ไม่หลงไหลเตลิดเพริดไปตามอิทธิพลของความชอบใจหรือไม่ชอบใจ ไม่ลุ่มหลงมัวเมา มีให้เกิดโทษ แต่ให้เป็นคุณ มีให้ถูกบาปอกุศลครอบงำ แต่หนุนให้กุศลธรรมงอกงาม

๒. **ภาวิตศีล** ผู้ได้เจริญศีล หรือมีศีลที่พัฒนาแล้ว คือ ได้ พัฒนาความประพฤติ มีพฤติกรรมตั้งงามในความสัมพันธ์ทางสังคม โดย

ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี ไม่ใช้กายวาจาและอาชีวะ ในทางที่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ใครๆ แต่ใช้เป็น เครื่องพัฒนาชีวิตของตน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน สร้างสรรค์สังคม

๓. **ภาวิตจิต** ผู้ได้เจริญจิต หรือมีจิตใจที่พัฒนาแล้ว คือ ได้ ฝึกอบรมพัฒนาจิตใจ ให้สดใส เบิกบาน ร่าเริง ผ่องใส โปร่งโล่ง เป็นสุข เจริญองกามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีน้ำใจเมตตากรุณา ศรัทธา กตัญญูทุกเวทิตา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง อดทน สงบ มั่นคง มีสติ มีสมาธิ เป็นต้น

๔. **ภาวิตปัญญา** ผู้ได้เจริญปัญญา หรือมีปัญญาที่พัฒนาแล้ว คือ ได้ฝึกอบรมพัฒนาปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทัน เห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ ใช้ปัญญาแก้ไขปัญหาและดับทุกข์ได้ ปลดเปลื้องตนให้บริสุทธิ์ปลอดพ้นจากกิเลส มีชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัญญา โดยมีจิตใจเป็นอิสระสุขเกษมไร้ทุกข์

ข) ข้อที่น่าสังเกตร้อยยิ่งในพุทธพจน์นั้น อยู่ตรงที่ตรัสว่า เหล่า ภิกษุ ผู้มีใช้ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต ภาวิตปัญญา (มีได้พัฒนากาย-ศีล-จิต-ปัญญา) จะเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ฝึกสอนผู้อื่น และจักไม่สามารถ แนะนำภิกษุทั้งหลายที่เป็นศิษย์ ในอริศีล อริจิต อริปัญญา (ศีล สมาธิ ปัญญา)

ที่น่าสังเกตร้อยก็คือ เวลาตรัสถึงคุณสมบัติของผู้สอน ทรงใช้คำในชุด **ภาวิต ๔** ทางกาย ศีล จิต และปัญญา แต่เวลาตรัสถึงสิ่งที่จะสอน คือ หลักธรรม หรือตัวข้อปฏิบัติ ทรงใช้คำในชุด **สิกขา ๓** ที่เราเรียกกันให้ สะดวกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา (เรียกเต็มว่า อริศีลสิกขา อริจิตสิกขา อริ-ปัญญาสิกขา)

จุดน่าสังเกตนั้น มากับข้อสงสัยหลายอย่าง เริ่มแต่ข้อที่ง่ายที่สุด คือ เหตุใดไม่ทรงใช้คำให้ตรงหรือสอดคล้องกัน เช่นน่าจะตรัสว่า ผู้ไม่เป็นภาวิต ๔ ด้าน จักไม่สามารถแนะนำในภาวนา ๔ อย่าง หรือตรงข้ามจากนั้นอาจจะตรัสว่า ผู้ไม่จบสิกขา ๓ จักไม่สามารถแนะนำในศีล สมาธิ ปัญญา ดังนี้ เป็นต้น

แล้วก็มีข้อที่สนับสนุนซ้ำอีกว่า ทั้งในชุดภาวิตและภาวนา ๔ กิติ ในชุดสิกขา ๓ กิติ หัวข้อย่อยก็เหมือนๆ กัน ชุดแรกว่า กาย ศีล จิตใจ และปัญญา ส่วนชุดหลังก็มี ศีล สมาธิคือจิตใจ และปัญญา แพบตรงกัน เพราะฉะนั้น ทั้งตอนต้นและตอนหลังก็น่าจะทรงใช้ชุดใดชุดหนึ่งอย่างเดียวกัน จะได้ง่ายหน่อย ไม่ชวนให้งง

พร้อมกันนั้น ก็อดสงสัยไม่ได้ว่า ตามปกติ ในการปฏิบัติ ก็ได้ยินกันมาเป็นธรรมดาว่า ศีล สมาธิ ปัญญา หรืออริศีล อริจิต อริปัญญา และถือกันว่าครบถ้วนสมบูรณ์แล้ว นี่มี “กาย” เพิ่มเข้ามาอีกข้อหนึ่ง ข้อนี้ไม่คุ้นเลย ทำให้จึงเพิ่มเข้ามา มีกายอะไรอีก หมายถึงอะไรกัน

ในข้อนี้ จับแย้งกันแต่ก่อนว่า พระพุทธเจ้าตรัสแสดงหลักแยกเป็น ๒ ชุด หลักที่แสดงคุณสมบัติของผู้สอน ทรงใช้ “ภาวิต ๔” ส่วนหลักการสอน ทรงใช้ “สิกขา ๓”

ตอนนี่ยังไม่พูดถึงเหตุผลที่ว่า เหตุใดจึงทรงแยกใช้หลักต่างกัน เป็น ๒ ชุด อันนั้นยกไปคุยกันในข้อต่อไป

ค) ทีนี้ก็มาถึงข้อสำคัญที่ว่า เหตุใดจึงตรัสแสดงคุณสมบัติของผู้สอน โดยทรงใช้หลัก “ภาวิต ๔” แต่ทรงแสดงหลักธรรมที่จะสอนหรือตัวระบบการศึกษา โดยใช้หลัก “สิกขา ๓” แยกต่างกันเป็น ๒ ชุด

ข้อสงสัยนี้ตอบง่าย ๆ ล้วนๆ ว่า เพราะมีความมุ่งหมายหรือวัตถุประสงค์ต่างกัน คือ ด้านคุณสมบัติของผู้สอนนั้น มุ่งแจกแจง

คุณสมบัติของบุคคลผู้สอนที่แสดงตัวปรากฏออกมา ทำนองวัดผลว่าเขาได้ศึกษาแล้วและพร้อมที่จะสอนผู้อื่นได้หรือไม่ แต่ด้านหลักการสอนหรือตัวหลักการศึกษามุ่งแสดงระบบการศึกษาและสิ่งที่จะศึกษาว่าจะต้องเรียนอะไรและเรียนอย่างไร จึงจะได้ผลที่ต้องการ

เฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาที่แท้จริงนั้น เป็นกระบวนการพัฒนาชีวิต ซึ่งเป็นระบบของธรรมชาติ ที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ จึงต้องจัดให้เป็นไปอย่างถูกต้องตามกระบวนการของเหตุปัจจัยในธรรมชาติ

ดูที่หลักการศึกษหรือหลักธรรมที่จะสอน คือ ลิกขา ๓ ก่อนทำไม่จึงต้องมี ๓ ข้อเท่านั้น เป็นชุด ๓ (ไตรลิกขา) ก็ตอบสั้นๆ อีกนั่นแหละว่า เพราะเป็นเรื่องของชีวิตคน ซึ่งมีแค่ ๓ ด้าน หรือ ๓ แดน เป็นองค์ประกอบหรือองค์ร่วม ๓ อย่าง ที่รวมกันเป็นชีวิต ซึ่งพากันดำเนินเดินทางหน้าพัฒนาไปด้วยกัน

ชีวิต ๓ ด้าน ของคนเรานี่ ที่พัฒนาไปด้วยกัน มีอะไรบ้าง? ก็แยกเป็น

๑. **ด้านสื่อกับโลก** ได้แก่ การรับรู้ติดต่อสื่อสารสัมพันธ์ พฤติกรรม ความประพฤติ และการแสดงออกต่อหรือกับเพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ผ่านทวาร (ช่องทาง, ประตู) ๒ ชุด คือ
 - ก) **ผัสสทวาร** (ทางรับรู้) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (รวมทั้งซุ้มทางคือ ใจ เป็น ๖)⁵⁰
 - ข) **กรรมทวาร** (ทางทำกรรม) คือ กาย วาจา (รวมซุ้มทางคือ ใจ ด้วยเป็น ๓))

⁵⁰ ผัสสทวาร ๖ นี้ ตามปกติ เรียกชื่อตามหน้าที่หรือคุณค่าในการใช้งานว่า "อายตนะ ๖" แต่ในเวลาทำหน้าที่ออกทำงาน นิยมเรียกว่า "อินทรีย์ ๖"

ด้านนี้ พุดง่าย ๆ ว่า แदनหรือด้านที่ลือกับโลก เรียกสั้น ๆ คำเดียวว่า “จิต”

๒. **ด้านจิตใจ** ได้แก่ การทำงานของจิตใจ ซึ่งมีองค์ประกอบ และคุณสมบัติที่เกี่ยวข้องมากมาย เริ่มแต่ต้องมีเจตนา หรือเจตจำนง ความตั้งใจ ตั้งใจ มีแรงจูงใจอย่างใดอย่างหนึ่ง มีความดี-ความชั่ว ความสามารถหรือความอ่อนด้อย พร้อมทั้งความรู้สึกสุข-ทุกข์ สบาย-ไม่สบาย หรือเฉย ๆ เพลิน ๆ และปฏิกิริยาต่อจากสุข-ทุกข์นั้น เช่น ชอบใจ หรือไม่ชอบใจ อยากจะได้ อยากจะเอา หรืออยากจะหนี หรืออยากจะทำลาย ที่ควบคุมชักนำการรับรู้และพฤติกรรมทั้งหลาย เช่นว่าจะให้ดูอะไร หรือไม่ดูอะไร จะพูดอะไร จะพูดกับใครว่าอย่างไร ด้านนี้ เรียกสั้น ๆ ว่า “จิต” หรือแดนของ “สมาธิ”

๓. **ด้านปัญญา** ได้แก่ ความรู้ความเข้าใจ ตั้งแต่สุดะคือความรู้ที่ได้เรียนสดับ หรือข่าวสารข้อมูล จนถึงการพัฒนาทุกอย่างในจินตาวิสัย และญาณวิสัย เช่น แนวคิด ทฤษฎี ความเชื่อถือทัศนคติ ค่านิยม ความยึดถือตามความรู้ความคิดความเข้าใจ แง่มุมในการมอง ในการพิจารณา อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้านนี้ เรียกสั้น ๆ ตรง ๆ ว่า “ปัญญา”

องค์ประกอบของชีวิต ๓ ด้านนี้ ทำงานไปด้วยกัน ประสานกันไป และเป็นเหตุปัจจัยแก่กัน ไม่แยกต่างหากจากกัน ขออธิบายเพียงสั้น ๆ พอให้เห็นเป็นแนว

การสัมพันธ์กับโลกด้วยอินทรีย์คือผัสสทวารและด้วยพฤติกรรมทางกายวาจา (ด้านที่ ๑) จะเป็นไปอย่างไร ก็ขึ้นต่อเจตนา ขึ้นต่อสภาพความรู้สึก ภาวะและคุณสมบัติต่างๆ ของจิตใจ (ด้านที่ ๒) และทั้งหมด

นั้น ทำให้เท่าที่ปัญญาซึ่งส่องสว่างให้ รู้แค่นั้น ก็คิดและทำได้แค่นั้น คือ ภายในขอบเขตของปัญญา (ด้านที่ ๓)

ความตั้งใจและความต้องการเป็นต้น ของจิตใจ (ด้านที่ ๒) ต้องอาศัยการสื่อทางอินทรีย์และพฤติกรรมกายวาจาเป็นเครื่องสนอง (ด้านที่ ๑) ต้องถูกกำหนด และจำกัดขอบเขต ตลอดจนปรับเปลี่ยน โดยความเชื่อถือ ความคิดเห็นและความรู้ความเข้าใจที่มีอยู่ และที่เพิ่มหรือเปลี่ยนไป (ด้านที่ ๓)

ปัญญาจะทำงานและจะพัฒนาได้ดีหรือไม่ (ด้านที่ ๓) ต้องอาศัยอินทรีย์ เช่น ตู ฟัง อาศัยกายเคลื่อนไหว เช่น เดินไป จับ จัด คั้น ฯลฯ ใช้วาจาสื่อสารไต่ถาม ตามทักษะเท่าที่มี (ด้านที่ ๑) ต้องอาศัยภาวะและคุณสมบัติของจิตใจ เช่น ความสนใจ ใฝ่ใจ ความมีใจเข้มแข็งสู้ปัญหา ความขยันอดทน ความรอบคอบ มีสติ ความมีใจสงบแน่วแน่ มีสมาธิหรือไม่เพียงใด เป็นต้น (ด้านที่ ๒)

นี่คือการดำเนินไปของชีวิต ที่องค์ประกอบ ๓ ด้านทำงานไปด้วยกัน อาศัยกัน ประสานกัน เป็นปัจจัยแก่กัน ซึ่งเป็นความจริงของชีวิตนั้น ตามธรรมดาของมัน เป็นเรื่องของธรรมชาติ และจึงเป็นเหตุผลที่บอกอยู่ในตัวว่าทำไมจะต้องแยกชีวิตหรือการดำเนินชีวิตเป็น ๓ ด้าน จะแบ่งมากหรือน้อยกว่านี้ไม่ได้

เมื่อชีวิตที่ดำเนินไปมี ๓ ด้านอย่างนี้ การศึกษาที่ฝึกคนให้ดำเนินชีวิตได้ดี ก็ต้องฝึกฝนพัฒนาที่ ๓ ด้านของชีวิตนั้น

ดังนั้น การฝึกหรือศึกษา คือ ฝึกวิชา จึงแยกเป็น ๓ ส่วน ดังที่เรียกว่าไตรสิกขา เพื่อฝึกฝนพัฒนา ๓ ด้านของชีวิตนั้น ให้ตรงให้ครบตามธรรมดาแห่งธรรมชาติของมัน โดยเป็นการพัฒนาพร้อมไปด้วยกันอย่างประสานเป็นระบบสัมพันธ์อันหนึ่งอันเดียว

เวลาดูอย่างกว้างๆ หยิบๆ ก็จะมองเห็นเหมือนอย่างที่บ้านที่ท่านพูดแยกออกเป็นขั้นตอนใหญ่ๆ ว่า ขั้นศีล ขั้นสมาธิ และขั้นปัญญา เหมือนจะให้ฝึกอบรมพัฒนาเป็นคนละส่วนคนละตอน ทีละขั้น ตามลำดับ คือ ฝึกอบรมศีลดีแล้ว จึงเจริญสมาธิ แล้วจึงพัฒนาปัญญา

เมื่อมองไตรสิกขาแบบนี้ ก็จะเห็นเป็นภาพรวมที่เป็นระบบใหญ่ของการฝึก ซึ่งมีองค์ ๓ นั้นเด่นขึ้นมาทีละอย่าง จากหยิบแล้วละเอียด ประณีตขึ้นไปเป็นช่วงๆ หรือเป็นขั้นๆ ตามลำดับ คือ

ช่วงแรก เเด่นออกมาข้างนอก ที่อินทรีย์ (ผัสสหวาร) และกาย วาจา ก็เป็นขั้น **ศีล**

ช่วงที่สอง เเด่นด้านภายใน ที่จิตใจ ก็เป็นขั้น **สมาธิ**

ช่วงที่สาม เเด่นที่ความรู้ความคิดเข้าใจ ก็เป็นขั้น **ปัญญา**

แต่ในทุกขั้นนั้นเอง องค์อีก ๒ อย่างก็ทำงานร่วมอยู่ด้วยโดยตลอด

เป็นอันว่า นั่นคือการมองแบบภาพรวม จับเอางานส่วนที่เด่นในขั้นนั้น ขึ้นมาเน้นทีละอย่างๆ เขยิบสูงขึ้นไปในการฝึกอบรมพัฒนาตามลำดับ เพื่อให้ส่วนที่หยิบกว่าพร้อมที่จะรองรับเป็นฐานให้แก่การเจริญองกมหรือทำงานออกผลของส่วนที่ประณีตละเอียดอ่อน

เหมือนที่พูดว่า อ้อ จะตัดไม้ใหญ่ต้นนี้หรือ ก็ หนึ่ง ต้องจัดบริเวณทำพื้นที่เหยียบยันให้สะดวกขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวได้คล่องปลอดภัย และแน่นหนามั่นคง (ศีล) + สอง ต้องเตรียมกำลังให้แข็งแรงใจสู้ เอาจริง จับมิดหรือขวานให้ถนัดมั่น มีสติดี ใจมุ่งแน่ว ไม่ออกแวก (สมาธิ) + แล้วก็ สาม ต้องมีอุปกรณ์คือมิดหรือขวานที่ใช้ตัดที่ได้ขนาด มีคุณภาพดี และลับไว้คมกริบ (ปัญญา) จึงจะสัมฤทธิ์ผลคือตัดไม้ได้สำเร็จ สมปรารถนา

แต่ในชีวิตที่เป็นอยู่ดำเนินไปอยู่ตลอดเวลา เมื่อวิเคราะห์ละเอียดลงไป ก็จะเห็นว่า องค์ประกอบทั้ง ๓ ด้านของชีวิตทำงานประสานสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยเกื้อกูลหนุนเสริมกันและกันอยู่ทุกเมื่อทุกเวลา ดังจะเห็นว่า ในการศึกษา เมื่อจะให้คนพัฒนาฝึกตนได้ผลจริง ก็ควรให้เขาฝึกด้วยความตระหนักรู้องค์ประกอบทั้ง ๓ ด้านนั้นที่จะให้พัฒนาพร้อมไปด้วยกัน โดยเอาโยนิโสมนสิการมาโยง ให้เกิดความตระหนักรู้ และมีสติที่จะช่วยให้การฝึกฝนพัฒนาได้ผลสมบูรณ์ตามที่มันควรจะเป็น

พูดในเชิงปฏิบัติว่า ในการกระทำทุกครั้งทุกอย่าง ไม่ว่าจะแสดงพฤติกรรมอะไร หรือมีกิจกรรมใดๆ ก็ตาม เราสามารถฝึกฝนพัฒนาตนและสำรวจตรวจสอบตนเองตามหลักไตรสิกขานี้ ให้มีการศึกษาครบทั้ง ๓ อย่าง ทั้ง ศีล สมาธิ และปัญญา พร้อมกันไปทุกครั้งทุกคราว คือ

เมื่อทำอะไร ก็พิจารณาดูว่า พฤติกรรม หรือการกระทำของเราครั้งนี้ จะเป็นการเบียดเบียน ทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่ใครหรือไม่ จะก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมเสียหายอะไรๆ บ้างไหม หรือว่าเป็นไปเพื่อความเกื้อกูล ช่วยเหลือ ส่งเสริม และสร้างสรรค์ (ศีล)

ในเวลาที่ จะทำการนี้ จิตใจของเราเป็นอย่างไร เราทำด้วยจิตใจที่เห็นแก่ตัว มุ่งร้ายต่อใคร ทำด้วยความโลภ โกรธ หลง หรือไม่ หรือทำด้วยเมตตา มีความปรารถนาดี ทำด้วยศรัทธา ทำด้วยสติ มีความเพียร มีความรับผิดชอบ เป็นต้น และ ในขณะที่ทำ สภาพจิตใจของเราเป็นอย่างไร เราร้อน กระวนกระวาย ชุ่นมัว เศร้าหมอง หรือว่ามีจิตใจที่สงบ ร่าเริงเบิกบาน เป็นสุข เอิบอิ่ม ผ่องใส (สมาธิ)

เรื่องที่ทำครั้งนี้ เราทำด้วยความรู้ความเข้าใจชัดเจนดีแล้วหรือไม่ เรามองเห็นเหตุผล รู้เข้าใจหลักเกณฑ์และความมุ่งหมาย มองเห็นผลดี

ผลเสียที่อาจจะเกิดขึ้น และหนทางแก้ไขปรับปรุงพร้อมดีแล้วหรือไม่
(ปัญญา)

ด้วยวิธีปฏิบัติอย่างนี้ คนที่ฉลาดจึงสามารถฝึกศึกษาพัฒนาตน และสำรวจตรวจสอบวัดผลการพัฒนาตนได้เสมอตลอดทุกครึ่งทุกเวลา เป็นการบำเพ็ญไตรสิกขาในระดับรอบเล็ก (คือ ครอบสิขาทังสาม ใน พุทธกิจกรรมเดียวหรือกิจกรรมเดียว)

พร้อมกันนั้น การศึกษาของไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ ก็ค่อยๆ พัฒนาขึ้นไปทีละส่วนอย่างเป็นไปเองด้วย ซึ่งเมื่อมองดูภายนอก ก็เหมือนศึกษาไปตามลำดับทีละอย่างทีละขั้น โดยที่ในเวลาเดียวกันนั้น ไตรสิกขาในระดับรอบเล็กนี้ก็ช่วยให้การฝึกศึกษาไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ยิ่งก้าวหน้าไปด้วยดีมากขึ้น

ผู้ที่ศึกษาลึกลงไปในรายละเอียดของการปฏิบัติ ก็จะมีรู้ถึงหลักความจริงที่ว่า ในขณะที่แห่งการตรัสรู้ หรือในขณะที่บรรลุสมุรรคผลนิพพาน นั้น องค์มรรคทั้งหมด ที่จัดเป็นกลุ่ม คือ ศีล สมาธิ และปัญญานี้ จะพัฒนาบริบูรณ์และทำงานพร้อมเป็นหนึ่งเดียวกันในการกำจัดกิเลสและให้สำเร็จผล แต่จะไม่อธิบายรายละเอียดในที่นี้

ที่พูดมานี้ คือสิกขา หรือการศึกษา ซึ่งเป็นระบบการพัฒนาชีวิตของมนุษย์ ตามเงื่อนไขแห่งความจริงของธรรมชาติ เป็นไปตามระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยตามกฎธรรมดาของชาตินั้น ซึ่งชีวิตเป็นองค์รวม ที่มีองค์ประกอบ หรือองค์ร่วม ๓ อย่าง คือ ศีล จิต และปัญญา ซึ่งทำงานประสานเป็นเหตุปัจจัยแก่กัน ในการที่ชีวิตนั้นดำเนินอยู่หรือพัฒนายิ่งขึ้นไป ดังที่เรียกว่าหลัก *ไตรสิกขา*

ที่นี่ ก็มาถึงข้อสงสัยลำดับต่อไปที่ว่า พระพุทธเจ้า เมื่อทรงแสดงหลักการศึกษหรือหลักธรรมที่เป็นตัวระบบการศึกษา โดยใช้หลัก “สิกขา ๓” แล้ว เหตุใดเมื่อจะแสดงคุณสมบัติของผู้สอน จึงทรงเปลี่ยนไปใช้หลัก “ภาวิต ๔”

ข้อสงสัยนี้ก็ตอบง่ายๆ อย่างที่บอกแล้วว่า มีวัตถุประสงค์หรือความมุ่งหมายในการตรัสแสดงต่างออกไปเป็นคนละอย่าง หลักสิกขา ๓ นั้น สำหรับนำไปใช้ในการปฏิบัติ คือใช้กับชีวิตจริง ก็ให้เป็นไปตามระบบของธรรมชาติอย่างที่ว่าแล้ว ส่วนคุณสมบัติของผู้สอน เป็นเรื่องของคนที่ จะมาดูหรือตรวจสอบกันเอง ตอนนี่ไม่ต้องไปห่วงเรื่องการทำงานของธรรมชาติแล้ว เอาที่ความประสงค์ของเราว่าดูหรือตรวจสอบตรงไหน อย่างไร จึงจะเห็นได้ชัดเจบดี และถ้าจับจุดถูก ก็จะถึงกันกับหลักความจริงของธรรมชาติ ไม่เห็นห่างไปไหน

ที่จริง ก็ดูไม่ยาก ขอให้ดูในสิกขาข้อแรก คือ “ศีล” ที่ว่าเป็นการ ลี้อกับโลก ติดต่อกับโลก ทั้งรับจากโลก และกระทำต่อโลก ตรงนี้แหละ เห็นได้ชัดทันที

ในสิกขาข้อศีลนั้น บอกแล้วว่า เราลี้อกับโลกทางประตูหรือช่องทาง (ทวาร) ๒ ชุด ได้แก่ชุดแรก คือ ผัสสทวาร ที่นิยมเรียกว่า อินทรีย์ ซึ่งเราลี้อด้วยการรับรู้เข้ามา ทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย และชุดที่ ๒ คือ กรรมทวาร ซึ่งเราลี้อด้วยการกระทำต่อและต่อกันกับโลก (ต่อเพื่อนมนุษย์ ต่อสังคม และต่อสิ่งแวดล้อมอื่นๆ) ด้วยการแสดงออกทางกาย และทางวาจา

จุดสังเกตและความต่างอยู่ตรงนี้เอง คือ ในแดนของการลี้อกับโลกนั้น ในขณะที่ใดขณะหนึ่ง (แยกละเอียดเป็นขณะจิตหนึ่งๆ) เราลี้อกับโลกทางทวารใดทวารหนึ่งเท่านั้น และจึงใช้ทวารชุดใดชุดหนึ่งใน ๒ ชุดนั้น

เพราะฉะนั้น ตามหลักสิกขา ๓ เมื่อศีล สมาธิ ปัญญา ทำงานในระบบองค์รวม สิกขาข้อศีล จึงเป็นการติดต่อหรือสื่อกับโลกด้วยทวารใด ทวารหนึ่ง เป็นหนึ่งข้อ แล้วก็ สมาธิ และปัญญา เป็นข้อ ๒ และ ๓ ด้วยเหตุนี้ การสื่อกับโลกทางทวารทั้ง ๒ ชุด จึงต้องรวมอยู่ด้วยกันในข้อศีล (สำหรับให้เลือกเอาอย่างใดอย่างหนึ่ง) ระบบสิกขาจึงต้องเป็น ๓ หรือได้แค่ ๓

ที่นี้ พอถึงชุดคุณสมบัติของผู้สอน ตอนนี้ไม่ต้องคำนึงถึงการทำงานร่วมกันของสิกขา ๓ นั้นแล้ว คราวนี้จะแยกดูหรือตรวจสอบที่ตัวคน แยกต่างหากออกมาดูทีละอย่าง และจุดต่างก็อยู่ในข้อศีลนี้แหละ คือ ตรงที่แยกการสื่อสารสัมพันธ์กับโลกด้วยทวารต่างกันเป็น ๒ ชุด คือ

- ก) *ผัสสทวาร* (ทางรับรู้, นิยมเรียกว่า “อินทริย์”) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (รวมทั้งชุมทางคือ ใจ เป็น ๖) เป็นการ เห็น/ดู ได้ยิน/ฟัง ได้/ดมกลิ่น รู้/ลิ้มรส ถูกแตะต้องกาย (จบที่ใจว่า รู้ธรรมารมณ์)
- ข) *กรรมทวาร* (ทางทำกรรม) คือ กาย วาจา (รวมชุมทางคือ ใจ ด้วยเป็น ๓) เป็นการทำ การพูด (ตั้งจุดเริ่มที่ใจ คือคิด)

จะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงแยก ๒ แดนย่อยในข้อศีลนี้เอง เป็น ๒ ข้อแรกในชุดภาวิต ๔ และทรงตั้งชื่อภาวิตข้อแรก ที่แยกการสื่อกับโลกทางผัสสทวารหรืออินทริย์ ออกมาจากศีล เรียกเป็น “ภาวิตกาย” (ภายในที่นี้ คือ ปัญจทวาริกกาย) แสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงเน้นความสำคัญของการสื่อกับโลกเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะการสื่อด้านการรับรู้ทางตา หู ฯลฯ ในข้อแรกนี้ คนมักจะมีมองข้าม แต่ในพระพุทธศาสนาถือเป็นเรื่อง

สำคัญอย่างยิ่งในระบบการพัฒนามนุษย์ เฉพาะอย่างยิ่งในการวัดผลของการพัฒนาคน ซึ่งควรจะเอาใจใส่กันให้มากขึ้น

ยิ่งเวลานี้ มาบรรจบกับยุคสมัยที่โลกถึงกับถูกเรียกว่า เข้าสู่ยุคข่าวสารข้อมูล แล้วก็ยุคไอที การพัฒนามนุษย์ในแดนนี้ ซึ่งเป็นจุดแยกสู่การพัฒนาปัญญาโดยตรง กับการจมลงในโมหะ ควรจะได้หลักภาวิตกายนี้เป็นป้ายสัญญาณเตือนไม่ให้มนุษย์หลงทาง และให้เร่งใช้ไอทีนั้นพัฒนาอารยธรรมให้ถูกทาง อย่างไม่รู้แก่ใจ ในที่นี้ เพียงกล่าวถึงหลักนี้ไว้ แต่ยังไม่ลงสู่รายละเอียด

ส่วนแดนที่ ๒ ซึ่งจับเอาการสื่อสารทางกรรมทวาร ขึ้นมาตั้งเป็นคุณสมบัติสำหรับตรวจสอบหรือวัดผลของการพัฒนาคน เรียกว่าภาวิตศีล กับแดนที่ ๓ และ ๔ คือ ภาวิตจิต และภาวิตปัญญา ก็ตรงกับสิกขาข้อ ๑ (ก่อนที่สอง) และข้อ ๒ และ ๓ จึงขอผ่านไป

ขอเพิ่มเกร็ดความรู้ปลีกย่อยอีกเล็กน้อยว่า ภาวิตกาย คือผู้มีกายที่ได้พัฒนาแล้ว (หรือผู้มีกายภาวนา) นี้ ที่ได้อธิบายว่า ได้พัฒนากายด้านการสื่อสารกับโลกทางอินทรีย์ ๕ หรือด้านการรับรู้ทางตา หู ฯลฯ นั้น บางทีอธิบายได้อีกนัยหนึ่ง โดยขยายความหมายของกายในข้อนี้ออกไป หมายถึงการสื่อสารสัมพันธ์กับโลกด้านกายภาพ หรือด้านวัตถุทั้งหมด

ถ้าขยายความหมายของภาวิตกายออกไปอย่างนี้ ก็ปรับความหมายของภาวิตข้อที่ ๒ คือ ภาวิตศีล ให้เข้าคู่กันเป็นว่า ภาวิตศีลคือ ผู้มีศีลที่พัฒนาแล้ว (หรือผู้มีศีลภาวนา) หมายความว่า ได้พัฒนาการสื่อสารสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ หรือการติดต่อเกี่ยวข้องกับแสดงออกทางสังคม ให้อยู่ร่วมกันด้วยดี ร่วมมือ สามัคคี และเกื้อกูลกัน

การให้ความหมายภาวิตกาย และภาวิตศีลอย่างนี้ โยงไปถึง หลักการจำแนกศีลเป็น ๔ หมวด หรือ ๔ ประเภท ที่เรียกว่า **ปารีสุทธิ-ศีล** (ความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล) ๔ คือ

๑. ปาติโมกขสังวรศีล ศีลคือการสำรวมระวังตั้งอยู่ใน ปาติโมกข์ อันเป็นวินัยแม่บทของสงฆ์

๒. อินทริยสังวรศีล ศีลคือความสำรวมอินทริย์ รับรู้ เช่น ดู ฟัง อย่างมีสติ ให้ได้ปัญญา ให้ได้ประโยชน์ ไม่ถูกอกุศลครอบงำ

๓. อาชีวนปารีสุทธิศีล ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ เลี้ยงชีวิต โดยสุจริตชอบธรรม

๔. ปัจจัยปฏิเสวนศีล (หรือปัจจัยสันนิสิตศีล) คือการเสพอใช้สอย ปัจจัยสี่ด้วยปัญญาที่รู้ความมุ่งหมาย ให้ได้ประโยชน์ตามความหมายและ คุณค่าที่แท้ของสิ่งนั้น รู้จักประมาณ บริโภคแต่พอดี ไม่บริโภคด้วยตัณหา

ส่วนที่เป็นความสัมพันธ์ทางกายภาพ หรือกัณฑ์วัตถุ กับธรรมชาติ ก็อยู่ในภาวิตกาย ส่วนที่เป็นความสัมพันธ์ทางสังคม ก็อยู่ในภาวิตศีล ทั้งนี้ เพื่อไม่ให้เยิ่นเย้อ ขอพุดถึงแต่ย่อเยิ่นเพียงเท่านั้น⁵¹

เมื่อได้ทำความเข้าใจกันไว้เป็นพื้นอย่างนี้แล้ว ก็จะสรุปคุณ-ลักษณะของท่านผู้เข้าถึงนิพพานหรือพระอรหันต์ตามแนวแห่งหลัก **ภาวิต ๔** ประการ คือ ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต และภาวิตปัญญา ดังได้ กล่าวมา

ทั้งนี้ มีข้อพึงตระหนักว่า คุณลักษณะและคุณสมบัติต่อไปนี้ แม้ จะจัดแยกไว้ต่างหากกันเป็นด้านนั้นด้านนี้ แต่แท้จริงแล้ว มิใช่แยกขาด

⁵¹ ผู้สนใจลึกลงกว่านี้ พึงดู บทที่กพิเศษท้ายบท

จากกัน เพียงแต่จัดแยกออกไปตามด้านที่ปรากฏเด่น เพื่อประโยชน์ในการศึกษา ส่วนในการพัฒนา คุณเหล่านี้เนื่องกัน พัฒนามาด้วยกัน โดยเฉพาะไม่ขาดอิสรภาพของปัญญา

๑. ภาวิตกาย: มีกายที่ได้พัฒนาแล้ว

ดังได้กล่าวแล้วว่า ถึงแม้ในพระไตรปิฎกจะมีพุทธพจน์ที่ตรัสถึงภาวิตกาย เป็นต้น หลายแห่ง แต่ไม่มีคำอธิบาย เหมือนว่าผู้ฟังรู้เข้าใจอยู่แล้ว แต่บางครั้ง มีคนภายนอก โดยเฉพาะพวกเดียรถีย์นิครนถ์ยกเรื่องนี้ขึ้นมาพูดตามความเข้าใจของเขา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าตรัสอธิบาย

ในพระสูตรชื่อว่ามหาสัจจกสูตร มีเรื่องที่เป็นเหตุปรารภทำนองนี้ จึงขอยกมาเล่าเป็นตัวอย่าง และในพระสูตรนี้ มีเฉพาะภาวิตกาย มากับภาวิตจิต (เพราะฝ่ายที่ยกเรื่องขึ้นมา พูดเฉพาะ ๒ ภาวิตนี้)

เรื่องมีว่า เช้าวันหนึ่ง สัจจกะ นิครนถบุตร ผู้มีชื่อเสียงเด่นดังมาก (เป็นอาจารย์สอนบุตรหลานของเจ้าลิจฉวี แห่งแคว้นวัชชี อรรถกถานิยมเรียกว่าสัจจกนิครนถ์) เดินมาที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ได้พบและสนทนากับพระพุทธเจ้า เขาเริ่มต้นโดยยกเอาเรื่องกายภาวณา (การพัฒนากาย) และจิตตภาวณา (การพัฒนาจิต) ขึ้นมาพูด และกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ตามความคิดเห็นของเขา เหล่าสาวกของพระองค์เอาแต่ชะม๊กเขม้น ประกอบจิตตภาวณา แต่ไม่ประกอบกายภาวณา (เอาแต่พัฒนาจิต ไม่พัฒนากาย)

การที่สัจจกนิครนถ์แสดงทัศนะขึ้นมาอย่างนี้ อรรถกถาบอกภูมิหลังว่า เพราะเขาเห็นพระภิกษุพากันหลีกเร้นอยู่ในที่สงบ ไม่มีการทรมานร่างกาย เมื่อเขาแสดงความเห็นออกมาอย่างนี้ พระพุทธเจ้าก็ตรัสถามว่า แล้วตามที่เขาเรียนรู้มา กายภาวณา (การพัฒนากาย) คืออย่างไร สัจจก

นิครนถ์ก็ยกตัวอย่างการบำเพ็ญตบะถือพรตต่างๆ ในการทรมานร่างกาย (อัสตติกิลมถานุโยค) ว่านั่นแหละคือ กายภาวนา

พระพุทเจ้าตรัสถามต่อไปว่า แล้วจิตตภาวนาละ เขาเรียนรู้มาว่า เป็นอย่างไร ตรงนี้ สัจจนิครนถ์ไม่สามารถอธิบายได้ พระพุทเจ้าจึงตรัสว่า แม้แต่กายภาวนาที่เขาบอกมาก่อนนั้น ก็ไม่ใช่กายภาวนาหรือการพัฒนาภายในแบบแผนของอารยชน (อริยวินัย) นี้แม้แต่กายภาวนาเขายังไม่รู้ แล้วเขาจะรู้จักจิตตภาวนาได้จากที่ไหน

จากนั้น จึงตรัสบอกให้สัจจนิครนถ์ฟังคำที่จะทรงอธิบายว่า อย่างไรไม่เป็นภาวิตกาย ไม่เป็นภาวิตจิต และอย่างไรจึงจะเป็นภาวิตกาย อย่างไรจึงจะเป็นภาวิตจิต ดังจะยกความตอนที่เป็นสาระสำคัญมาดู

“แนะชัคคิเวสสนะ (ชื่อโคตร/นามสกุลของสัจจนิครนถ์) อย่างไรจึงจะเป็นภาวิตกาย และเป็นภาวิตจิต? ขริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ผู้ได้เวียนสดับ มีสุขเวทนาเกิดขึ้น ถึงจะได้สัมผัสกับสุขเวทนา เขาก็ไม่ติดใจใคร่ใฝ่กระสันในสุข ไม่ถึงความเป็นผู้ติดใจใคร่ใฝ่กระสันในสุข เวทนา (ครัน) สุขเวทนานั้นดับไป เพราะสุขเวทนาดับไป มีทุกขเวทนาเกิดขึ้น เขาสัมผัสกับทุกขเวทนาเข้าแล้ว ก็ไม่เศร้าโศก ไม่พุ่มพวย ไม่รำพัน ไม่คร่ำครวญ ไม่ตีอก ไม่ถึงความพินเพื่อนเลือนหลง

“อย่างนี้แหละ ชัคคิเวสสนะ เพราะเหตุที่ได้พัฒนา กายแล้ว สุขเวทนานั้น ถึงแม้เกิดขึ้น ก็หาได้ครอบงำจิต ตั้งอยู่ไม่ เพราะเหตุที่ได้พัฒนาจิตแล้ว ทุกขเวทนา ถึงแม้เกิดขึ้น ก็หาได้ครอบงำจิตตั้งอยู่ไม่.

“นี่แน่ะชัคคิเวสสนะ สำหรับขริยสาวกผู้หนึ่งผู้ใด
 สุขเวทนาถึงแม้เกิดขึ้น ก็ไม่ครอบงำจิตตั้งอยู่ เพราะเหตุ
 ที่ได้พัฒนากายแล้ว, ทุกขเวทนาถึงแม้เกิดขึ้น ก็ไม่
 ครอบงำจิตตั้งอยู่ เพราะเหตุที่ได้พัฒนาจิตแล้ว, ครอบทั้ง
 สองข้าง อย่างนี้แล ชัคคิเวสสนะ บุคคลจึงเป็นภาวิต
 กาย และเป็นภาวิตจิต.”⁵²

ดังได้กล่าวแล้วว่า กายภาวนา (การพัฒนากาย) นี้ ความหมาย
 หลักบอกว่าเป็นการพัฒนาปัญญาวาริกาย คือกายด้านผัสสทวาร ๕ หรือ
 อินทรีย์ ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น ผิวกาย) พอพูดถึงตรงนี้ การพัฒนากายก็แทบ
 จะเป็นคำเดียวกับการพัฒนาอินทรีย์ หรือว่า กายภาวนาก็น่าจะได้แก่
 อินทรีย์ภาวนานั่นเอง

การพัฒนาอินทรีย์ก็เริ่มด้วยหลักอินทรีย์สังวร ที่พระพุทธเจ้าตรัส
 เน้นอย่างมากในการศึกษาของผู้เข้ามาบรรพชาในพระธรรมวินัย เรียกว่า
 เป็นการฝึกขั้นต้น ต่อเนื่องไปกับการฝึกด้านศีล (ในยุคอรธกถานิยม
 เรียกเป็นศีลหมวดหนึ่งว่า อินทรีย์สังวรศีล) จึงขอให้ดูหลักขั้นเบื้องต้นนี้
 ก่อน ดังตัวอย่างพุทธพจน์ว่า

ดูกรมหาบพิตร อย่างไร ภิกษุจะชื่อว่าเป็นผู้คุ้มครอง
 ทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย? ดูกรมหาบพิตร ภิกษุในธรรม
 วินัยนี้ เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่ถือติดนิमित (ภาพรวม) ไม่
 ถือติดอนุพยัญชนะ (ส่วนย่อย) เชอปฏิบัติเพื่อสำรวจม
 อินทรีย์คือจักขุ ที่เมื่อไม่สำรวจแล้ว จะเป็นเหตุให้ออกุศล
 ธรรมอันทวาม คือ อภิชฌา (ความติดใจใคร่ชอบใจ) และ

⁵² ม.ม.๑๒/๔๐๕/๔๓๗; อรรถกถาอธิบายว่า ในที่นี้ กายภาวนา เป็นวิปัสสนา, จิตต
 ภาวนา เป็นสมถะ คือสมถะ (ม.อ.๒/๑๙๒)

โทมัส (ความขัดเคืองเสียใจ) ครอบงำ เซอรักษา
 จักขุนทรีย์ เธอถึงความสำรวจในจักขุนทรีย์;
 ฟังเสียงด้วยหู... ตมกลิ่นด้วยจมูก... ลิ้มรสด้วยลิ้น...
 ถูกต้องโณภูฐัพพะด้วยกาย... วัชรธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว...
 (เช่นเดียวกัน).

ภิกษุนั้น ผู้ประกอบด้วยอินทรีย์สังวร อันเป็นอริยะ
 นี้ ย่อมได้เสวยสุขอันล้วนไร้ระคน (ไม่เจือกิเลส) ใน
 ภายใน อย่างนี้แล มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้คุ้มครอง
 ทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย.”⁵³

อินทรีย์สังวรนี้ยังเป็นขั้นของผู้ฝึก หรือเริ่มศึกษา ยังไม่ใช่ขั้นของ
 พระอรหันต์ ซึ่งเป็น “ภาวิตินทรีย์” (ผู้มีอินทรีย์อันได้พัฒนาแล้ว ที่จะ
 จัดเป็นภาวิตกาย) แต่นี้ยกมาให้ดูเพื่อให้รู้เห็นตามลำดับ

ยังมีอินทรีย์สังวรที่ลึกลงไป หรือที่ตรัสอีกแนวหนึ่ง ก็ขอยกมาให้
 ดูเพื่อเทียบกันด้วย (อินทรีย์สังวรนี้ เมื่อทำให้มากแล้ว จะทำสุจริต ๓ ให้
 บริบูรณ์, สุจริต ๓ นั้น ทำให้มากแล้ว จะทำสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์, สติ
 ปัฏฐาน ๔ นั้น ทำให้มากแล้ว จะทำโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ และโพชฌงค์
 ๗ นั้น ทำให้มากแล้ว จะทำวิชชาและวิมุตติ ที่เป็นผลานิสงส์สุดท้าย ให้
 บริบูรณ์)

เรื่องนี้ ตรัสแก่กุนฑลีย์ปริพาชก ผู้ได้มาเฝ้าที่อัญชนวัน ในเขต
 เมืองสาเกต มีความตอนนีว

“ดูกรกุนฑลีย์ อินทรีย์สังวร อันบุคคลเจริญแล้ว
 กระทำให้มากแล้วอย่างไร จะยังสุจริต ๓ ให้บริบูรณ์?
 ดูกรกุนฑลีย์ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปที่น่าชอบใจด้วย

⁵³ ที.สี.๙/๑๒๒/๙๓

จักขุแล้ว ไม่ติดใจ ไม่เหม็นใจ ไม่ก่อกวนให้เกิดขึ้น และ
กายของเธอก็คงตัว จิตก็คงตัว มั่นคงดี ในภายใน
ปลอดพ้นไปด้วยดี,

อนึ่ง เธอเห็นรูปที่ไม่น่าชอบใจด้วยจักขุแล้ว ก็ไม่ขัด
เขิน ไม่กระตังใจ ไม่บีบใจ ไม่ขุ่นเคืองแค้นใจ และกาย
ของเธอก็คงตัว จิตก็คงตัว มั่นคงดี ในภายใน ปลอดพ้น
ไปด้วยดี.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุฟังเสียงด้วยหู... ตมกลืนด้วย
จมูก... ลิ้มรสด้วยลิ้น... ญกตองโผฐฐัพพะด้วยกาย... รู้
ธรรมารมณด้วยใจแล้ว... (เช่นเดียวกัน)

...ตุมกรกณทลียี อินทริยสังวร อันบุคคลเจริญแล้ว
กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล ย่อมยังสุจจริต ๓ ให้
บริบูรณ์.⁵⁴

ที่นี้ก็มาดูการฝึกยิ่งขึ้นไปอีก ตอนนี้แหละเรียกว่าอินทริยภาวนา
เป็นหลักที่ตรัสไว้ในอินทริยภาวนาสูตฺร ในพระสุตฺรนี้ ต่อจากตรัสการ
ปฏิบัติแล้ว ยังตรัสให้เห็นความแตกต่างที่พึงเทียบกัน ระหว่าง “เสข-
ปาฏิบพ” คือพระอริยะผู้ยังฝึก กับ “ภาวิตินทริย” คือพระอรหันต์ผู้ฝึก
เสร็จแล้ว ที่เป็นภาวิตกาย ขอยกมาให้ดูพอรู้รูปเค้า

เรื่องมีว่า สมัยหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าประทับที่ป่าไผ่ ในกชังคล-
นิคม อุตฺตรมาณพ คิษย์ของปาราสิริยพราหมณ์ เข้าไปเฝ้า พระองค์ตรัส
ถามเขาว่า ปาราสิริยพราหมณ์สอนหลักอินทริยภาวนาแก่เหล่าสาวกใช้ไหม
เมื่อเขารับว่าใช่ พระองค์ก็ตรัสถามว่า ปาราสิริยพราหมณ์สอนการพัฒนา

⁵⁴ ส.ม.๑๙/๓๙๖/๑๐๖; คำอธิบายการคุ้มครองผัสสทวาร ที่ลึกลงไปถึงขั้นอริยมรรค-
อริยผล ก็มี เช่น ส.สพ.๑๘/๒๐๘/๑๕๑

อินทรีย์อย่างไร เขาทูลตอบว่า ปาราสิริยพราหมณ์สอนอินทรีย์ภาวนาโดยไม่ให้เอาตาดูรูป ไม่เอาหูฟังเสียง

พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ถ้าถือตามหลักที่พราหมณ์นี้สอน คนตาบอด คนหูหนวก ก็เป็นภาวิตินทรีย์ (ได้พัฒนาอินทรีย์แล้ว) ละสิ

จากนั้น พระองค์ตรัสว่า การพัฒนาอินทรีย์อย่างที่ปาราสิริยพราหมณ์สอนนั้น เป็นคนละอย่าง ต่างจากอินทรีย์ภาวนาอย่างยอดเยี่ยมในแบบแผนของอารยชน (อริยวินัย) พระอานนท์จึงทูลขอให้ทรงแสดงหลักอินทรีย์ภาวนาอย่างยอดเยี่ยม ในอริยวินัยนั้น และได้ตรัสดังรวมใจความมาดังนี้ (ความอุปมาต่างๆ ได้ละเสีย)

๗. **อินทรีย์ภาวนา:** “ดูกรอานนท์ ก็อินทรีย์ภาวนา อย่างไร ยดเยี่ยม ในวินัยของอริยชน เป็นอย่างไร?

ดูกรอานนท์ เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ สภาพที่น่าชอบใจ ก็เกิดขึ้น สภาพที่ไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น แก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้,

เขอรู้ชัด (รู้เท่าทัน) อย่างนี้ว่า สภาพที่น่าชอบใจ สภาพที่ไม่น่าชอบใจ สภาพที่ทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ เกิดขึ้นแล้วแก่เราเช่นนี้ ก็แต่ว่า สภาพน่าชอบใจ สภาพไม่น่าชอบใจ สภาพทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจนั้นแล เป็นภาวะปรุงแต่ง เป็นของหายาบ อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ภาวะนี้จึงสงบ ภาวะนี้จึงประณีต กล่าวคืออุเบกขา (ใจเฉยโดยตระหนักรู้ทัน อยู่ในตุล), สภาพน่าชอบใจ สภาพไม่น่าชอบใจ สภาพทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ ที่เกิดขึ้นแก่เขานั้น ก็ดับหาย อุเบกขาตั้งได้ที่สนิท.

ดูกรอานนท์ ภิกษุรูปหนึ่งรูปใด ที่สภาพน่าชอบใจ สภาพไม่น่าชอบใจ สภาพทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ

เกิดขึ้นแล้ว ก็ดับหาย อุเบกขาตั้งได้ที่สนิท โดยเร็ว โดยพลันทันที โดยไม่ยากลำบาก เหมือนตั้งบุรุษมีตาดี ลืมตาแล้วหลับตา หรือหลับตาแล้วลืมตา ดูกรอาณนที นี้เรียกว่า อินทริยภาวนาในรูปที่รู้ได้ด้วยจักขุ อันยอดเยี่ยมในวินัยของอริยชน;

“ดูกรอาณนที ซ้ออื่นยังมีอีก เพราะไต่ย็นเสียงด้วยหู ... เพราะดมกลิ่นด้วยจมูก... เพราะลิ้มรสด้วยลิ้น... เพราะต้องไผ่ฏฐีพพะด้วยกาย... เพราะรู้ธรรมารมณด้วยใจ (ทำนองเดียวกับข้อก่อน) ...ดูกรอาณนที ภิกษุรูปหนึ่งรูปใด ที่สภาพน่าชอบใจ สภาพไม่น่าชอบใจ สภาพทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ เกิดขึ้นแล้ว ก็ดับหาย อุเบกขาตั้งได้ที่สนิท โดยเร็ว โดยพลันทันที โดยไม่ยากลำบาก เหมือนตั้งบุรุษมีกำลัง เอาหยาดน้ำสองหรือสามหยาด หยดลงในกระทะเหล็กที่ร้อนจัดตลอดทั้งวัน การหยดลงไปแห่งหยาดน้ำนั้นยังช้ำ (ไม่ทันที่) หยาดน้ำนั้นจะถึงความเหือดหาย หมดล้นไปขับพลันทันใด โดยแน่แท้ ดูกรอาณนที นี้เรียกว่า อินทริยภาวนาในธรรมารมณที่รู้ได้ด้วยใจ อันยอดเยี่ยม ในวินัยของอริยชน;

“ดูกรอาณนที อย่างนี้แล เป็นอินทริยภาวนา อันยอดเยี่ยม ในวินัยของอริยชน.

๒. ก) เสขปาฏิบถ (ผู้ยังฝึกศึกษา): “ดูกรอาณนที ก็พระเสขะ ผู้ยังปฏิบัติอยู่ เป็นอย่างไร?

ดูกรอาณนที เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ สภาพที่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น แก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้, เธอ

ชิตชิต เบื่อหน่าย รังเกียจ ด้วยสภาพน่าชอบใจ สภาพ
 ไม่น่าชอบใจ สภาพทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ ที่
 เกิดขึ้นแล้วนั้นๆ, เพราะได้ยินเสียงด้วยหู... เพราะดม
 กลิ่นด้วยจมูก... เพราะสัมผัสด้วยลิ้น... เพราะถูกต้อง
 โผฏฐัพพะด้วยกาย... เพราะรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ... เชอชิต
 ชิต เบื่อหน่าย รังเกียจ ด้วยสภาพน่าชอบใจ สภาพไม่
 น่าชอบใจ สภาพทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ ที่เกิดขึ้น
 แล้วนั้นๆ; ตูกรอนนที อย่างนี้แล ชื่อว่าพระเสาะ ผู้ยัง
 ปฏิบัติอยู่.

๒. ข) ภาวิตินทรีย์ (ผู้ศึกษาพัฒนาจบแล้ว): “ตูก
 รอนนที ก็พระอรียะ ผู้ภาวิตินทรีย์ (ได้พัฒนาอินทรีย์
 แล้ว) เป็นอย่างไร?

ตูกรอนนที เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ สภาพที่น่าชอบใจ
 ก็เกิดขึ้น สภาพที่ไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ทั้งน่าชอบ
 ใจและไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น แก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้,

เชอนั้น หากจำนงว่า เราจะหมายรู้ในสิ่งปฏิภูถ ว่า
 เป็นของไม่ปฏิภูถอยู่ ก็เป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งนั้นๆ ว่า
 เป็นของไม่ปฏิภูถอยู่ได้, หากจำนงว่า เราจะหมายรู้ในสิ่ง
 ไม่ปฏิภูถว่าเป็นของปฏิภูถอยู่ ก็เป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่ง
 นั้นๆ ว่าเป็นของปฏิภูถอยู่ได้, หากจำนงว่า เราจะหมายรู้
 ในสิ่งทั้งปฏิภูถและไม่ปฏิภูถ ว่าเป็นของไม่ปฏิภูถอยู่ ก็
 เป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งนั้นๆ ว่าเป็นของไม่ปฏิภูถอยู่ได้,
 หากจำนงว่า เราจะหมายรู้ในสิ่งทั้งไม่ปฏิภูถและปฏิภูถ ว่า
 เป็นของปฏิภูถอยู่ ก็เป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งนั้นๆ ว่าเป็น
 ของปฏิภูถอยู่ได้, หากจำนงว่า เราจะเว้นคานังทั้ง

ปฏิบัติและไม่ปฏิบัติ ทั้งสองอย่าง มีอุเบกขาอยู่โดยมีสติสัมปชัญญะ ก็มีอุเบกขาในสิ่งนั้นๆ อยู่โดยมีสติสัมปชัญญะได้;

“ดูกรอานนท์ ช้ออื่นยังมีอีก เพราะได้ยินเสียงด้วยหู ... เพราะดมกลิ่นด้วยจมูก... เพราะลิ้มรสด้วยลิ้น... เพราะถูกตองโผฏฐัพพะด้วยกาย... เพราะรู้ธรรมารมณด้วยใจ... สภาพที่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น แก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้, เชนั้น... หากจำนงว่า เราจะเว้นค้ำนึ่งทั้งปฏิบัติและไม่ปฏิบัติ ทั้งสองอย่าง มีอุเบกขาอยู่โดยมีสติสัมปชัญญะ ก็มีอุเบกขาในสิ่งนั้นๆ อยู่โดยมีสติสัมปชัญญะได้;

“ดูกรอานนท์ อย่างนี้แล ชื่อว่าพระอริยะ ผู้ภาวิตินทรีย์ (ได้พัฒนาอินทรีย์แล้ว).”⁵⁵

เมื่อมองความหมายของกายภาวนาและภาวิตกายขยายออกไปอีกแบบหนึ่ง หรือเหมือนเปลี่ยนจุดกำหนด คือแทนที่จะมองตรงผัสสทวารหรืออินทรีย์เอง ก็มองที่โลกหรือสิ่งภายนอกซึ่งเข้ามาเกี่ยวข้องกับอินทรีย์หรือเป็นอารมณ์ที่อินทรีย์จะรับรู้ แล้วก็ไปจับจุดเน้นที่สิ่งเหล่านั้นแยกเป็นพวกๆ เป็นประเภทๆ ไป ก็จะได้ความหมายทำนองที่บอกไว้อีกอย่างหนึ่ง

⁵⁵ ม.อ.๑๔/๘๕๓/๕๕๑; คำว่า “ปฏิบัติ” ไม่เพียงมองความหมายแคบๆ อย่างที่มักเข้าใจทำนองว่า สกปรก ยกตัวอย่างตามที่ท่านอธิบายไว้ เช่น คนหน้าตาไม่ดี มีกิริยาอาการไม่งาม เรามองด้วยเมตตา หรือของไม่สวย เรามองตามสภาวะของธาตุ ให้เห็นเป็นน่าชื่นชมหรือสบายตา ก็เรียกว่า หมายรู้ในของปฏิบัติเป็นไม่ปฏิบัติ คนหรือของที่เห็นกันว่าสวยงาม เรามองด้วยอนิจจตา หรือตามสภาวะของธาตุ ก็กลายเป็นไม่สวยงาม อย่างนี้ก็เรียกว่า หมายรู้ของไม่ปฏิบัติเป็นปฏิบัติ (ดูคำอธิบายใน ขุ.ปฎิ.๓๑/๖๓๐/๕๙๙)

ว่า ภายภาวนาเป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หรือจำพวกวัตถุ (ตลอดจนแม้แต่ตัวบุคคลในแง่ที่เป็นวัตถุแห่งการรับรู้)

แล้วก็จะเห็นว่า ของจำพวกหนึ่งที่เราเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์มากที่สุดคือ ปัจจัย ๔ ได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยาบำบัดโรค ตลอดจนถึงของเครื่องมือเครื่องใช้ วัตถุใช้สอย สิ่งที่เสพอาศัยใช้ทำงานทำการทั้งหลาย ซึ่งเป็นแดนใหญ่ที่ชีวิตเกี่ยวข้องกับ ที่จะต้องฝึกต้องพัฒนาชีวิตนั้น ดังที่ท่านจัดเป็นปัจจัยปฏิเสวนศีล หรือปัจจัยสันนิสิตศีล และก็อาจจัดปัจจัยปฏิเสวนานั้นตามอินทริยสังวรเข้ามาไว้ในภายภาวนานี้ด้วย

การสัมพันธ์กับวัตถุทั้งหลายที่เป็นปัจจัยยังชีพและหล่อเลี้ยงชีวิตนี้ ในพระธรรมวินัยก็ถือเป็นเรื่องสำคัญในการศึกษา ที่จะต้องฝึกฝนพัฒนาตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ดังที่ฝึกกันตั้งแต่เข้ามาบวช ให้เสพปัจจัยสี่โดยพิจารณา หรือให้บริโภคด้วยปัญญา โดยรู้จักประมาณ ให้ได้ความพอดี ที่จะเกิดคุณค่าแท้จริงที่ชีวิตต้องการ มิใช่แค่บริโภคอย่างมีดมัวด้วยโมหะเพียงที่จะสนองความอยากเสพด้วยตัณหา ดังความที่ตรัสว่า

“ดูกรจุนทะ เรามีใช้แสดงธรรมแก่เธอทั้งหลาย เพื่อปิดกั้นบรรดาอาสวะ (ความเสียหายหมักหมม) ที่เป็นไปในปัจจุบันอย่างเดียวนั้น, อีกทั้งเราก็มีใช้แสดงธรรมเพื่อป้องกันบรรดาอาสวะ ที่เป็นไปในเบื้องหน้าเท่านั้น, หากแต่ว่า เราแสดงธรรม ทั้งเพื่อปิดกั้นบรรดาอาสวะที่เป็นไปในปัจจุบัน และเพื่อป้องกันบรรดาอาสวะที่เป็นไปในเบื้องหน้าด้วย;

“ดูกรจุนทะ เพราะฉะนั้นแล จีวรใด อันเราอนุญาตแล้วแก่เธอทั้งหลาย จีวรนั้น ควรแก่พวกเธอ เพียงเพื่อเป็นเครื่องป้องกันหนาว ป้องกันร้อน ป้องกันสัมผัสแห่ง

เหลือบ ยุง ลม แดต และลัตวีเล็อยคลาน เพียงเพื่อเป็นเครื่องปกปิดอวัยวะอันยังความละเอียดให้กำเริบ;

“บิณฑบาตโต อันเราอนุญาตแล้วแก่เธอทั้งหลาย บิณฑบาตนั้น ควรแก่พวกเธอ เพียงเพื่อความดำรงอยู่แห่งกายนี้ เพื่อยังกายนี้ให้เป็นที่ไป เพื่อระงับความ(ขาดอาหารอันจะ)เบียดเบียนชีวิต เพื่อเกื้อหนุนพรหมจริยา (โดยรู้ว่า) ด้วยการปฏิบัติดังนี้ เราจักบรรเทาเวทนาแก่ได้ ทั้งจักไม่ยังเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้นด้วย และเราก็จักมีชีวิตที่ดำเนินไปราบรื่น พร้อมทั้งความไร้โทษ และความอยู่สำราญ;

“เสนาสนะโต อันเราอนุญาตแล้วแก่เธอทั้งหลาย เสนาสนะนั้น ควรแก่พวกเธอ เพียงเพื่อเป็นเครื่องป้องกันหนาว ป้องกันร้อน ป้องกันสัมผัสเหลือบ ยุง ลม แดต และลัตวีเล็อยคลาน เพียงเพื่อเป็นเครื่องบรรเทาอุตุอันตราย เพื่อเป็นที่มีความรื่นรมย์ในการหลีกเร้น;

“คิลาณปัจฉัยเภลัชชบริวารโต อันเราอนุญาตแล้วแก่เธอทั้งหลาย คิลาณปัจฉัยเภลัชชบริวารนั้น ควรแก่พวกเธอ เพียงเพื่อเป็นเครื่องบำบัดเวทนาทั้งหลาย อันเนื่องจากอาพาธต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เพื่อความเป็นผู้ไม่มีทุกข์ยากเป็นอย่างยิ่ง ฉะนั้น”⁵⁶

⁵⁶ ที่.ปา.๑๑/๑๑๓/๑๔๒; บางแห่ง ตรัสเป็นคำสอนเชิงปฏิบัติให้พิจารณาในเวลาที่จะเสพบริโภค อย่างที่มีคำเริ่มต้นทุกข้อว่า “ปฏิสังขา โยนิโส” ขอยกตัวอย่างมาเฉพาะข้อพิจารณาอาหารบิณฑบาต ซึ่งมีความเพิ่มเติมในตอนเริ่มต้นดังนี้ “ข้าพเจ้าพิจารณา

บรรดาปัจจัย ๔ นี้ ข้อที่ ๒ เสนาสนะ (แปลตามศัพท์ว่า “ที่นึ่ง และที่นอน”) คือที่อยู่อาศัย เป็นปัจจัยใหญ่ ทั้งเป็นที่ตั้งอาศัย และครอบคลุมปัจจัยข้ออื่นๆ จะปรุง จะรับประทาน จะเก็บอาหารเสื้อผ้า จะนุ่งห่มแต่งตัว ฯลฯ แทบทุกอย่างทุกประการ ก็อาศัยเสนาสนะทั้งนั้น จนกระทั่ง ในการถวายทาน พระพุทธเจ้าเคยตรัสแสดงความสำคัญไว้ว่า

“ผู้ให้ข้าว น้ำ ชื่อว่าให้กำลัง ให้เสื้อผ้า ชื่อว่าให้ผิวพรรณ ให้ยานพาหนะ ชื่อว่าให้ความสะดวกสบาย ให้พระที่ปโคมไฟ ชื่อว่าให้จักขุ ส่วนผู้ใดให้ที่พักอาศัย ผู้นั้นชื่อว่าให้ทุกอย่าง แลผู้ใดสั่งสอนธรรม ผู้นั้นชื่อว่าให้อำมฤต”⁵⁷

สำหรับพระสงฆ์ เสนาสนะมีความหมายโยงขยายออกไป ตั้งแต่กุฎิที่อยู่ส่วนตน จนถึงที่อยู่อาศัยร่วมกันอันรวมเป็นวัด ที่มีคำเรียกเดิมตามพระพุทธาณุญาตว่า “อาราม” (แปลสามัญญาว่าสวน) และวัดคืออารามนั้น ก็เกิดขึ้นมาจากป่าคือวนะ และหรืออุทยาน ดังเห็นได้ชัดจากกำเนิดของวัดแรกในพระพุทธศาสนา ที่พระเจ้าพิมพิสารถวายแด่พระพุทธเจ้าคือ เวฬุวันอุทยาน (เวฬุวัน อุทยาน) และวัดสำคัญที่ประทับยาวนานที่สุดคือ เขตวันอุทยาน ที่มาเป็นเขตวนาราม (“เขตสสุ ราชกุมารสสุ อุทยาน” มาเป็น “เขตวนเน อนาถปิณฑิกสสุ ฮารามะ”)⁵⁸

จากอารามคือวัดในวนะ อันเป็นป่าย่อยในถิ่นใกล้บ้านย่านใกล้เมืองและชายป่าใหญ่ ที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์ก็ขยายกระจายออกไปสู่ถิ่น

แล้วโดยแยกคาย จึงฉนั้นอาหารบิณฑบาต (โดยรู้ตระหนักรู้ว่า) มิใช่เพื่อสกุสนาน มิใช่เพื่อติดรสหลงมัวเมา มิใช่เพื่ออวดโอ้อวดโก้โก้ มิใช่เพื่อประดับประดา แต่เพียงเพื่อความดำรงอยู่แห่งกายนี้...” (ต่อจากนี้ เหมือนข้างบน), เช่น อัง.จก.๒๒/๓๒๙/๔๓๕

⁵⁷ ส.ส.๑๕/๑๓๘/๔๔

⁵⁸ พุทธาณุญาตให้มีวัด ซึ่งปรารภการถวายเวฬุวันอุทยานของพระเจ้าพิมพิสารนั้น ว่า “อนุชานามิ ภิกขเว อาราม”, วินย.๔/๖๓/๗๑

ทางไกลในป่าใหญ่ที่เรียกว่าอรัญ (“อรณฺญ”) อันรวมทั้งถ้ำ เจ็อมเขา บน
บรรพตคีรี และในที่สุด เสนาสนะคือที่อยู่อาศัยนั้น ก็โยงพระสงฆ์เข้ากับ
ป่าดงพงไพร ชุนเขา และถิ่นบ้าน แดนเมืองทั้งหมด จนถึงโลก อันรวมทั้ง
สิ่งแวดล้อมทั้งหมด

เสนาสนะ ที่อยู่อาศัย ถิ่นแดน สิ่งแวดล้อมทั้งหมดนี้ ก็คือสิ่ง
รอบตัวที่จะรับรู้ ติดต่อกัน เกี่ยวข้อง สื่อสารสัมพันธ์ ด้วยปัญญา คือผัสส
ทวาร หรืออินทรีย์ทั้ง ๕ นั้นเอง ดังนั้นโลกรอบตัวที่เข้ามา จึงเป็นแดน
แห่งกายภาวา ที่จะฝึกฝนพัฒนา คือพัฒนาความสัมพันธ์ทางอินทรีย์
เหล่านั้น

ลักษณะความสัมพันธ์ที่ต้องการ ซึ่งมีอยู่ตลอดเวลาในชีวิต
ของพระภิกษุ หรือผู้ศึกษา ปรากฏตั้งแต่ในถ้อยคำพื้นฐานที่กล่าวแล้วนั้น
และโยงไปสู่ความสัมพันธ์ที่ดิ่งามกว้างออกไปๆ โดยก้าวหน้าไปกับการ
พัฒนาในการฝึกการศึกษา นั้น เริ่มด้วยคำหลักที่เป็นพื้นมาในชีวิตของ
พระภิกษุคำแรกทีกล่าวแล้วนั้น คือ *อาราม* ที่แปลง่าย ๆ ว่า “สวน” หรือ
แปลตามศัพท์อย่างที่นิยมพูดกันมาว่า “ที่มายินดี”

คำว่า “อาราม” หรือที่มายินดีนี้ บอกความสัมพันธ์พื้นฐานของผู้
ศึกษา เริ่มจากถิ่นที่อยู่อาศัย (คือวัด) ว่าเป็นที่ (มีสภาพธรรมชาติ พืช
พรรณ กบ ไก่ นก ฯลฯ) ที่ชวนใจให้มายินดี

คำว่า “อาราม” นี้ บอกความสัมพันธ์ทางจิตใจที่พึงประสงค์ ซึ่ง
ภิกษุหรือผู้ศึกษาพึงมีเป็นพื้นฐานต่อสถานที่อยู่อาศัยอันเหมาะสม แล้ว
ขยายออกไปให้ถิ่นแดนที่ตนเกี่ยวข้อง เป็นอารามที่มายินดี

มิใช่เท่านั้น คำว่า “อาราม” โยงภิกษุหรือผู้ศึกษานั้น ลึกเข้าไป
ทางด้านความเป็นอยู่และการปฏิบัติธรรมด้วย คือโยงต่อเข้าไปถึงแดนของ
อินทรีย์ใหญ่ภายใน อันได้แก่ใจ ให้มีอารามคือความมายินดีในเรื่องต่างๆ

ขยายต่อออกไป อันที่เป็นหลักๆ เช่น ปวิเวการาม (มีความสงัดวิเวกเป็นที่มายินดี) ปฏิบัติสถานาราม (มีความหลีกเลี่ยงเป็นที่มายินดี) แล้วก็ลึกลงไปถึง ปหานาราม (มีการแก้ไขละเลิกอกุศลธรรมเป็นที่มายินดี) ภาวนาราม (มีการเจริญคือพัฒนากุศลธรรมเป็นที่มายินดี)⁵⁹

อารามเป็นอาการความรู้สึกในจิตใจของภิกษุหรือผู้ศึกษา ที่พึงมีต่อสิ่งอันเหมาะที่จะสื่อสารสัมพันธ์นั้นโดยตรง และเท่ากับว่าผู้ศึกษาเองมีหน้าที่จะพึงทำให้สิ่งที่ตนเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์นั้น เป็นอารามอันจะเป็นที่มายินดีด้วย ตั้งแต่วัตถุที่อยู่อาศัยของตนเองที่มีชื่อให้เรียกว่าอย่างนั้นอยู่แล้ว และพึงแผ่ขยายอารามนี้ออกไปให้ทั่วรอบ

ขณะที่คำว่า “อาราม” แสดงความรู้สึกในใจที่สัมพันธ์หรือมีต่อสถานที่ถิ่นฐานสิ่งแวดล้อมนั้นๆ ก็มีอีกคำหนึ่งที่ปรากฏมากมายเหลือเกินในชีวิตของพระสงฆ์หรือผู้ศึกษา ตลอดถึงท่านผู้จบการศึกษาแล้วในพระธรรมวินัยนี้ (น่าจะมาก น่าจะบ่อยกว่าอารามเสียอีก) คือคำว่า “รมณีย์”

คำว่า “รมณีย์” ที่แปลว่าน่ารื่นรมย์นี้ ชี้ออกไปที่สภาพของบรรยากาศที่ชื่นชอุใจ อันพึงประสงค์ยิ่งสำหรับผู้ศึกษา ที่จะเกื้อกูลให้เจริญงอกงามก้าวหน้าไปด้วยดีในการศึกษาพัฒนากุศลธรรม และสำหรับท่านผู้จบการพัฒนาแล้ว ก็จะมีสัมผัสพบสภาพรมณีย์นี้ได้ง่ายดายหรืออย่างพร้อมทันที เพราะมีสัมผัสที่ไม่มียกเลสแฉ่งงำหรือกั้นบัง กับทั้งท่านเองนั้นแหละ เป็นผู้พร้อมที่จะทำให้ถิ่นฐานสิ่งสิ่งแวดล้อมเป็นรมณีย์ คือเป็นที่รื่นรมย์ ทั้งแก่องค์ท่านเอง และแก่ผู้อื่นทั้งหลายที่เข้ามาใกล้ชิดหรือแวดล้อมด้วย

⁵⁹ อารามด้านตรงข้ามที่พึงละเว้นก็มี เช่น นิหทาราม (มีการหลับเป็นที่มายินดี) กัมมาราม (มีงานยุ่งเป็นที่มายินดี) ภัตตาราม (มีการพูดคุยเป็นที่มายินดี) สังคณิการาม หรือสังคคาราม (มีการคลุกคลี หรือมั่วสุมเป็นที่มายินดี) ตลอดจน รูปาราม ลัททาราม (มีรูป มีเสียงเป็นที่มายินดี) ฯลฯ

“รมณีย์” ภาวะที่นารีนรมย์ จึงเป็นคำที่ปรากฏทั่วไปในพระไตรปิฎก เหมือนเป็นบรรยากาศหนึ่งของพระไตรปิฎกนั้นด้วย

เริ่มตั้งแต่ในพุทธประวัติก่อนตรัสรู้ เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จเที่ยวทรงแสวงหาสถานที่อันเหมาะที่จะทรงบำเพ็ญเพียร ในที่สุดทรงพบที่อันเหมาะเช่นนั้น ณ อุรุเวลาเสนานิคม ดังคำตรัสในวาระนั้นว่า

“ภาคพื้นภูมิสถานถิ่นนี้ เป็นที่รื่นรมย์จริงหนอ (รมณีย์โย วต) มีไพรศณที่ร่มรื่น น่าชื่นบาน ทั้งมีแม่น้ำไหลผ่าน น้ำใส เย็นชื่นใจ ชายฝั่งทำน้ำก็ราบเรียบ ทั้งโคจรคามากก็มีอยู่โดยรอบ เป็นสถานที่เหมาะจริงหนอที่จะบำเพ็ญเพียร สำหรับกุลบุตรผู้ต้องการทำความเพียร ภิภษุทั้งหลาย เวานั้นแต่ได้นั่งลงแล้ว ณ ที่นั้น โดยตกลงใจว่า ‘ที่นี่ละ เหมาะที่จะบำเพ็ญเพียร’”⁶⁰

พระพุทธเจ้า และเหล่าพระสาวก เมื่อเสด็จไปประทับหรือไปอยู่และผ่านไปในที่ต่างๆ โดยเฉพาะตามป่าเขาแดนไพร มีคำบันทึกไว้ว่า ท่านได้กล่าวถึงสถานที่นั้นๆ ว่าเป็นที่รื่นรมย์ บางทีก็พรรณนาไว้ด้วยว่ารื่นรมย์อย่างไร ดังตัวอย่าง พระเอกวิหริยเถระกล่าวถึงบรรยากาศในถิ่นที่ท่านไปอยู่วิเวก เป็นคาถาความว่า

“... เมื่อลมเย็นพัดมา พากลืนดอกไม้หอมพุ่งไป
นั่งอยู่บนยอดเขา จักทำลายอวิชชา ณ เจ็อมผาที่
ดาราตาษไปด้วยดอกโกสุ่ม มีภาคพื้นเอือกเย็นในแดนป่า

⁶⁰ ม.มู.๑๒/๓๑๑๙/๓๒๓; คำว่า “รมณีย์” อาจมาในรูปอื่นๆ เช่น รมม และ รมณญยก เป็นต้น (เพราะกฎเกณฑ์ทางฉันทลักษณ์)

เราผู้เป็นสุขแล้วด้วยวิมุตติสุข จะรื่นรมย์อยู่ในตำแหน่ง
ขุนเขาอย่างแน่นนอน.”⁶¹

พระมหากัสสปะกลับจากบิณฑบาต เดินขึ้นภูเขา ก็กล่าวคาถา
ประพันธ์ขึ้นชมความรื่นรมย์ในแดนป่า ดังที่มีบันทึกไว้ยืดยาว เช่นตอน
หนึ่งว่า

“ภาคพื้นภูผา เป็นที่ร่าเริงใจ มีต้นกุ่มมากมาย เรียง
รายเป็นทิวแถว เลียงช้างร้องก้องกังวาน เป็นรมยสถาน
ถิ่นขุนเขาทำใจเราให้รื่นรมย์

ขุนเขาสีทมะมีนตุจเมฆ งามเด่น มีธารน้ำเย็นในใต
สะอาด ดารดาษด้วยผืนหญ้าแผ่คลุม มีสีเหมือนแมลง
ค่อมทอง ถิ่นขุนเขาทำใจเราให้รื่นรมย์

ยอดภูผาสูงตระหง่านเทียมเมฆ เขียวทมะมีน
มองเห็นเหมือนเป็นปราสาท กัมปนาทด้วยเสียงช้างคำวน
ร้อง เป็นที่ร่าเริง ถิ่นขุนเขาทำใจเราให้รื่นรมย์”⁶²

รวมความ ดังได้กล่าวแล้ว พระอรหันต์ได้พัฒนาอินทรีย์แล้ว
เป็นภาวิตินทรีย์ ท่านเอง นอกจากพร้อมที่จะสัมผัสบรรยากาศที่รื่นรมย์ได้
โดยพลันแล้ว ถึงแม้ถ้าที่นั้นไม่น่ารื่นรมย์ ท่านก็มองหรือวางใจรื่นรมย์ได้
เมื่อไปในที่รื่นรมย์ ก็รื่นรมย์โดยไม่มีอะไรกีดกัน แม้ไปในที่วุ่นวาย ก็
กลายเป็นทำสถานที่นั้นให้รื่นรมย์ คนใดมาใกล้หรือได้เวดล้อม ก็พลอย
รื่นรมย์ใจ ดังคาถาที่ว่า

⁶¹ พุ.เถร.๒๖/๓๓๑/๓๔๕

⁶² พุ.เถร.๒๖/๓๓๘/๔๑๐

“ไม่ว่าบ้าน ไม่ว่าป่า ไม่ว่าที่ลุ่ม ไม่ว่าที่ดอน (พระ
อรหันต์) ท่านผู้ไกลกิเลส อยู่ที่ไหน ที่นั่นไซ้ เป็นภูมิ
สถาน อันรื่นรมย์”⁶³

กายภาวนาเป็นการพัฒนาพื้นฐานขั้นต้น ซึ่งจะสำเร็จผลสมบูรณ์
เป็นจริง ก็ต่อเมื่อได้พัฒนาจบสิ้น คือบรรลุผลของปัญญาภาวนา แต่เมื่อ
พัฒนาจบสิ้นสมบูรณ์แล้ว ภาวิตกายก็เป็นด้านที่แสดงผลออกมา ซึ่ง
ปรากฏก่อนหน้า หรือที่คนทั่วไปจะสัมผัสได้ง่าย

อย่างไรก็ดี พร้อมกันนั้น ก็มีผลสำแดงอย่างอื่นที่เทียบคล้าย ซึ่ง
คนทั่วไป ผู้ที่ตนเองมิได้พัฒนาจิตปัญญาศีลและกาย อาจเข้าใจผิด
เหมือนถูกพาให้หลงไปได้โดยง่ายเช่นเดียวกัน

⁶³ พ.ธ.๒๕/๑๗/๒๘

๒. ภาวิตศีล: มีศีลที่ได้พัฒนาแล้ว

ในด้านความประพฤติทั่วไป ที่เรียกว่า “ศีล” มีคำกล่าวแสดงลักษณะของผู้บรรลุนิพพานแล้ว ไม่สู้บ่อยครั้งนัก ทั้งนี้ เพราะตามหลักศีลเป็นสิกขา หรือการศึกษาขั้นต้น พระอริยบุคคลย่อมเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์แล้วตั้งแต่ชั้นโสดาบัน⁶⁴ และเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ผู้เข้าถึงนิพพานบรรลุนิพพาน ก็เป็นภาวะที่ทำให้ความทุกข์ หรือความประพฤติเสียหาย ไม่มีเหลือต่อไป⁶⁵

โดยนัยดังกล่าวมา ข้อที่ควรพิจารณา ณ ที่นี้ จึงเหลือจำกัดเพียงข้อที่ว่า พระอรหันต์ดำเนินชีวิตอย่างไร ทำกิจกรรมหรือประกอบกิจการงานอะไร ในรูปลักษณะอย่างไร

ประการแรก พระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรม⁶⁶ หรือสิ้นกรรม⁶⁷ การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม มีคำเรียกการกระทำของท่านว่าเป็น “กิริยา”⁶⁸

ที่ว่า “ดับกรรม” นั้น หมายถึงไม่กระทำการต่างๆ โดยมีวิชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำ หรือชักจูงใจ แต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญา รู้แจ้งชัดตามเหตุผล เลิกทำการอย่างปุถุชน เปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยชน คือ ไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวกับตัวฉัน ของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน ที่จะให้ฉันได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ไม่มีความปรารถนาเพื่อตัวตนเคลือบแฝงอยู่ ไม่ว่าในรูปที่หยาบหรือละเอียด แม้แต่

⁶⁴ เช่น อง.นวก.๒๓/๒๑๖/๓๙๔; อภิ.ป.๓๖/๑๐๑/๑๗๘

⁶⁵ อง.ทสก.๒๔/๗๕/๑๔๙

⁶⁶ นัย ส.สพ.๑๘/๒๒๙/๑๖๖ (เทียบ อง.ติก.๒๐/๕๕๑/๓๓๙; อง.ฉก.๒๒/๓๓๔/๔๖๕)

⁶⁷ นัย ที.ปา.๑๑/๒๕๖/๒๔๒; อง.จตุกก.๒๑/๒๓๓/๓๑๔

⁶⁸ เช่น อภิ.ล.๓๔/๖๖๕/๒๖๐

ความภูมิใจอยู่ภายในว่านั่นเป็นความดีของฉัน หรือว่าฉันได้ทำความดีเป็นต้น ทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจนั้นๆ ตามเหตุผลของเรื่องนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมันล้วนๆ จึงเป็นการกระทำขั้นที่ลดยับเหนื่อกรรมดีขึ้นไปอีก ส่วนกรรมชั่วเป็นอันไม่ต้องพูดถึง เพราะหมดโลกะ โทสะ โมหะ ที่จะเป็เหตุปัจจัยให้ทำความชั่วเสียแล้ว^{๖๙}

อย่างไรก็ดี บางคราวมีผู้ตั้งข้อสงสัยว่า ตามปกติ คนเราจะทำอะไรได้ จะต้องมีความตั้งใจในการกระทำ และแก่นสำคัญของแรงจูงใจทั้งหลายก็คือ ความปรารถนา ความต้องการ ซึ่งควรจะรวมอยู่ในคำว่า “ตัณหา” เมื่อผู้บรรลุนิพพานละตัณหาเสียแล้ว ก็หมดแรงจูงใจ จะทำการต่างๆ ได้อย่างไร คงจะกลายเป็นคนอยู่นิ่งเฉย ไม่ทำอะไรเลย แม้จะไม่ทำความชั่วก็จริง แต่ก็ไม่ได้ทำความดีอะไรด้วย ก็คงไม่มีประโยชน์อะไร

ในที่นี้ คำตอบขั้นต้นอย่างง่ายๆ มีว่า มีใช่แต่ความอยากความปรารถนาเท่านั้นที่เป็นแรงจูงใจ แม้ความคำนึงเหตุผลก็เป็นแรงจูงใจได้เช่นกัน ดังจะเห็นได้ในปฏุชน เมื่อจะทำการบางอย่าง บางคราวมีการต่อสู้กันภายในจิตใจระหว่างพลังสองฝ่าย คือ ระหว่างความปรารถนาผลประโยชน์ส่วนตัว กับความรู้เหตุรู้ผลรู้ดีรู้ชั่ว บางคราวเขาก็ทำตามความอยากได้ บางคราวเขาก็ทำตามเหตุผล

พิจารณาลึกลงไปอีกชั้นหนึ่ง ชีวิตเป็นอยู่ได้ด้วยอาศัยพลังที่ทำให้มันเป็นชีวิต คือ มีความเคลื่อนไหวขยับขยายตัว ถ้าไม่มีองค์ประกอบอย่างอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง ชีวิตจะเคลื่อนไหวไปตามทางที่ความรู้บอกให้ แต่เพราะขาดความรู้ หรือความรู้ไม่เพียงพอ ตัณหาจะได้โอกาสเข้ามาบิดเบือนหรือบงการความเคลื่อนไหวของชีวิตไม่เฉพาะบงการให้ทำเท่านั้น

^{๖๙} ดู ตอนว่าด้วยมัชฌิมาปฏิปทา ประกอบ.

บางครั้งเมื่อความรู้ออกให้แล้วว่า ควรกระทำ แต่ตัณหาในรูปของความ
เกียจคร้านเป็นต้น เข้าครอบงำเสีย กลับเหนียวรั้งไว้ไม่ให้กระทำก็มี

ในภาวะเช่นนี้ จึงกล่าวได้ว่า ตัณหาหรือความอยาก ไม่เป็นแต่
เพียงแรงจูงใจให้กระทำเท่านั้น แต่เป็นแรงจูงใจไม่ให้กระทำด้วย

แต่ถ้าจะพูดให้ถูกต้องทีเดียว การไม่กระทำในกรณีนี้ ก็เป็นการ
กระทำอย่างหนึ่งเหมือนกัน คือ กระทำการไม่กระทำ เพราะมีกิจกรรมที่
เรียกว่าการไม่กระทำนี้เกิดขึ้นในรูปของการหน่วงรั้งไว้

ดังนั้น หน้าที่ของตัณหาในที่นี้ คือ เป็นแรงจูงใจ ทั้งในการกระทำ
การกระทำ และในการกระทำการไม่กระทำ

เป็นอันว่า เพราะมีตัณหาคอยขัดขวาง บีบ และบงการ จึงทำให้
การเคลื่อนไหวโดยพลังของชีวิต ไม่เป็นอิสระตามทางที่ความรู้ออกให้
เมื่อใด พ้นจากอำนาจครอบงำหรือแรงเจ้าแฝงกระชับของตัณหา เมื่อนั้น ก็
จะมีการเคลื่อนไหวที่เป็นอิสระตามทางของปัญญา นี่คือภาวะที่ชีวิตเป็นอยู่
และดำเนินไปด้วยปัญญา

อย่างไรก็ดี ถ้ามองลึกลงไปอีก โดยแยกแยะวิเคราะห์ให้ละเอียด
จะเห็นซ้อนขึ้นมาอีกว่า เมื่อปัญญาเริ่มเข้าใจมองเห็นว่าควรจะทำหรือไม่ควร
ทำอะไรตามเหตุผลที่ควรจะเป็นนั้น พอปัญญาบอกขึ้นมาอย่างนั้น ก็จะมี
แรงขึ้นมาอย่างหนึ่งในจิตใจ ที่ช่วยขับเคลื่อนไปสู่การกระทำหรือไม่กระทำ
นั้น อันเรียกได้ว่าเป็นความอยากอีกแบบหนึ่ง หรือเรียกได้ว่าเป็นแรงจูงใจ
ซึ่งเกิดจากปัญญา ดังที่จะพูดต่อไป

ควรย้ำไว้อีกว่า เมื่อมีการไม่กระทำสิ่งสมควรทำ เช่น นักเรียนไม่
สนใจบทเรียน หรือคนไม่ช่วยเหลือกัน เป็นต้น ไม่เพียงคำนึงถึงแต่เพียงการ
ขาดแรงจูงใจที่จะให้กระทำเท่านั้น แต่ควรพิจารณาถึงแรงจูงใจให้ไม่
กระทำด้วย คือพิจารณาถึงตัณหาที่มาในรูปของความเกียจคร้าน ความไม่

ชอบใจ ความเพลิดเพลินกับอารมณ์อื่น เป็นต้น ซึ่งมีกำลังมากกว่า จุดตั้งไว้ การใช้แรงจูงใจแบบตันทหา จึงมักเป็นการเพิ่มหรือเร่งเร้าพลังแข่งขัน ต้านทานระหว่างแรงจูงใจให้กระทำ กับแรงจูงใจให้ไม่กระทำ ฝ่ายไหนแรงกว่าก็ชนะไป ข้อนี้เป็นลักษณะอย่างหนึ่งที่แตกต่างจากกรณีมีแรงจูงใจซึ่งเกิดจากปัญญา

ตรงนี้ มีเรื่องที่ชอบทำความเข้าใจแทรกไว้หน่อยหนึ่ง คือ เมื่อกี้นี้ได้พูดถึง “แรงจูงใจแบบตันทหา” แล้วก็พูดถึง “แรงจูงใจซึ่งเกิดจากปัญญา” ตามที่พูดนั้น จะเห็นทำนองว่า สองอย่างนั้นเป็นแรงจูงใจที่ตรงข้ามกัน เรื่องนี้ ที่จริง จะอธิบายเป็นหัวข้อใหญ่อย่างหนึ่งข้างหน้า แต่ตรงนี้มีเรื่องเกี่ยวข้องเข้ามา ก็ควรทำความเข้าใจเป็นพื้นไว้เล็กน้อย

ถ้าพูดอย่างง่ายๆ ในที่นี้ เรามีแรงจูงใจ ๒ อย่าง คือ แรงจูงใจแบบตันทหา ซึ่งเป็นแรงจูงใจที่เกิดจากความรู้สึก ได้แก่ ความอยาก ความปรารถนา ความต้องการ ที่เป็นไปตามความรู้สึก เช่น รู้สึกชอบใจ ก็อยากได้ รู้สึกว่าอร่อย ก็อยากลิ้มรส เป็นความอยากหรือความต้องการโดยไม่ต้องมีความรู้ ว่า ถูกต้องไหม มีคุณหรือมีโทษ เป็นประโยชน์หรือไม่ นี่เป็นแรงจูงใจอย่างที่ ๑

ส่วนแรงจูงใจอย่างที่ ๒ ที่ว่าแรงจูงใจซึ่งเกิดจากปัญญา พุดง่ายๆ ก็คือ แรงจูงใจที่เกิดจากความรู้ ได้แก่ ความอยาก ความปรารถนา ความต้องการ ที่เป็นไปตามความรู้เข้าใจเหตุผลและความถูกต้องเป็นจริง เช่น เห็นพื้นถนนขยักเขยิบ สกปรก รก มีสิ่งกีดขวางเกะกะหรือจะทำให้สิ้นใจ เราจึงเข้าใจว่า ถนนเป็นทางสัญจรซึ่งที่ถูกต้องตรงตามเหตุผลและความจริงนั้น พึงสะอาดเรียบร้อยปลอดภัย เมื่อเห็นถนนเสียหายอย่างนั้น ก็อยากทำให้สะอาดเรียบร้อยคล่องไรร่องแปลงปโลม ความอยากหรือความ

ต้องการอย่างนี้ เป็นแรงจูงใจอย่างที ๒ มีชื่อเรียกให้เป็นคู่ตรงข้ามกับ
อย่างแรกคือแรงจูงใจแบบตัณหา นั่น ว่าเป็น “แรงจูงใจแบบฉันทะ”

“ฉันทะ” คือ ความอยาก ความปรารถนา ความต้องการที่
ตรงไปตรงมาตามสภาวะ คือ อยากให้สิ่งนั้นๆ ดี งาม สมบูรณ์ ตรงหรือ
เต็มตามสภาวะที่จะพึงเป็นไปของมัน ซึ่งไม่เกี่ยวกับความชอบใจ หรือไม่
ชอบใจ และการที่จะได้จะเอาหรือจะให้สลายไป เพื่อสนองความรู้สึกแห่ง
ตัวตนของเรา แต่ความอยากความปรารถนาความต้องการที่เป็นแรงจูงใจ
แบบฉันทะนั้น พัฒนาขึ้นไปตามพัฒนาการของปัญญา

ที่นี้ ฉันทะ ที่ปรารถนา ที่ต้องการให้สิ่งทั้งหลาย ดี งาม สมบูรณ์
ตรงหรือเต็มตามสภาวะที่จะพึงเป็นไปของมันนั้น เมื่อมาเกี่ยวข้องกับคน ก็
แสดงออกเป็นความอยากความต้องการให้บุคคลนั้นๆ ดีงาม สมบูรณ์
แข็งแรง สดใส น่าชื่นชม มีความสุข ตลอดจนอยากให้เขาดำรงอยู่ในภาวะ
แห่งความถูกต้อง สมควร เป็นธรรม ไม่มีความบกพร่องผิดพลาด

ยิ่งกว่านั้น เนื่องจากท่านให้ความสำคัญแก่คนเป็นพิเศษ “ฉันทะ”
ต่อคน ก็แยกขยายออกไปตามสถานการณ์ เป็น “เมตตา” ที่ปรารถนาดี
อยากให้เขามีความสุขในยามปกติ เป็น “กรุณา” ที่ว่าในคราวเขาตกต่ำ
เดือดร้อน ก็อยากช่วยให้เขาพ้นทุกข์ภัยพ้นปัญหา เป็น “มุทิตา” ที่
ปรารถนาดีอยากส่งเสริมให้เขามีความดีงามมีความสุขความสำเร็จยิ่งขึ้นไป
และเป็น “อุเบกขา” ที่ปรารถนาให้เขาดำรงอยู่ในความถูกต้อง ในธรรม ใน
ความไม่ผิดพลาดเสียหาย

โดยเฉพาะ สำหรับท่านผู้ถึงนิพพานนั้น มีลักษณะเด่นเห็นชัดใน
แง่ที่ว่า เป็นผู้ปลอดโปร่งไร้ทุกข์ มีความสุข หลุดพ้นเป็นอิสระอย่าง
สมบูรณ์แล้ว การเคลื่อนไหวที่เป็นอิสระตามทางของปัญญา หรือภาวะที่มี
แรงจูงใจอันเกิดจากปัญญานั้น จึงขับเคลื่อนให้แรงแห่งฉันทะในข้อกรุณา

แสดงออกมาเต็มที่ ดังที่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายมีกรุณาเป็นพระคุณข้อสำคัญ

อธิบายได้ง่ายๆ ว่า เทียบจากคนที่มีมนุษยธรรมทุกๆ ไป กรุณานี้เกิดขึ้นมาได้เอง เมื่อเราประสบพบเห็นคนอื่นที่กำลังมีปัญหา ถูกความทุกข์บีบคั้น ขาดอิสรภาพอยู่ ถ้าในขณะนั้นตัวเราเองปลอดภัยเป็นอิสระอยู่ในภาวะที่มองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น และมีจิตใจเป็นอิสระอยู่ คือไม่ถูกอวิชชา ตณหา อุปาทาน เข้าครอบงำชักจูง เช่น มีกำลังคำนึงถึงผลได้เพื่อตัว ไม่มีความห่วงกังวลเกี่ยวกับตัวตน ไม่มีตัวตนที่กำลังถูกระทบกระแทกบีบคั้นอยู่ ไม่เกิดความชอบใจจากการได้เห็นคนอื่นประสบทุกข์อันเป็นการสนองความอยากแผงเร้นภายในของอัตตาที่จะได้ขยายตัวใหญ่โตขึ้นไปบ้าง

พูดง่ายๆ ว่า ถ้าตัวเองไม่มีปัญหาบีบคั้นทำให้ติดข้องคับแคบ ถ้าเรายังเป็นอิสระอยู่ ในขณะนั้นจิตใจของเราจะเปิดกว้างออก แม้ไปรับรู้ทุกข์สุขและปัญหาของผู้อื่นที่กำลังประสบอยู่นั้นได้เต็มที่ เราจะไม่เกิดความเข้าใจ รู้สึกเห็นนอกเห็นใจ เกิดความคิดที่จะช่วยเหลือปลดปล่อยเขาจากปัญหา ทำให้เขาหลุดพ้นเป็นอิสระด้วย

เมื่อเกิดความคิดช่วยเหลือขึ้นมาแล้วเช่นนี้ ถ้าไม่เกิดตณหาแทรกเข้ามาอีก ในรูปของความห่วงใยความสุขของตน กลัวสูญเสียประโยชน์ส่วนตัว และความเกียจคร้าน เป็นต้น พลังเคลื่อนไหวของชีวิตก็จะดำเนินไปอย่างอิสระ สุดแต่ปัญญาจะคิดรู้และบอกทางให้ คือทำให้มีการช่วยเหลือเกื้อกูลเกิดขึ้น

ฉันท์คือแรงจูงใจใฝ่ปรารถนาของบุคคลผู้มีจิตใจปลอดโปร่งเป็นอิสระ ที่มีปัญญาเปิดกว้างออกไป พร้อมทั้งจะรับรู้เรื่องราวของชีวิตอื่นๆ โดยเคลื่อนไหวตามรู้ตามเห็นปัญหาข้อติดขัดบีบคั้น คือความทุกข์

ของเขา แล้วขยายความคิดเผื่อแผ่เกื้อกูลต้องการให้เขาหลุดพ้นเป็นอิสระ จากปัญหาหรือความทุกข์นั้น พร้อมทั้งจะทำการเพื่อแก้ไขข้อขัดข้องติดขัด ให้เขา

ความปรารถนาที่แผ่ออกไปหาทางช่วยเหลือเกื้อหนุนปลดเปลื้อง ทุกข์ให้ ซึ่งเรียกว่ากรณญาณอย่างนี้ เป็นพลังขับเคลื่อนสำคัญแห่งชีวิตของท่านผู้ถึงนิพพานแล้ว ซึ่งไม่มีตัวตนใดๆ ของตัวเองเหลือไว้ในความยึดถือ ที่จะต้องสนองอีกต่อไป

เท่าที่กล่าวมา เป็นอันสรุปได้ว่า กรณาเป็นผลสืบเนื่องจากปัญญา และความมีจิตใจเป็นอิสระ ปัญญาในที่นี้ มีคำเรียกจำเพาะว่า วิชชา และ ความมีจิตใจเป็นอิสระก็มีคำเรียกจำเพาะว่า วิมุตติ จัดลำดับเข้าสู่ชุดเป็น **วิชชา** (ความรู้เท่าทันสภาวะ ซึ่งทำให้อัตตาไม่มีที่ตั้งอาศัย) **วิมุตติ** (ความหลุดพ้นปลดปล่อยโปร่งโล่งเป็นอิสระ) และ **กรณา** (ความรู้สึกรู้สึกแผ่ออกของจิตใจที่ไวต่อและไหวตามทุกข์ของสัตว์ ต้องการช่วยปลดเปลื้องให้ผู้อื่น หลุดพ้นเป็นอิสระ)

สามอย่างที่กล่าวมานั้น เป็นคู่ปรับตรงข้ามกับ **อวิชชา** (ความรู้เท่าทันตามสภาวะ ที่ทำให้เกิดมีอัตตาขึ้นมาเป็นที่ข้องขัด) **ตัณหา** (ความอยากที่จะให้อัตตาเกี่ยวข้องกับสิ่งหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยอาการที่จะสนองความขาดพร่องของอัตตา หรือหล่อเลี้ยงเสริมขยายอัตตานั้น) และ **อุปาทาน** (ความยึดติดเกาะเกี่ยวเหนียวแน่นกับสิ่งหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งในเมื่อเห็นไปว่าสิ่งหรือภาวะนั้นมีความหมายสำคัญต่อการสนองอัตตา หรือความยิ่งใหญ่เข้มแข็งมั่นคงของอัตตา)

ผู้บรรลุนิพพาน ละอวิชชา ตัณหา อุปาทานแล้ว จึงมีปัญญาเป็นเครื่องนำทางบอกทาง และมีกรณาเป็นแรงจูงใจในการกระทำกิลิปปต่อไป

โดยนัยนี้ จะเห็นได้ว่า ถ้าจะต้องใช้ค้นหาเป็นแรงจูงใจในการกระทำทุกอย่างแล้ว การทำความดีต่อกัน หรือการช่วยเหลือกัน จะเป็นการช่วยเหลือที่แท้จริง หรือเป็นการช่วยเหลือที่บริสุทธิ์ไม่ได้เลย และในทำนองเดียวกัน トラบาใดที่ยังมีค้นหา หรือใช้ค้นหาเป็นแรงจูงใจในการช่วยเหลือก็ถือผู้อื่น การช่วยเหลือนั้นย่อมมิใช่เป็นกรณที่แท้จริง

ความจริง ค้นหา (คลุมถึงอวิชาและอุปาทานด้วย) ไม่เพียงเป็นแรงจูงใจที่มีอันตรายเท่านั้น แต่ยังทำให้มองข้าม หรือมองไม่เห็นประโยชน์ตน ประโยชน์ท่านอีกด้วย หรือแม้เห็น ก็เห็นผิดพลาดบิดเบือนไปเสีย ไม่รู้จักว่าอะไรเป็นประโยชน์ อะไรไม่เป็นประโยชน์อย่างแท้จริง สิ่งที่เป็นประโยชน์ กลับเห็นไปว่าไม่เป็นประโยชน์ สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ กลับเห็นไปว่าเป็นประโยชน์ โดยปรากฏออกมาในรูปของราคะ โทสะ โมหะ ที่ครอบงำใจเสียบ้าง ในรูปของนิรวรณ ๕ ที่กำบังขวางกั้นการทำงานของจิตใจเสียบ้าง ต่อเมื่อปราศจากกิเลสเหล่านั้นแล้ว จิตใจจึงจะราบเรียบผ่องใส มองเห็นและรู้จักตัวประโยชน์ที่แท้จริง⁷⁰

เหตุผลขั้นสุดท้าย ที่ทำให้ผู้ถึงนิพพานแล้ว ไม่ต้องคำนึงประโยชน์ของตนเอง หรือห่วงใยเรื่องของตน เอง สามารถทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น หรือบำเพ็ญกิจแห่งกรุณาได้เต็มที ก็เพราะเป็นผู้ทำประโยชน์ตนเสร็จสิ้นแล้ว

พระอรหันต์มีคุณสมบัติ (คำแสดงคุณลักษณะ) ว่าอนุปปัตตสัทตะตะ แปลว่า ผู้บรรลุประโยชน์ตนแล้ว และ กตกรณียะ แปลว่า ผู้มีกิจที่จะต้องทำ อันได้กระทำแล้ว คือทำเรื่องของตัวเองเสร็จแล้ว

⁷⁰ อัง.ติก.๒๐/๕๑๑/๒๗๘; ๔๖/๑๐; สัม.๑๙/๖๐๓/๑๕๗; อง.ปณจก.๒๒/๕๑/๗๒; ๑๙๓/๒๕๗

เมื่อทำอัตตัตถะ (ประโยชน์ของตน, เรื่องของตน) เสร็จแล้ว เป็นผู้มัตตทิตตสมบัติ (พร้อมพร้อมสมบูรณ์ด้วยประโยชน์ของตน) มีตนคือ คุณสมบัติข้างในตัวที่พร้อมดีแล้ว ก็ไม่ต้องห่วงใยเรื่องของตัวเอง สามารถทำปรัตถะ (ประโยชน์ของผู้อื่น, เรื่องของคนอื่น) ได้เต็มที่ จึงดำเนินชีวิตที่เหลืออยู่ด้วยปรทิตปฏิบัติ (การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น) สืบไป⁷¹

เมื่อมีความพร้อมเป็นฐานอยู่อย่างนี้แล้ว พระอรหันต์จึงสามารถมีคุณลักษณะเป็น *สรวรมิตร* (เป็นมิตรกับทุกคน) *สรวรสขะ* (เป็นเพื่อนกับทุกคน) และ *สัพพภูตานุกัมปะกะ* (หวังดีต่อสรรพสัตว์)⁷² ได้อย่างแท้จริง

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจว่า คำว่า อัตถะ อรรถ หรือประโยชน์ ในที่นี้ มิได้หมายถึงผลประโยชน์อย่างที่ยึดเข้าใจกัน แต่หมายถึงประโยชน์ที่เป็นแก่นสารของชีวิต หรือเรื่องที่เป็นสาระของชีวิต เป็นประโยชน์ของชีวิตเอง (ไม่ใช่ประโยชน์ที่ตัวคนหรือตัวตนต้องการ แต่ที่แท้บ่อยครั้งเป็นโทษแก่ชีวิต เช่น คนบอกว่าตนได้กินอร่อย แต่ชีวิตแทบย่อยยับดับไป) โดยเฉพาะคุณสมบัติต่างๆ ซึ่งทำให้ชีวิตเจริญงอกงาม ทำให้เป็นคนที่เติบโตแล้วในความหมายที่แท้จริง เป็นผู้มีความพร้อมที่จะแก้ไขปัญหาคือเป็นคนพึ่งตัวได้ โดยสละมุ่งเอาความเติบโตทางปัญญา พร้อมด้วยคุณธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง และความเป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง

ถึงตอนนี้อาจพิจารณาภาวะด้านการดำเนินชีวิตของผู้บรรลุ นิพพานแล้วโดยแยกเป็น ๒ อย่าง คือ การทำกิจหรือการงานอย่างหนึ่ง และกิจกรรมเนื่องด้วยชีวิตส่วนตัวอย่างหนึ่ง

⁷¹ วินย.๔/๓๒/๓๙; ส.ส.๑๕/๔๒๘/๑๕๓

⁷² ชู.เถร.๒๖/๓๑๘/๓๖๒

ในด้านการทำงาน หรือการดำเนินงาน พระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้หลุดแล้ว จากบ่วง ไม่มีอะไรจะห่วงรั้งให้พะวง ย่อมอยู่ในฐานะเป็นสาวกชั้นนำ ซึ่ง จะทำหน้าที่ของพุทธสาวกได้ดีที่สุด บริบูรณ์ที่สุด

ลักษณะการปฏิบัติงานของพุทธสาวกนั้น ก็มีบ่งชัดอยู่แล้วใน คำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสย้ำ เริ่มต้นแต่ทรงส่งสาวกออกประกาศพระ ศาสนาในพรรษาแรกแห่งพุทธกิจ⁷³ คือ ทำเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน (พหุชนหิตายะ พหุชนสุขายะ) เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก (โลกานุกัมปายะ) เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุข แก่ทวยและมนุษย์ทั้งหลาย (ชัตถายะ หิตายะ สุขายะ เทวมนุสสานัง)

ความข้อนี้นี้ ถือเป็นวัตถุประสงค์สำคัญของพรหมจรรย์ คือพระ ศาสนานี้⁷⁴ เป็นหลักวัดความประพฤติปฏิบัติของภิกษุสาวก⁷⁵ และเป็น คุณประโยชน์ที่พึงเกิดมีจากบุคคลที่ถือว่าเลิศหรือประเสริฐตามคำสอน ของพระพุทธศาสนา⁷⁶ ดังนั้น จึงเป็นข้อค้ำประกันการบำเพ็ญกิจและ ทำการงานของพุทธสาวก

เนื่องด้วยประโยชน์ หรืออรรถ มีความหมายดังได้กล่าวแล้ว ข้างต้น ดังนั้น กิจหรืองานหลักของผู้บรรลุนิพพานแล้ว จึงได้แก่การ แนะนำสั่งสอน การให้ความรู้ การส่งเสริมสติปัญญาและคุณธรรมต่างๆ ตลอดจนการดำเนินชีวิตและประพฤติตัวเป็นแบบอย่าง ในทางที่มี

⁷³ วินย.๔/๓๒/๓๙; ส.ส.๑๕/๔๒๘/๑๕๓

⁷⁴ ที.ม.๑๐/๑๐๗/๑๔๐; ที.ป.๑๑/๒๒๖/๒๒๖

⁷⁵ อัง.ปญจก.๒๒/๘๘/๑๓๐; อัง.ฉกก.๒๒/๓๑๗/๓๙๗

⁷⁶ พระพุทธเจ้า: ที.ม.๑๐/๑๙๘/๒๔๒; ๒๑๑/๒๕๔; ม.ม.๑๒/๔๖/๓๗; ๑๙๒/๑๖๕; ส.นิ. ๑๖/๖๙๐/๓๒๐; อัง.เอก.๒๐/๑๓๙/๒๘; พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และพระเสขะ: ชุ.อิติ.๒๕/๒๖๓/๒๙๑; พระพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิ: อัง.ทุก.๒๐/๒๙๗/๙๖; สมณพราหมณ์ที่มีศีล มีกัลยาณธรรม: ที.ม.๑๐/๓๑๐/๓๖๙.

ความสุข มีคุณธรรม และเป็นชีวิตที่ดีงาม ซึ่งคนภายหลังจะถือเป็น
 ทิฏฐานุคติ คือเดินตามแบบอย่างที่ได้เห็น โดยเฉพาะการแนะนำสั่งสอนให้
 ความรู้ความเข้าใจแก่ผู้อื่นนั้น แทบจะเรียกได้ว่าเป็นหน้าที่หรือสิ่งที่พึงต้อง
 ทำสำหรับผู้บรรลุนิพพานแล้ว⁷⁷

ในด้านกราดำเนินชีวิตส่วนตัว ก็มีหลักคล้ายกับการทำกิจการงาน
 คือมุ่งประโยชน์แก่พหุชน แม้ว่าพระอรหันต์จะได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำกิจเสร็จ
 แล้ว ข้อปฏิบัติต่างๆ ที่เคยต้องปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน เมื่อท่านบรรลุนิ
 พพานแล้ว จะเลิกเสีย ไม่ปฏิบัติต่อไปก็ย่อมได้ แต่ก็ปรากฏว่า เมื่อเป็น
 การสมเหตุสมผล ท่านก็ปฏิบัติต่อไปอย่างเดิม

ทั้งนี้ ในด้านส่วนตัว เพื่อความอยู่สบายในปัจจุบัน ที่เรียกว่าทิฏฐ
 ธรรมสุขวิหาร และในด้านที่เกี่ยวกับผู้อื่น เพื่ออนุเคราะห์ชุมชนที่จะเกิด
 ตามมาภายหลัง (ปัจฉิมมหาชนทานุกัมปา) เพื่อเป็นแบบอย่างอันดีที่ชน
 ภายหลังจะได้ถือปฏิบัติตาม (ทิฏฐานุคติ) เช่น ในกรณีที่พระพุทธเจ้าทรง
 เสพเสนาสนะในราวป่า⁷⁸ และพระมหากัสสปเถระถือธุดงค์⁷⁹ เป็นต้น

แม้แต่บุคคลที่เป็นผู้ใหญ่ในหมู่ ซึ่งอาจจะยังมีได้บรรลุนิพพาน ก็
 ยังมีคำย่ออยู่เสมอ ให้คำนึงถึงการประพฤติตัวเป็นแบบอย่างสำหรับชุมชน
 รุ่นหลัง⁸⁰ ดังนั้น สำหรับพระอรหันต์ ซึ่งเป็นบุคคลตัวอย่างสูงสุดอยู่แล้ว
 ความคำนึงหรือความรับผิดชอบในเรื่องนี้ จึงควรจะต้องมีเป็นพิเศษ และ

⁷⁷ ดู ที.สี.๙/๓๕๘/๒๘๙

⁷⁸ อัง.ทุก.๒๐/๒๗๔/๗๗

⁷⁹ สัม.๑๖/๔๘๑/๒๓๙

⁸⁰ ในแง่แบบอย่างสำหรับชนรุ่นหลัง: อัง.ทุก.๒๐/๒๘๙/๙๐; อัง.ติก.๒๐/๕๓๕/๓๓๓; อัง.
 จตุก.๒๑/๑๖๐/๑๙๗; อัง.ปญจก.๒๒/๗๙/๑๒๑; ๑๕๖/๑๙๙; ๒๑๘/๒๘๔; วินย.๘/
 ๙๘๓/๓๓๓; ในแง่แบบอย่างทั่วไป: อัง.ติก.๒๐/๕๓๑/๓๐๘; ๔๖๖/๑๖๐; ๕๓๙/๓๑๗;
 อัง.ปญจก.๒๒/๘๘/๑๓๐; อัง.ฉก.๒๒/๓๓๘/๔๗๒

ฟังสังเกตว่า ลิกขาบท คือ กฎข้อบังคับทางพระวินัยบางข้อ ซึ่งมีใช้เป็นเรื่องของความผิดชั่วร้าย แต่บัญญัติขึ้นเพราะถือเป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสมโดยคำนึงถึงชุมชนรุ่นหลังก็มี⁸¹

รวมความว่า การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ ทั้งด้านกิจการงานและความประพฤติส่วนตัว มุ่งเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน และคำนึงถึงความดีเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับชุมชนรุ่นหลัง ซึ่งเป็นเรื่องของการบำเพ็ญปรารถนา หรือปรหิตปฏิบัติ สอดคล้องกับคุณธรรม คือความกรุณาที่เป็นแรงจูงใจ

อย่างไรก็ตาม ถ้าจะให้แจกแจงรายละเอียดชัดเจนลงไปว่าพระอรหันต์ได้ทำงานอะไร หรืองานชนิดใดบ้าง ด้วยตัวอย่างจากชีวประวัติของพุทธสาวกครั้งพุทธกาล เพื่อจะใช้เป็นเครื่องศึกษาว่าผู้บรรลุนิพพานแล้วมีขอบเขตกิจกรรมแค่ไหนเพียงใด มีลักษณะการทำงานที่ทำต่างจากคนสามัญอย่างไร รายละเอียดถึงขั้นนี้ยากที่จะหาได้ครบถ้วน จะต้องเก็บรวบรวมเอาจากเรื่องราวที่กระจายแทรกอยู่กับคำสอนบ้าง บทบัญญัติทางพระวินัยบ้าง เรื่องเล่าในคัมภีร์ชั้นหลังๆ บ้าง ถึงอย่างนั้นก็ไม่มีบริบูรณ์ เพราะคัมภีร์ทั้งหลายเน้นคำสอนหรือคำอธิบายเนื้อหาธรรมวินัย แม้เรื่องเล่าต่างๆ ก็มุ่งที่เกี่ยวกับธรรมวินัยโดยตรง หรือมุ่งสอนธรรม

แม้แต่เรื่องเอตทัคคะ⁸² ที่พระอรชรกถาจารย์ถือเป็นการแต่งตั้งหรือสถาปนาฐานันดร⁸³ ซึ่งมีรายชื่อพระอรหันต์รวมอยู่มาก ก็เป็นแต่เพียงการประกาศยกย่องความสามารถพิเศษเฉพาะตัวของสาวกบางท่านบ้าง

⁸¹ วินย.๗/๒๐/๘; อัง.ปฎิจก.๒๒/๒๐๙/๒๗๙; วินย.๗/๑๒๒/๔๙; ม.ม.๑๓/๔๘๘/๔๔๒; วินย.๑/๗๙/๗๘

⁸² อัง.เอก.๒๐/๑๔๖/๓๑; เอตทัคคะ คือ พระสาวกที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเลิศในด้านนั้นๆ

⁸³ อัง.อ.๑/๑๔๓

จุดเด่นหรือข้อแตกต่างพิเศษอันเป็นที่เลื่องลือรู้กันทั่วไปเกี่ยวกับพระสาวกบางท่าน ซึ่งพระพุทธรเจ้าเพียงแต่ทรงยกขึ้นมาตรัสในที่ประชุมบ้าง หรือถ้าเป็นเรื่องการปฏิบัติหน้าที่การงาน ก็มีเฉพาะกรณีที่ทำหน้าที่นั้นได้ดีเด่น ยอดเยี่ยม เช่น พระทัฬหฬลบุตร เป็นเอตทัคคะในบรรดาเสนาสนบัญญัติปกะ (ผู้จัดแจงเสนาสนะ) เป็นต้น แต่ไม่มีผู้เป็นเอตทัคคะในบรรดาภักตทุเทศักดิ์ (ผู้แจกกิจนิมนต์ฉัน) จีวรภาก (ผู้แจกจีวร) นวกัมมิกะ (ผู้อำนวยการก่อสร้าง) เป็นต้น ซึ่งก็เป็นเจ้าหน้าที่ที่สงฆ์แต่งตั้งตามพระวินัยเช่นเดียวกัน

พระอรหันต์ที่ได้รับยกย่องมีคุณสมบัติเป็นเอตทัคคะในรายชื่อข้อนั้น อาจมีกิจที่ท่านกระทำเป็นประจำของท่านอีกต่างหาก ซึ่งคุณสมบัติที่ได้รับยกย่อง เป็นเพียงเครื่องเสริมการทำความดีที่ได้

นอกจากนั้น ยังมีปัญหาเกี่ยวกับความหมายของคำยกย่องเป็นเอตทัคคะนั่นเองบางคำ ซึ่งยังเข้าใจกันไม่ชัดเจนเพียงพออีกด้วย

ดังนั้น ราชานามเอตทัคคะ⁸⁴ จึงยังไม่ตรงเรื่องพอที่จะแสดงประเภทและขอบเขตงานของพระอรหันต์ได้ แต่กระนั้นก็ตาม ในราชานาม

⁸⁴ ราชานาม “เอตทัคคะ” ยกมาให้ดูเฉพาะในฝ่ายภิกษุบริษัท (ฝ่ายภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา มีอีกต่างหาก) ดังนี้:-

เอตทัคคะ ในบรรดาภิกษุสาวก

ผู้รัตตัญญู (บวชนานรู้เห็นเหตุการณ์มาแต่ต้น) = พระอัญญาโกณฑัญญะ;

ผู้มีปัญญามาก = พระสารบุตร;

ผู้มีฤทธิ์ = พระมหาโมคคัลลานะ;

ผู้ถืออุตุงค์ = พระมหากัสปะ;

ผู้มีทิพยจักขุ = พระอนุรุทธ;

ผู้เกิดตระกูลสูง = พระภัททิยะ;

ผู้มีเสียงไพเราะ = พระลูกणภิกษุภัททิยะ;

ผู้บั่นลือสีหนาท = พระปิณฑิลภิกษุทวาฬ;

ผู้ธรรมกถึก = พระปัญจณังคปิณฑ;

ผู้แรงความย่อให้พิสดาร = พระมหาจายณะ;

ผู้ نرمิตมโนมัยกาย = พระจุลปัณฑ;

ผู้ฉลาดในเจตวิภูษณ์ = พระจุลปัณฑ;

ผู้ฉลาดในลัญญาวีวิภูษณ์ = พระมหาปัณฑ;

ผู้อรณวิหรี = พระสุตติ; ผู้เป็นทักขิไณย = พระสุตติ;

ผู้ยู่ป่า = พระเวท; ชีวันนิยะ;

เอตทัคคะเท่าที่มีอยู่นั่นเอง ก็จะเห็นได้ว่า คุณสมบัติที่เป็นเอตทัคคะ เป็นเรื่องเกี่ยวกับงานเทศนาสั่งสอนเสียหลายส่วน

อาจกล่าวได้ว่า งานเทศนาสั่งสอนแนะนำ ฝึกอบรม เพื่อการศึกษาของผู้อื่น เป็นกิจสำหรับผู้บรรลุนิพพานแล้วทุกท่าน ซึ่งจะพึงทำตามความสามารถ ส่วนกิจการและกิจกรรมอย่างอื่นแตกต่างกันไปตามพื้นเพการศึกษาอบรม และตามธาตุคือความถนัดและอัธยาศัยของแต่ละท่าน

สำหรับท่านที่สามารถในการอบรมสั่งสอน และได้รับความเคารพนับถือ มีผู้ศรัทธาเลื่อมใสมาก เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ มีศิษย์มาก นอกจากมีงานเทศนาสั่งสอนทั่วไปแล้ว ยังมีภาระต้องให้หมู่ศิษย์จำนวนมากศึกษาอีกด้วย ดังจะเห็นได้ว่า พระมหาสาวกหลายท่าน เวลาเดินทางคราวหนึ่งๆ มีภิกษุสงฆ์ติดตามเป็นหมู่ใหญ่⁸⁵

การให้ศึกษาแก่ศิษย์เช่นนี้ รวมไปถึงการให้ศึกษาแก่สามเณรด้วย ดังเช่นพระสารีบุตร ซึ่งมีเรื่องราวหลายแห่งแสดงให้เห็นว่า ท่านคงจะมี

นักถนอม = พระกัณหาวัฑฒณี; ผู้เพียรเด็ดเดี่ยว = พระโสภณโกสิยวิส; ผู้กล่าวถ้อยคำผ่องแผ้ว = พระโสภณกุกกัณณ; ผู้มีลาภ = พระสิลิต; ผู้ศรัทธาธัมม = พระวัฑฒณี; ผู้ใคร่การศึกษา = พระราหุล;
 ผู้บวชด้วยศรัทธา = พระธัมมบาล; ผู้จับสลากปฐม = พระกุกกัณณ; ผู้มีปฏิญาณ = พระวัฑฒณี;
 ผู้เป็นที่เลื่อมใสไปทั่ว = พระอุบลวัฑฒณี; ผู้จัดเสนาสนะ = พระทัพพมัลลบุตร;
 ผู้ที่พวกรู้ชอบใจ = พระปิลินทวัฑฒณี; ผู้ตรัสรู้ลับพลัน = พระพาหิยะทากุจิยะ;
 ผู้แสดงถกวิจิตร = พระกุกกัณณ; ผู้บรรลุนิพพาน = พระมหาโกสิยวิส;
 ผู้พูด = พระอาสภ; ผู้มีสติ = พระอาสภ; ผู้มีศรัทธา = พระอาสภ; ผู้มีปัญญา = พระอาสภ;
 ผู้มีบริษัทใหญ่ = พระอุบลวัฑฒณี; ผู้ทำให้ตระกูลเลื่อมใส = พระกาฬาทมิ;
 ผู้มีอาพาธน้อย = พระทัพพ; ผู้ระลึบทุพเพนิวาส = พระโสภณ;
 ผู้เป็นวินัยธร = พระอุบาลี; ผู้ให้โอวาทภิกษุณี = พระนันทกะ;
 ผู้คุ้มครองประตูอินทริย = พระนันทกะ; ผู้ให้โอวาทภิกษุ = พระนันทกะ;
 ผู้ฉลาดในไตรปิฎก = พระสาตนะ; ผู้ทำให้เกิดปฏิญาณ = พระรามะ;
 ผู้ทรงจิตรสีคร่า = พระโฆส;

⁸⁵ เช่น พระสารีบุตรโมคคัลลาน์, ม.ม.๑๓/๑๘๖/๑๙๓; พระมหาโกสิยวิส, ที.ม.๑๐/๑๕๕/๑๘๗; พระโยชณะ, ขุ.อ.๒๕/๗๑/๑๐๗

ความสามารถมากในการฝึกอบรมเด็ก และคงมีสามเณรอยู่ในความดูแลมิใช่น้อย เมื่อพระราชหุถุจะบวชเป็นสามเณร พระพุทธเจ้าก็ทรงมอบให้พระสารีบุตรเป็นอุปัชฌาย์⁸⁶ สามเณรเล็กอายุน้อยๆ ที่เป็นศิษย์พระสารีบุตร มีชื่อเสียงเก่งกล้าสามารถหลายรูป⁸⁷

พระสารีบุตรเคยเดินบิณฑบาตไปพบเด็กกำพร้าอดโซ่ที่ยิวเร่ร้อนหาเศษอาหารเก็บกินอย่างอนาถา ก็สงสาร ชวนมาบวชเณร และให้ศึกษาธรรมวินัย⁸⁸ เป็นตัวอย่างของการให้ทั้งการศึกษา และการสงเคราะห์แก่เด็ก ๆ

แม้พระพุทธเจ้าเอง ก็ตรัสเตือนให้ใส่ใจความเป็นอยู่ของเด็กๆ ที่มาบวช ไม่ให้ทอดทิ้ง⁸⁹

ในเมื่อมีผู้มาอยู่ในความดูแลให้ศึกษาเป็นหมู่ใหญ่ ก็ย่อมเกิดมีกิจอีกอย่างหนึ่ง คือ การปกครอง งานบริหารหรืองานปกครองนี้ ท่านถือเป็นกิจสำคัญอย่างหนึ่ง เรียกว่าอย่างสามัญก็คือ ท่านสอนให้มีความรู้สึกรับผิดชอบในงานปกครอง⁹⁰

อย่างไรก็ดี จะเห็นได้ว่า การปกครองสงฆ์นี้ เป็นงานที่สืบเนื่องมาจากการศึกษา ดังนั้น การปกครองสงฆ์จึงมีความหมายเป็นการให้ศึกษานั้นเอง แต่เป็นการให้ศึกษาในขอบเขตที่กว้างขวาง เพื่อฝึกคนพร้อมกันจำนวนมาก และเพื่อทำสมาธิทั้งหลายของหมู่ให้มีชีวิตเกื้อกูลแก่กันในการดำเนินก้าวหน้าไปสู่จุดหมายที่ตั้งงาม

⁸⁶ วินย.๔/๑๑๘/๑๖๘

⁸⁷ เช่น สังคยสามเณร บัณฑิตสามเณร โสปากสามเณร และเวรตสามเณร, ชู.เถร.๒๖/๓๗๗/๓๕๖; ๓๖๔/๓๓๙; ๓๘๑/๓๖๒; ฐ.ย.๔/๒๙,๑๐๖; ๘/๑๒๙

⁸⁸ ชา.อ.๒/๑

⁸⁹ ชา.อ.๑/๒๔๕

⁹⁰ ดู ม.ม.๑๓/๑๘๙/๑๙๗

นอกจากความรับผิดชอบในงานเทศนาสั่งสอน การให้ศึกษา และการปกครองแล้ว หลักฐานและเรื่องราวต่างๆ เท่าที่ปรากฏในคัมภีร์ แสดงให้เห็นว่า พระอรหันต์ได้ประพฤติเป็นตัวอย่างในการแสดงความเอาใจใส่รับผิดชอบต่อกิจการของส่วนรวม และความเคารพสงฆ์ ซึ่งเป็นความสำนึกที่สำคัญในฐานะที่ระบบชุมชนของพระพุทธศาสนาถือสงฆ์คือส่วนรวมเป็นใหญ่ และพระพุทธเจ้าก็ทรงย้ายอยู่เสมอเกี่ยวกับความพร้อมเพรียงของหมู่ ทั้งโดยคำสอนทางธรรม เช่น หลักอภิธานิยธรรม⁹¹ การถือธรรมเป็นใหญ่⁹² และบทบัญญัติทางพระวินัย โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับสังฆกรรมต่างๆ⁹³

เรื่องราวที่แสดงว่าพระอรหันต์เอาใจใส่ และพึงเอาใจใส่รับผิดชอบต่อกิจการของส่วนรวม และเคารพสงฆ์นั้น มีมากมาย เช่น เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำอุโบสถสวดปาติโมกข์สอบถามความบริสุทธิ์ของภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน พระมหากัปปินเถระได้เกิดความคิดขึ้นว่า ท่านควรจะไปทำอุโบสถสังฆกรรมหรือไม่ เพราะท่านเองเป็นพระอรหันต์ มีความบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยมอยู่แล้ว พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของท่าน และได้เสด็จมาตรัสเตือนว่า “ถ้าท่านผู้เป็นพราหมณ์ (คือพระอรหันต์) ไม่เคารพอุโบสถแล้ว ใครเล่าจักเคารพอุโบสถ จงไปทำอุโบสถสังฆกรรมเถิด”⁹⁴

⁹¹ ที.ม.๑๐/๗๐/๙๐; อัง.สตุตตก.๒๓/๒๑/๒๑

⁹² ม.ญ.๑๔/๑๐๗-๑๑๕/๙๐-๙๗; ที.ม.๑๐/๑๔๑/๑๗๘

⁹³ ดู วินยปิฎก เล่ม ๔-๗

⁹⁴ วินย.๔/๑๕๓/๒๐๘

พระทัฬหฬลบุตร สำเร็จอรหัตตผลตั้งแต่อายุยังน้อย ท่านจึงมาคิดว่า “เราที่เกิดมาอายุ ๗ ปี ก็ได้สำเร็จอรหัตตผลแล้ว สิ่งใดๆ ที่สาวกจะพึงบรรลุถึง เราก็ได้บรรลุหมดสิ้นแล้ว กรณียะที่เราจะต้องทำยิ่งไปกว่านี้ ก็ไม่มี หรือกรณียะที่เราทำเสร็จแล้ว ก็ไม่ต้องกลับมาสั่งสมอีก เราควรจะช่วยชวนชวายนอนะไรของสงฆ์ดีหนอ?” ต่อมาท่านเกิดความคิดว่า “เราควรจัดแจงเสนาสนะของสงฆ์ และจัดแจงอาหารแก่สงฆ์” ครั้นแล้วท่านจึงไปกราบพูลความสมัครใจของท่านแก่พระพุทเจ้า พระพุทเจ้าก็ทรงประทานสาธุการ แล้วให้สงฆ์ประชุมพิจารณาตกลงกัน แต่งตั้งท่านเป็นพระเสนาสนบัญญัติปกะ (พระผู้จัดแจงที่พักอาศัย) และพระภัตตุเทศก์ (พระผู้จัดแจงอาหาร)⁹⁵

เมื่อมีเรื่องราวที่อาจกระทบกระเทือนต่อความสงบเรียบร้อยของการพระศาสนา พระอรหันตเถระจะชวนชวายนดำเนินการอย่างเอาจริงเอาจัง เพื่อระงับเรื่องราวหรือจัดกิจการให้เสร็จเรียบร้อย ทั้งที่ตามปกติท่านเหล่านั้นชอบอยู่สงบในที่วิเวก ดังเช่น พระมหากัสสปเถระริเริ่มดำเนินการสังคายนาครั้งที่ ๑⁹⁶ พระยสกาภินทบุตร พระสัมภุตสาณวาสี และพระเรวัต ริเริ่มการสังคายนาครั้งที่ ๒⁹⁷ เป็นต้น

ในการสังคายนาครั้งที่ ๑ ภายหลังจากการประชุมเสร็จสังฆกรรมในการสังคายนาแล้ว พระเถระที่มาร่วมสังคายนาได้กล่าววาทำหนักพระอานนท์ เกี่ยวกับความบกพร่องบางอย่างของท่านในการทำหน้าที่พุทอุปฐาก แม้ว่าพระอานนท์จะมีเหตุผลบริบูรณ์ซึ่งแสดงให้เห็นว่าท่านปฏิบัติ

⁹⁵ วินย.๖/๕๘๙-๕๙๓/๓๐๔-๗

⁹⁶ วินย.๗/๖๑๔/๓๘๐

⁹⁷ วินย.๗/๖๓๘-๖๔๑/๔๐๓-๔๐๗

หน้าที่โดยไม่บกพร่อง แต่ท่านก็ยอมรับคำตำหนิของเหล่าพระเถระ โดยได้ชี้แจงเหตุผลเหล่านั้นแก่สงฆ์อย่างชัดเจนเสียก่อน⁹⁸

เมื่อพระสงฆ์ประชุมพิจารณารับอธิกรณ์ในคราวสังคายนาครั้งที่ ๒ พระอรหันต์ ๒ รูป มาไม่ทันประชุม พระเถระที่ประชุมก็ลงโทษ ทำทัณฑกรรมแก่ทั้งสองท่าน โดยการมอบภารกิจบางอย่างให้ทำ⁹⁹

เมื่อครั้งพระเจ้ามิลินท์ กษัตริย์เชื้อสายกรีกในอินเดียภาคตะวันตกเฉียงเหนือ ผู้ทรงปรีชาในหลักศาสนาและปรัชญา ทรงทำได้วาทะกับลัทธิศาสนาต่างๆ ทำให้วงการพระศาสนาสิ้นสะเทือนมาก พระอรหันต์เถระประชุมกันพิจารณาหาทางแก้ไขสถานการณ์ มีพระอรหันต์องค์หนึ่งชื่อโรหณะ ไปเข้านิโรธสมาบัติเสียที่ภูเขามาลัย ยังไม่ทันทราบเรื่อง จึงไม่ได้ไปร่วมประชุม ที่ประชุมก็ส่งทูตไปนิมนต์ท่านมา และลงโทษทำทัณฑกรรมแก่ท่าน โดยให้ท่านรับมอบภาระในการเอาตัวเด็กชายขนาดเสนมาบวช¹⁰⁰

ในคัมภีร์สมัยหลังต่อมาอีก ก็มีเรื่องเล่าคล้ายกัน เช่น เมื่อคราวที่คณะสงฆ์กำลังช่วยอุद्धนพระเจ้าอโศกมหาราชในการทำนุบำรุงพระศาสนา พระอรหันต์ชื่ออุปปคุตต์ ปลีกตัวไปทำที่สงบสวดยสุขจากฆานสมาบัติเสีย ไม่ทราบเรื่อง ที่ประชุมสงฆ์ก็ส่งพระภิกษุไปตามท่านมา แล้วทำทัณฑกรรมลงโทษท่าน ในข้อที่ท่านไปหาความสบายผู้เดียว ไม่อยู่ในสามัคคีสงฆ์ และไม่เคารพสงฆ์ โดยให้รับภาระดูแลคุ้มกันงานสมโภชมหา

⁹⁸ วินย.๗/๖๒๒/๓๘๗

⁹⁹ วินย.อ.๑/๓๕; มหาวงศ์ (Mhv. V. 101; ฉบับไทยยังไม่ได้พิมพ์)

¹⁰⁰ มิลินทปัญหา (Miln. 7-8; ฉบับไทย = ๑๒)

สฎฺฐของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งพระอุปกุตต์ก็รับภาระนั้นด้วยความ
เคารพต่อสงฆ์¹⁰¹

เรื่องราวเหล่านี้ โดยเฉพาะเรื่องหลังๆ จะมีรายละเอียดต้องแก้แค้น
ไฉนก็ตาม แต่ก็เป็นเรื่องแสดงอย่างชัดเจนว่า คติที่ถือว่าพระอรหันต์เป็น
ตัวอย่างความประพฤติเกี่ยวกับการเคารพสงฆ์ และเอาใจใส่ต่อกิจการของ
ส่วนรวม เป็นประเพณีปฏิบัติที่สืบเนื่องกันมาในพระพุทธศาสนา

เหตุผลที่เป็นข้อปรารภ (จะเรียกว่าเป็นแรงจูงใจก็ได้) สำหรับการ
กระทำเหล่านี้ ก็อย่างเดียวกับที่กล่าวมาแล้วแต่ต้น คือ “เพื่อให้การครอง
ชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์คือพระศาสนา) นี้ ยั่งยืน ดำรงอยู่ชั่วกาลนาน
เพื่อประโยชน์สุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย”¹⁰²

¹⁰¹ ดู ปฐมสมโพธิกถา มารพินธปริวรรต ปริเภทที่ ๒๘

¹⁰² เทียบ ที.ปา.๑๑/๒๒๕/๒๒๕

๓. ภาวิตจิต: มิจิตที่ได้พัฒนาแล้ว

ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐาน คือ ความเป็นอิสระ หรือเรียกตามคำพระว่าความหลุดพ้น ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องจากปัญญา คือ เมื่อเห็นตามเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ท่านมักกล่าวบรรยายการเข้าถึงภาวะนี้ว่า

“จิตที่ปัญญาบ่มงอมแล้ว ย่อมหลุดพ้น จากอาสวะ
ทั้งหลาย”¹⁰³ หรือ

“เมื่อเธอรู้รู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้น แม้
จากกามาสวะ จิตย่อมหลุดพ้น แม้จากภวาสวะ จิตย่อม
หลุดพ้น แม้จากอวิชชาสวะ”¹⁰⁴

ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระ ในเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ก็คือ การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เฝ้าชวนหรือยั่วยุ อย่างที่ท่านเรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะหรือโลภะ โทสะ และโมหะ¹⁰⁵ เพราะจิตปราศจากราคะ โทสะ โมหะแล้ว

ยิ่งกว่านั้น ยังมีผลสืบเนื่องจากความปราศจากราคะ โทสะ โมหะ ต่อไปอีก คือ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว¹⁰⁶

นอกจากไม่มีเหตุที่จะให้ทำความชั่วเสียหายที่ร้ายแรงแล้ว ยังมีหลักประกันความสุจริตใจในการทำงานด้วย¹⁰⁷ สามารถเป็นนายของ

¹⁰³ ที.ม.๑๐/๗๖/๕๖; ๘๘/๑๐๘; ๑๑๑/๑๔๓

¹⁰⁴ วินย.๑/๓/๕; ที.ที.๕/๑๓๘/๑๑๑; ม.มู.๑๒/๕๐/๔๐; ๓๓๘/๓๔๗; อัง.ติกิ.๒๐/๔๙๘/๒๑๑; อัง.อภฺจิก.๒๓/๑๐๑/๑๘๑; *ลป* *ลป*

¹⁰⁵ อัง.จตุกก.๒๑/๑๑๗/๑๖๑; พุ.อิติ.๒๕/๒๖๘/๒๕๕

¹⁰⁶ อัง.จตุกก.๒๑/๑๑๗/๑๖๑; พุ.อิติ.๒๕/๒๖๘/๒๕๕

¹⁰⁷ ม.ม.๑๓/๖๕๗/๖๐๓

อารมณ์ ถึงขั้นที่เรียกว่า เป็นผู้อบรมเจริญอินทรีย์แล้ว (มีอินทรีย์ภาวนา) คือ เมื่อรับรู้อารมณ์ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น เกิดความรู้สึกตามปกติ ขึ้นมาว่า ของน่าชอบใจ ไม่น่าชอบใจ หรือเป็นกลางๆ ก็ตาม ก็สามารถบังคับสัญญาของตนได้ ให้เห็นของปฏิกุศล เป็นไม่ปฏิกุศล เห็นของไม่ปฏิกุศล เป็นปฏิกุศล เป็นต้น ตลอดจนจะสลัดทั้งปฏิกุศลและไม่ปฏิกุศล วางใจเฉยเป็นกลาง อยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ ก็ทำได้ตามต้องการ¹⁰⁸ ดังที่กล่าวแล้วในหลักเกี่ยวกับภาวิตินทรีย์ ในด้านของภาวิตกาย เป็นผู้ที่มีสติควบคุมตนได้ เรียกว่าเป็นคนที่ฝึกแล้ว¹⁰⁹ หรือผู้ชนะตนเอง ซึ่งเป็นยอดของผู้ชนะสงคราม¹¹⁰

พร้อมกันนั้นก็มิจิตหนักแน่น มั่นคง ไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์หรือนิฏฐารมณ์ เหมือนภูเขาคินใหญ่ไม่หวั่นไหวด้วยแรงลม¹¹¹ หรือเหมือนผืนแผ่นดินเป็นต้น ที่รองรับทุกสิ่ง ไม่ขัดเคืองผูกใจเจ็บต่อใคร ไม่ว่าจะทำสิ่งของดีของเสียของสะอาดไม่สะอาดหรือไม่ทำอะไรลงไป¹¹²

อีกด้านหนึ่งของความหลุดพ้นเป็นอิสระ คือ ความไม่ติดในสิ่งต่างๆ ซึ่งทำนบกั้เปรียบกับใบบัวที่ไม่ติดไม่เปียกน้ำ และดอกบัวที่เกิดในเปือกตม แต่สะอาดงามบริสุทธิ์ ไม่เปื้อนโคลน¹¹³ เริ่มต้นแต่ไม่ติดในกาม

¹⁰⁸ ม.ญ.๑๔/๘๖๓/๕๕๖

¹⁰⁹ พุ.สุ.๒๕/๓๓๑/๓๙๘; ๓๖๖/๔๒๙; พุ.ป.๒๕/๓๓/๕๗

¹¹⁰ พุ.ป.๒๕/๑๘/๒๘

¹¹¹ วจ.ภิกก.๒๒/๓๒๖/๔๒๓

¹¹² พุ.ป.๒๕/๑๗/๒๗; วจ.นวก.๒๓/๒๑๕/๓๘๘ (ขึ้นฝึก ม.ม.๑๒/๒๖๘/๒๕๖; ม.ม.๑๓/๑๔๐/๑๓๘)

¹¹³ พุ.สุ.๒๕/๓๗๑/๔๓๖; ๔๑๓/๔๙๓; พุ.ป.๒๕/๓๖/๖๙; วจ.จตุก.๒๑/๓๖/๕๐

ไม่ติดในบุญบาป ไม่ติดในอารมณ์ต่างๆ อันจะเป็นเหตุให้ต้องรำพึงหลัง หวังอนาคต ดังบาลีว่า

“ผู้ถึงธรรม ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่ฝันเพ้อ ถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึง ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่ในปัจจุบัน ฉะนั้น ผิพรรณของท่านจึงผ่องใส; ส่วนเหล่าชนผู้ก่อนปัญญา เฝ้าแต่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึง และหวนละห้อยถึงความหลังอันล่วงแล้ว จึงซุบซิดหม่นหมอง เสมือนต้น กล้วยที่เขาคอนทั้งขึ้นทั้งไว้ที่ในกลางแดด”¹¹⁴

อนึ่ง ในภัทเทภรรตตสูตร มีข้อความคล้ายกับที่นี้ แต่เป็นคำสอน ว่า

“ไม่พึงหวนละห้อยความหลัง ไม่พึงหวังเพ้อถึง อนาคต สิ่งที่เป็นอดีตก็ผ่านพ้นไปแล้ว สิ่งที่เป็นอนาคตก็ ยังไม่มาถึง”¹¹⁵

มีข้อที่ควรสังเกต และทำความเข้าใจเป็นพิเศษในเรื่องนี้ คือ จะเห็นว่า การไม่รำพึงหลัง ไม่หวังอนาคตนี้ ได้จัดไว้เป็นลักษณะของภาวะ ทางจิต ไม่ใช่ลักษณะของภาวะทางปัญญา ถ้าเทียบกับคำฝ่ายตะวันตก ก็ ตรงกับด้าน emotion จึงมิได้หมายความว่า พระอรหันต์ไม่ใช้ปัญญา พิจารณากิจการงานภายนอก และไม่ใช้ประโยชน์จากความรู้เกี่ยวกับอดีต

แต่ตรงข้าม เพราะพระอรหันต์มีภาวะทางจิตที่ปลอดโปร่งจาก อดีตและอนาคต จึงนำเอาความรู้เกี่ยวกับอดีตและอนาคตมาใช้ประโยชน์ ทางปัญญาได้เต็มที่

¹¹⁴ ส.ส.๑๕/๒๒/๗

¹¹⁵ ม.ญ.๑๔/๕๒๗/๓๔๘

ดังนั้น คำแสดงลักษณะของผู้ตรัสรู้แล้ว ที่เกี่ยวกับเรื่องอดีตและอนาคตจึงยังมีอยู่ แต่เป็นเรื่องทางด้านปัญญา เช่น ปุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ อดีตังสญาณ อนาคตังสญาณ¹¹⁶ และการที่พระอรหันต์จะทำการใดมักคำนึงเพื่ออนุเคราะห์ชุมชนผู้จะเกิดภายหลัง ดังจะได้กล่าวต่อไป

ลักษณะบางอย่างทางจิตใจของผู้บรรลุนิพพาน อาจขัดต่อความรู้สึกของปุถุชน เพราะเมื่อดูเผินๆ จะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ปุถุชนถือกันว่าไม่ดี ไม่เป็นสุข ไม่น่าชื่นชม ลักษณะอย่างหนึ่งในประเภทนี้ ที่เด่น ท่านกล่าวถึงบ่อยๆ คือ “นิราส” หรือ “นิราสา”¹¹⁷ แปลอย่างสามัญว่า หมดหวัง ลิ่นหวัง หรือไร้ความหวัง

แต่ความลิ่นหวัง หรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพาน มีความหมายลึกซึ้งเลยไปจากที่ปุถุชนนึกถึง หรือพูดถึงกันตามปกติ

อธิบายว่า ตามธรรมดา มนุษย์ปุถุชนมีชีวิตอยู่ด้วยความหวัง ความหวังนี้ตั้งอยู่บนความอยาก เพราะอยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ อยากเป็นนั่นเป็นนี่ จึงหวังว่าจะได้จะเป็น และความหวังนั้น ก็เป็นเครื่องหลอเลี้ยวชีวิตไว้ คนใดผิดหวัง เพราะไม่ได้ตามที่หวัง หรือไร้ความหวัง หมดหวัง เพราะไม่มีทางจะไปได้ตามที่หวัง คนนั้นเขาถือกันว่าเป็นคนเคราะห์ร้าย เต็มไปด้วยทุกข์ คนใดสมหวังเพราะได้ตามต้องการ หรือมีความหวัง เพราะมองเห็นทางว่าคงจะหรืออาจจะได้ตามที่หวัง คนนั้นเขาถือกันว่าเป็นผู้โชคดี มีความสุข

¹¹⁶ ที.ปา.๑๑/๓๙๖,๓๙๘/๒๕๒

¹¹⁷ ส.ส.๑๕/๕๔/๑๗; ๑๐๓/๓๒; ๕๖๕/๒๐๘; พุ.สุ.๒๕/๔๒๗/๕๓๓; ๔๓๑/๕๔๐; “นิราส” นี้ นิยมใช้ในคาถา คือ คำร้อยกรอง เป็นวิธีใช้แบบล้อคำพูดของปุถุชน อย่างเดียวกับ “อัถลัทธะ” (ไม่มีศรัทธา) ในฝ่ายภาวะทางปัญญา; ในความร้อยแก้ว ใช้อีกศัพท์หนึ่งว่า “วิคตาส” เพื่อให้ต่างจากความลิ่นหวังหรือผิดหวัง คือเท่ากับเสร็จลิ้นสิ่งที่หวัง หรือเลิกไม่ต้องหวังอีกต่อไปแล้ว (อง.ติก.๒๐/๔๕๒/๑๓๕)

ว่าที่จริง คนมีหวังนี้ ยังมีความหวังอีกอย่างหนึ่งแฝงซ่อนอยู่ด้วย ตลอดเวลา แม้ว่าเจ้าตัวจะไม่อยากนึกถึง คือ มีความหวังว่าอาจจะกลายเป็นคนผิดหวังหรือสิ้นหวังได้ต่อไปด้วย แต่ความหวังด้านนี้ ตามปกติเรียกว่า “ความหวาด” คือหวาดว่าจะไม่ได้อย่างที่หวัง ซึ่งเป็นความทุกข์อย่างหนึ่ง จึงกลายเป็นว่า ความหวังมาคู่กับความหวาด เมื่อยังอยู่ด้วยความหวัง ก็ยังต้องมีความหวาดคู่ไปด้วยกัน

ส่วนผู้บรรลุนิพพานกลับไปคล้ายคนแรก คือคนที่ไม่มีหวัง แต่ความจริงคล้ายคนที่สาม แต่ก็ไม่เหมือนอีกนั่นแหละ เพราะผู้ถึงนิพพานแล้ว หมดหวัง หรือไร้ความหวัง มิใช่เพราะไม่มีทางได้ตามที่หวัง แต่เพราะเต็มแล้ว อิ่มแล้ว ไม่มีอะไรพร่องที่จะต้องอยาก ไม่ขาดอะไรที่จะต้องอยาก ได้ให้เกิดเป็นความหวัง ว่าโดยสาระก็คือ ความสิ้นหวังหรือไร้ความหวังของผู้ถึงนิพพาน เกิดจากไม่มีความอยากที่เป็นเหตุให้ต้องหวัง คือ เมื่อไม่อยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ ไม่มีความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ ก็ไม่มีอะไรที่จะต้องหวัง เมื่อไม่มีสิ่งที่ต้องหวัง ก็เป็นอยู่โดยไม(ต้อง)มีความหวัง เป็นคนที่ได้ละ ได้เลิก หรือหมดสิ้นความหวังที่สร้างความหวาดไปได้แล้ว

รวมความว่า ผู้ถึงนิพพานเป็นอยู่โดยไม่ต้องอาศัยความหวัง ไม่ต้องการความหวัง ไม่ต้องอยู่ด้วยความหวัง ไม่ต้องขึ้นต่อความหวัง ไม่ต้องฝากชีวิตหรือความสุขของตนไว้กับความหวัง เป็นผู้พ้นทั้งความสมหวังและความสิ้นหวังตามความหมายของปุถุชน เป็นคนบริบูรณ์เต็ม อิ่มอยู่ในตัว เป็นผู้ที่สูงเลยจากคนสมหวังหรือคนมีหวังขึ้นไปอีก เรียกว่า เป็นขั้นอยู่เหนือความหวัง หรือพ้นความหวัง หรือเป็นอิสระจากความหวัง เพราะมีความสุขบริบูรณ์เต็มที่ในปัจจุบันอยู่แล้วทุกขณะ ไม่มีทางที่จะผิดหวัง ลินหวัง หรือหมดหวังต่อไปได้เลย (พึงเทียบกับ “อัสสัทธะ” ที่แปลว่าไม่มีศรัทธา ซึ่งเป็นฝ่ายภาวะทางปัญญา)

ลักษณะทางจิตอย่างอื่นๆ ซึ่งสัมพันธ์กับลักษณะที่กล่าวมาแล้ว ยังมีอีกมากมาย เช่น ไม่มีเรื่องติดใจกังวล ไม่มีอะไรค้างใจ (อกิญจนะ) ไม่คิดพลาถ์ ไม่มีความกระวนกระวายใจ ไม่มุ่งนงัน ไม่หงุดหงิด ไม่หอยเหงา ไม่เบื่อหน่าย ไม่หวาดสะดุ้ง ปราศจากภัย จิตใจสงบ (สันตะ) เป็นสุข ไม่มีความโศก (อโศก) ไม่มีธุลีที่ทำให้ขุ่นมัวหรือฝ้าหมอง (วิรัช) ปลอดโปร่งเกษม (เขมะ) ผ่องใส เยือกเย็น (ลิตฺติภูตะ นิพพุตะ) เอบอิม พอใจ (สันตฺตฺฐฐะ) หายทิว (นิจฺฉาตะ)¹¹⁸ จะเดิน จะยืน จะนั่ง จะนอน ก็เบาใจ วางใจสนิท¹¹⁹ เบิกบานใจตลอดเวลา

ลักษณะที่ควรกล่าวย้าไว้ เพราะท่านกล่าวถึงบ่อยๆ คือ ความ เป็นสุข มีทั้งคำแสดงภาวะของนิพพานว่าเป็นสุข คำกล่าวถึงผู้บรรลุนิพพานว่าเป็นสุข และคำกล่าวของผู้บรรลุเองว่าตนมีความสุข เช่น ว่า นิพพานเป็นบรมสุข¹²⁰ นิพพานเป็นสุขยิ่งหนอ¹²¹ สุขยิ่งกว่านิพพานสุข¹²² ไม่มี¹²³ นี่คือสุขที่ยอดเยี่ยม¹²³ พระอรหันต์ทั้งหลายมีความสุขจริงหนอ¹²⁴ ผู้ปรินิพพานแล้ว นอนเป็นสุขทุกเมื่อแล¹²⁵ ผู้ไร้กังวลเป็นผู้มีความสุขหนอ¹²⁶ พวกเรา ผู้ไม่มีอะไรให้กังวล เป็นสุขจริงหนอ¹²⁷ สุขจริงหนอ¹²⁸

¹¹⁸ เช่น ส.ส.๑๕/๒๖๘/๗๖; อัง.ตัก.๒๐/๔๗๔/๑๗๕; อัง.จตุก.๒๑/๑๙๘/๒๘๒; พุ.อ. ๒๕/๖๕/๑๐๑; พุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๔; ๔๒๒/๕๑๙

¹¹⁹ ม.ม.๑๒/๓๒๘/๓๓๕.

¹²⁰ ม.ม.๑๓/๒๘๗/๒๘๑; พุ.ธ.๒๕/๒๕/๔๒

¹²¹ พุ.อ.๒๕/๕๙/๙๓; พุ.เถร.๒๖/๓๐๙/๓๐๕; ๓๒๑/๓๐๙.

¹²² พุ.เถร.๒๖/๔๗๔/๕๐๒.

¹²³ อัง.ฉก.๒๒/๓๑๖/๓๙๖

¹²⁴ ส.ข.๑๗/๑๕๓/๑๐๑

¹²⁵ อัง.ตัก.๒๐/๔๗๕/๑๗๕

¹²⁶ พุ.อ.๒๕/๕๗/๙๒.

¹²⁷ พุ.ธ.๒๕/๒๕/๔๒

แม้แต่ผู้ปฏิบัติธรรม ก็ต้องมองนิพพานว่าเป็นสุข จึงจะเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้อง ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุผู้มองเห็นนิพพานโดย
ความเป็นทุกขี จักเป็นผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกี่ยวแก่การ
บรรลุลัจจะ (อนุโลมิกาชันติ) ย่อมเป็นไปไม่ได้;

ข้อที่ภิกษุผู้ไม่ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกี่ยวแก่การบรรลุลัจจะ จักกำวลงสู่สัมมัตตนิยาม (กำหนดแน่นอนในภาวะที่ถูกต้องหรือกฎเกณฑ์แห่งความถูกต้อง) ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้;

ข้อที่ภิกษุผู้ไม่กำวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักบรรลู่ไสตาปัตติผล หรือสกทาคามีผล หรืออนาคามีผล หรืออรหัตตผล ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้”

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุผู้มองเห็นนิพพานโดย
ความเป็นสุข จักเป็นผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกี่ยวแก่การ
บรรลุลัจจะ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้;

ข้อที่ภิกษุผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกี่ยวแก่การบรรลุลัจจะ จักกำวลงสู่สัมมัตตนิยาม ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้;

ข้อที่ภิกษุผู้กำวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักบรรลู่ไสตาปัตติ-
ผล สกทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผล ก็เป็นสิ่งที่
เป็นไปไม่ได้¹²⁹

¹²⁸ วินย.๗/๓๔๔/๑๖๑; ขุ.เถรี.๒๖/๔๒๒/๔๔๖

¹²⁹ อัง.จก.๒๒/๓๗๒/๔๙๒, พึงสังเกตว่า ในที่นี้แปลคำ “อนุโลมิกา ชันติ” ว่า ข้อพินิจที่เกี่ยวแก่การบรรลุลัจจะ, ชันติในที่นี้ เป็นคำที่มีความหมายทางปัญญา มิใช่เป็นเพียงความอดทน พึงเทียบความหมายนี้ที่ ขุ.ปฎิ.๓๑/๒๗๙/๑๘๐; ๗๓๑/๖๒๗; ๗๓๕/๖๒๕; อภิ.วิ.๓๕/๘๐๔/๔๓๘; ๘๔๔/๔๖๑; (วิภังค.อ.๕๓๔ ว่า คำว่า “ชันติ” เป็น

แม้นิพพานจะเป็นสุข และผู้บรรลุนิพพานก็เป็นผู้มีความสุข แต่ผู้บรรลุนิพพานไม่ติดในความสุข ไม่ว่าจะชนิดใดๆ รวมทั้งไม่ติดเพลินนิพพานด้วย¹³⁰

เมื่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ จากภายนอก ทางตา ทางหู ทางจมูก เป็นต้น พระอรหันต์ยังคงเสวยเวทนาที่เนื่องจากอารมณ์เหล่านั้น ทั้งที่เป็นสุข เป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ เช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ท่านเสวยเวทนาอย่างไม่ม่มีกิเลสร้อยรัด ไม่ติดเพลินหรือข้องขัดอยู่กับเวทนานั้น เวทนานั้นไม่เป็นเหตุให้เกิดตัณหา เป็นการเสวยเวทนาชั้นเดียว เรียกสั้นๆ ว่า เสวยแต่เวทนาทางกาย ไม่เสวยเวทนาทางจิต ไม่ทำให้เกิดความร่ำร้อนกระวนกระวายภายใน เรียกว่าเวทนานั้นเป็นของเย็นแล้ว การเสวยเวทนาของท่าน เป็นการเสวยชนิดที่ไม่มีอนุสัยตกค้าง

ที่ว่าพระอรหันต์เสวยเวทนาโดยไม่มีอนุสัยตกค้างนี้ เป็นจุดพึงสังเกตสำคัญอย่างหนึ่ง คือเป็นความแตกต่างจากปุถุชนที่ว่า เมื่อเสวยสุข ก็จะมีราคานุสัยตกค้าง เสวยทุกข์ ก็มีปฏิฆานุสัยตกค้าง เสวยอารมณ์เฉยๆ ก็มีอวิชชานุสัยตกค้าง เพิ่มความเคยชินและความแก่กล้าให้แก่กิเลสเหล่านั้นมากยิ่งขึ้น¹³¹ แต่สำหรับพระอรหันต์ สุขทุกข์จากภายนอกไม่สามารถเข้าไปกระทบถึงภาวะที่ดับเย็นเป็นสุขในภายใน ความสุขของท่านจึงเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่ออารมณ์หรือสิ่งต่างๆ ภายนอก คือไม่ต้องอาศัย

ไพบรณของปัญญา และวิมจ.อ.๖๐๐ ว่า อนุโลมิกาชนติ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ; ตามที่แปลกันมา บางที่ท่านแปลชนติในที่นี้ว่า ชนติญาณ)

¹³⁰ ม.ม.๑๒/๕-๗/๗-๙

¹³¹ ส.น.๑๖/๑๙๒/๙๙; ส.สพ.๑๘/๓๖๓-๓๗๓/๒๔๕-๒๖๐; ม.อ.๑๔/๘๒๒/๕๑๖; อัง.จตุกก.๒๑/๑๙๕/๒๗๐

อามิส ท่านเรียกว่าเป็นนิรามิสสุขอย่างยิ่ง หรือยิ่งกว่านิรามิสสุข (นิรามิสสุขชั้นสามัญ คือสุขในนิมิต)¹³²

ในเมื่อสุขของผู้ถึงนิพพาน ไม่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก ความผันแปรเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายอันเป็นไปตามคติธรรมดาแห่งสภาพสังขาร จึงไม่เป็นเหตุให้ท่านเกิดความทุกข์ ถึงอารมณ์ ๖ จะแปรปรวนเคลื่อนคลาหายลับ ท่านก็ยังคงอยู่เป็นสุข¹³³ ถึงขั้น ๕ จะผันแปรกลับไปกลายเป็นอื่น ท่านก็ไม่เศร้าโศกเป็นทุกข์¹³⁴

ความรู้เท่าทันในความไม่เที่ยงแท้และสภาพที่ผันแปรนั้นเอง ย่อมทำให้เกิดความสงบเย็น ไม่พาล่านสาย ไม่กระวนกระวาย อยู่เป็นสุขได้ตลอดเวลา ภาวะเช่นนี้ท่านว่าเป็นความหมายอย่างหนึ่งของการพึงตนได้ หรือการมีธรรมเป็นที่พึ่ง¹³⁵

คำสำคัญที่แสดงภาวะทางจิตของผู้บรรลุนิพพานอีกคำหนึ่ง ซึ่งครอบคลุมลักษณะหลายอย่างที่กล่าวมาแล้ว คือคำว่า “*อาโรคยะ*” แปลว่า ความไม่มีโรค หรือ ภาวะไร้โรค ที่ในภาษาไทยเรียกว่า สุขภาพ หรือความมีสุขภาพดี

“*อาโรคยะ*” นี้ใช้เป็นคำเรียกนิพพานอย่างหนึ่ง¹³⁶ ดังได้กล่าวมาแล้ว ความไร้โรคหรือสุขภาพในที่นี้มุ่งเอาความไม่มีโรคทางจิตใจ หรือ สุขภาพจิต ดังพุทธพจน์ที่ตรัสสอนคหบดีผู้เฒ่าคนหนึ่งว่า

¹³² ส.สพ. ๑๘/๔๕๑-๒/๒๓๓

¹³³ ส.สพ. ๑๘/๒๑๖/๑๕๙

¹³⁴ ส.ข. ๑๗/๘/๙

¹³⁵ ส.ข. ๑๗/๘๗-๘๘/๕๓-๕๔

¹³⁶ ม.ม. ๑๓/๒๘๗/๒๘๑; พ.ฎ. ๒๕/๒๕/๔๒; พุ.สุ. ๒๕/๔๐๑/๔๗๙

“ท่านพึงศึกษาฝึกสอนตน ดังนี้ว่า: ถึงแม้ร่างกาย
ของเราจะป่วยชอกช้ำ แต่จิตใจของเราจักไม่ป่วยชอกช้ำ
ไปด้วย”¹³⁷

และตรัสแกภิกษุทั้งหลายว่า โรคมะมี ๒ อย่าง คือ โรคทางกาย
และโรคทางจิต

“สัตว์ที่ยืนยันได้ว่าตนปราศจากโรคทางจิต แม้เพียง
คู้หนึ่งนั้น หาได้ยาก ยกเว้นแต่พระชินาสพ”¹³⁸

พุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า พระอรหันต์เป็นผู้มีสุขภาพจิต
สมบูรณ์ การแสดงภาวะของผู้บรรลุนิพพานในแง่ที่เป็นผู้ไม่มีโรค หรือมี
สุขภาพดีนี้ เป็นวิธีที่ใดอย่างหนึ่ง ที่จะช่วยให้เข้าใจคุณค่าของการบรรลุนิพพานที่
ดีขึ้น เพราะปุถุชนมักสงสัยว่า ในเมื่อผู้บรรลุนิพพานปราศจากการ
แสวงหา และเสวยความสุข อย่างที่ปุถุชนนิยมชมชอบกันอยู่ ท่านจะมี
ความสุขได้อย่างไร และนิพพานจะดีอะไร

ความไม่มีโรค มีสุขภาพดี แข็งแรง ย่อมเป็นความสุข และเป็น
ภาวะที่สมบูรณ์อยู่ในตัวของมันเอง ดียิ่งกว่าการเจ็บป่วยหรือมีโรค
ประจำตัวอยู่ แล้วได้รับความสุขจากการระงับทุกข์เวทนาไปคราวหนึ่งๆ

คนที่เจ็บป่วยหรือมีโรคนั้น พออาการของโรคกำเริบขึ้น เกิดความ
กระวนกระวาย กระสับกระส่าย หรือทรมานทรมาย ได้ยาหรือวิธีแก้ไขอย่างใด
อย่างหนึ่งมาระงับอาการนั้นลงได้ ก็มีความสุขไปคราวหนึ่งๆ ยิ่งอาการนั้น
รุนแรง เวลาระงับลงได้ก็ยิ่งรู้สึกมีความสุขมาก คนที่สุขภาพดีไม่มีโรค
มองในแง่หนึ่ง คล้ายว่าเสียเปรียบ เพราะไม่มีโอกาสได้รับความสุขแบบนี้

¹³⁷ ส.ช.๑๗/๒/๓

¹³⁸ อัง.จตุกก.๒๑/๑๕๖/๑๗๒

แต่คนที่จิตใจเป็นปกติดี มีปัญญา คงไม่มีใครปรารถนาความสุขแบบคนเจ็บป่วย ที่คอยรอรับรสแห่งความสงบของทุกขเวทนาอย่างนี้

ความสุข ที่ตามปกติไม่รู้สึกรว่าเป็นสุข เป็นแต่เพียงความปลอดโปร่งโล่งเบาอยู่ภายใน อันเป็นความสมบูรณ์ในตัวของตนเอง ตามภาวะของความไม่มีโรค ซึ่งทำให้ไม่มีโอกาสได้รับความสุขบ่อยๆ หรือเป็นครั้งคราว จากการระงับความกระสับกระส่ายทรมานทรมายที่เป็นอาการของโรคนั้น เทียบได้กับภาวะของผู้บรรลุนิพพาน หรือความสุขจากภาวะของนิพพาน ส่วนความสุขจากการระงับอาการของโรคได้เป็นคราวๆ เปรียบเหมือนการแสวงหาความสุขของปุถุชน

ท่านแสดงข้ออุปมาไว้ เปรียบเหมือนคนเป็นโรคเรื้อน มีแผลตามตัว เพื่อขึ้นทิวทั้งร่าง ตัวเชื้อโรคก็คอยรื้อร่ายกาย เขาต้องใช้เล็บเกาปากแผลอยู่เรื่อยๆ และผิงกายที่หลุมถ่านไฟ เมื่อเขาเกา และผิงย่างตัวกับไฟหนักเข้า ปากแผลก็ยิ่งคยะเยอะมากขึ้น แต่กระนั้น ความสุข ความชื่นใจ ความมีรสชาติใดๆ ที่เขาจะได้รับ ก็อยู่ตรงปากแผลคันที่จะได้เกานั้นแหละ

บุรุษโรคเรื้อนตกอยู่ในภาวะเช่นนั้น จนกระทั่งมีแพทย์ผู้เชี่ยวชาญคนหนึ่งมาปรุงยารักษา ทำให้เขาหายจากโรคเรื้อนได้ บุรุษนั้นพ้นจากโรคเรื้อนไปได้ กลายเป็นคนมีสุขภาพดี (อโรค) มีความสุข (สุขี) มีเสรีภาพ (เสรี) มีอำนาจในตัว (สยงวลี) จะไปไหนก็ได้ตามพอใจ (เยน กามังคม)

ถึงตอนนั้น การเกาปากแผล ก็ดี การผิงย่างตัวที่หลุมหรือกองไฟ ก็ดี ที่เขาเคยรู้สึกทำให้เกิดความสุขสบายชื่นใจนั้น คราวนี้เขาไม่เห็นว่าเป็นความสุขเลย และถ้าจะให้เขาทำอย่างนั้นในเวลาที่เขาหายโรคแล้วอย่างนี้ เขากลับเห็นว่าจะเจ็บปวดเป็นทุกข์ด้วยซ้ำ แต่ภาวะเช่นนี้ เมื่อครั้งยังถูกโรคเรื้อนรุมเร้าอยู่ เขาหามองเห็นตระหนักรู้ไม่

ข้ออุปมานี้ เปรียบได้กับปุถุชนผู้ยังมีกิเลสอันเป็นเหตุให้ต้องแสวงหาความสุขจากอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นกามคุณ แม้จะได้ความสุขจากการหาอารมณ์มาสนองความอยากนั้น แต่ก็ถูกเชื้อความอยากต่างๆ ทั้งหลายรื้อระคาย ให้เร้าร้อนทรมานทรมาย กระสับกระส่ายมากยิ่งขึ้น เมื่อดำเนินชีวิตไปในแนวทางเช่นนี้ ความสุขความรื่นรมย์ชมชื่นใจที่มีอยู่ ก็วนอยู่แค่การปลุกเร้าเชื้อความอยากให้ร้อนแรงยิ่งขึ้น แล้วก็หลังที่จะเอามาสนองระงับดับความกระสับกระส่ายกระวนกระวายนั้นลงไปคราวหนึ่งๆ

เมื่อใดบรรลุนิพพาน หมดเชื้อความอยากที่ทำให้เกิดความเร้าร้อนกระสับกระส่ายกระวนกระวายแล้ว เป็นอิสระเป็นไทแก่ตัว ก็ไม่เห็นความสุขในการกระทำเพื่อสนองระงับความเร้าร้อนกระวนกระวายเช่นนั้นอีก¹³⁹

แง่หนึ่งจากคำอุปมาข้างต้นนั้น พอจะจับเอามาพูดได้ว่า ปุถุชนเปรียบเหมือนคนมีที่คันที่ต้องเกา และความสุขของปุถุชน ก็คือความสุขจากการได้เกา ณ ที่คัน ยิ่งคัน ก็ยิ่งเกา และยิ่งเกา ก็ยิ่งคัน ยิ่งคันมาก ความสุขจากการเกาก็ยิ่งมาก และยิ่งคันมาก ก็ยิ่งได้เกามาก ปุถุชนจึงชอบเพิ่มอัตราหรือขีดระดับของความสุขให้สูงขึ้น ด้วยการหาทางเพิ่มความเร้าระคายเพื่อทำให้คันมากขึ้น เพื่อจะได้รับความสุขจากการเกาให้มากยิ่งขึ้น

ส่วนผู้หลุดพ้นแล้ว เป็นเหมือนคนที่หายจากโรคคัน มีร่างกายสมบูรณ์เป็นปกติ ย่อมมีความสุขจากการไม่มีที่คันที่จะต้องเกา แต่อาจถูกปุถุชนกล่าวติว่า เป็นผู้สูญเสียขาดความสุขจากการได้เกาที่คัน

อีกอย่างหนึ่ง การแสวงสุขของปุถุชน เป็นเหมือนการก่อกระพือโหมไฟขึ้นแล้วได้รับความสนุกสนานชื่นจำชุ่มเย็นจากการดับไฟนั้น ยิ่งโหมไฟให้ลุกโพล่งร้อนแรงขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งได้ใช้ความแรงในการดับ ทำให้เกิดเสียงฉิ่งชู่ซ่าววบวบโลดโผนมากขึ้นเท่านั้น ปุถุชนจึงมักดำเนินชีวิตใน

¹³⁹ ดู ม.ม.๑๓/๒๘๓-๒๘๗/๒๗๗-๒๘๑

แบบของการโหมไฟ แม้ว่าจะเป็นการเสี่ยงต่อการก่ออันตรายทั้งแก่ตนเอง และคนอื่นมากขึ้นก็ตาม ส่วนผู้หลุดพ้นแล้ว เป็นเหมือนผู้ที่ได้ดับไฟสำเร็จแล้ว อยู่สุขสบายเยือกเย็นปลอดภัย โปร่งใจ ไม่ต้องถูกเผาผลาญ และไม่ต้องคอยระวังภัยจากความเร้าร้อน ไม่ค้ำใจหวังใยต่อความชานชาที่จะได้รับจากการคอยตามดับไฟซึ่งตนโหมกระพือขึ้น

ภาวะที่กล่าวมานี้ มองอีกด้านหนึ่ง เป็นลักษณะแห่งพัฒนาการของชีวิตจิตใจ ซึ่งทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพ ตลอดจนหน้าที่ต่อสิ่งต่างๆ หรือต่อโลกและชีวิตโดยส่วนรวม

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพัฒนาการของชีวิตจิตใจนั้น ทุกคนพอจะมองเห็นได้ เมื่อเทียบเคียงกับการเติบโตจากเด็กขึ้นมาเป็นผู้ใหญ่ของเล่นต่างๆ ที่เคยรักใคร่หวงแหน ถือเอาเป็นเรื่องจริงจังสำคัญนักหนา มีความหมายต่อชีวิตและต่อความสุขความทุกข์ของตนถึงเป็นถึงตายในสมัยเป็นเด็ก ครั้นเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว ก็จิตจาง กลายเป็นของไม่เร้าความรู้สึก เมื่อเห็นเด็กๆ ซึ่ซมกันนัก ตั้งตาคอยจ้องจะชิงมาเป็นเจ้าของก่อน ผู้ใหญ่อาจมองเป็นเข้าไป แม้วิหาคความสนุกสนานต่างๆ ตามแบบของเด็กๆ ก็กลายเป็นสิ่งไร้ความหมาย ข้อนั้นฉันใด ผู้ที่บรรลุนิพพาน เข้าถึงพัฒนาการที่สูงเลยขึ้นไปจากปุถุชน ย่อมมีหน้าที่ต่อโลกและชีวิต ต่อสิ่งที่ซึ่ซมยินดี และต่อวิถีทางดำเนินชีวิตของปุถุชน เปลี่ยนแปลงไป ฉะนั้น

๔. ภาวติปัญญา: มีปัญญาที่ได้พัฒนาแล้ว

ลักษณะสำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน คือ การมองเห็นทั้งหลายตามที่มันเป็นหรือเห็นตามเป็นจริง เริ่มต้นตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ด้วยจิตใจที่มีท่าที่เป็นกลางและมีสติไม่หวั่นไหว ไม่ถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามดูรู้เห็นอารมณ์นั้นๆ ไปตามสภาวะของมัน ตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความติดพัน ความข้องขัดขุ่นมัว หรือความกระทบกระเทือนที่เนื่องจากอารมณ์นั้นๆ จู๊ดจ๊าด หรือสะดุดเอาไว้ให้เขวออกไปเสียก่อน

ทั้งนี้ ต่างจากปุถุชนที่เมื่อรับรู้อารมณ์ใด ก็มักไปสะดุดอยู่ตรงจุด หรือแ่งที่กระทบความชอบใจไม่ชอบใจ แล้วเกาะเกี่ยวพัวพันอยู่ตรงนั้น สร้างความตริตริกคิดปรุงแต่งผันพิสดารขึ้นตรงนั้น แล้วไหลหรือเขวออกไปจากทางแห่งความเป็นจริง เกิดความรู้ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน คือรู้เห็นไปตามอำนาจกิเลสที่ปรุงแต่ง ไม่รู้เห็นตามความเป็นไปของสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ เช่น เรื่องราวมีสาระอย่างเดียวกัน คนหนึ่งมาพูดโดยเสริมคำเยรยอผู้ฟัง ประกอบเข้าด้วย ผู้ฟังนั้นเห็นคล้อยไปตาม แต่อีกคนหนึ่งมาพูดโดยไม่เสริมแต่งเลย ผู้ฟังเดียวกันนั้นก็กลับไม่เห็นชอบด้วย หรือข้อความอย่างเดียวกัน คนที่ผู้ฟังรักใคร่ชอบใจนำมาพูด ผู้ฟังชมว่าถูกต้องเห็นดีเห็นงามไปตาม แต่คนที่ผู้ฟังเกลียดชังนำมาพูด ผู้ฟังเห็นเป็นสิ่งที่ผิดพลาดเสียหาย ไม่อาจยอมรับได้ ดังนี้ เป็นต้น¹⁴¹

ลึกซึ้งลงไปอีก คือปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตาม

¹⁴¹ ๑๑๔ ดู ส.ส.พ. ๑๘๘/๒๑๓/๑๕๗; ๒๐๘/๑๕๑; ม.ญ. ๑๔/๘๕๖-๘๖๑/๕๔๒-๕๔๕.

รูปลักษณะภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มีใจติด
อยู่เพียงแฉับเดียวหนึ่ง

ความรู้เห็นตามที่มันเป็น หรือรู้เห็นตามความเป็นจริงขั้นนี้ จะ
ช่วยแก้ความเข้าใจผิดที่ว่า พระพุทธศาสนาเป็นลัทธิมองแง่ร้ายได้โดย
สิ้นเชิง เช่น ผู้เข้าถึงพุทธธรรมรู้ว่าขั้น ๕ มิใช่เป็นทุกข์หรือเป็นสุขเพียง
อย่างเดียวอย่างหนึ่ง โดยส่วนเดียว¹⁴² รู้ว่า

“ความอยากย่อมนใจที่เกิดจากความนึกคิดของคน
(ต่างหาก) เป็นกาม, ขารมณอันวิจิตรทั้งหลายในโลก หา
ชื่อว่ากามไม่... ขารมณอันวิจิตรทั้งหลายในโลก ย่อม
ตั้งอยู่ตามสภาพของมันอย่างนั้นเอง ตั้งนั้น ชีรชน
ทั้งหลายจึงเปลื้องออกไป (เพียง) ความดีใคร่ในขารมณ
เหล่านั้น”¹⁴³

ผู้ที่จะตรัสรู้ได้ ต้องเข้าใจทั้งส่วนดีหรือส่วนที่น่าชื่นชม (อัสสาทะ)
ส่วนเสียหรือส่วนที่เป็นโทษ (อาทีนพ) และทางปลอดพ้น (นิสสรณะ) ของ
กาม ของโลก ของขั้น ๕ มองเห็นส่วนดีว่าเป็นส่วนดี มองเห็นส่วนเสียว่า
เป็นส่วนเสีย มองเห็นทางปลอดพ้นว่าเป็นทางปลอดพ้น แต่ที่ละกาม หาย
จิตใจในโลก เลิกยึดขั้น ๕ เสีย ก็เพราะมองเห็นทางปลอดพ้นเป็นอิสระ
(นิสสรณะ) ซึ่งจะทำให้อยู่ดีมีสุขได้โดยไม่ต้องขึ้นต่อส่วนดีและส่วนเสีย
เหล่านั้น อีกทั้งเป็นการอยู่ดีมีสุขที่ประเสริฐกว่า ประณีตกว่า อีกด้วย¹⁴⁴

¹⁴² ลี.ข.๑๗/๑๓๑/๘๕

¹⁴³ อัง.ฉก.๒๒/๓๓๔/๔๖๐

¹⁴⁴ ดู ม.มุ.๑๒/๑๙๖-๒๐๘/๑๖๘-๑๗๘; ลี.ข.๑๗/๕๙-๖๓/๓๔-๓๙; อัง.ติ.๒๐/๕๔๓-๕/
๓๓๒.

ความรู้เท่าทันสมมติบัญญัตินั้น รวมไปถึงการรู้เข้าใจวิถีทางแห่งภาษา ที่เรียกว่าโวหารโลก รู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องสื่อความหมาย โดยไม่ยึดติดในสมมติของภาษา ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมไม่กล่าวเข้าข้างกับใคร ไม่กล่าวทู่มเถียงกับใคร, ชันไต่เขาพูดกันในโลก ก็กล่าวไปตามนั้น ไม่ยึดถือ”¹⁴⁵

“ภิกษุผู้เป็นอรหันตชีนาสพ...จะพึงกล่าวว่า ฉันพูด ดังนี้ก็ดี เขาพูดกับฉัน ดังนี้ก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปตามโวหารเท่านั้น”¹⁴⁶

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่ขัดแย้งกับโลกตกโลก ต่างหากขัดแย้งกับเรา; ชรรวมวาที (ผู้กล่าวธรรม, ผู้พูดตามธรรม) ย่อมไม่ขัดแย้งกับใครในโลก, สิ่งใดบังเกิดขึ้นในโลกสมมติกันว่าไม่มี เราก็ก้าวสิ่งนั้นว่าไม่มี, สิ่งใดบังเกิดขึ้นในโลกสมมติกันว่ามี เราก็ก้าวสิ่งนั้นว่ามี”¹⁴⁷

เหล่านี้เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรุติ เป็นโลกโวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตถาคตใช้พูดจา แต่ไม่ยึดถือ”¹⁴⁸

เมื่อเกิดปัญญาเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นอาการที่มันเกิดจากเหตุปัจจัยอาศัยกันและกันจึงมีขึ้น ก็เข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง เรียกว่าเกิดมีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้อง ความยึดถือ ทิฏฐิ ทฤษฏี

¹⁴⁵ ม.ม.๑๓/๒๗๓/๒๖๘

¹⁴⁶ ส.ส.๑๕/๖๕/๒๑

¹⁴⁷ ส.ข.๑๗/๒๓๙/๑๖๙

¹⁴⁸ ที.ส.๙/๓๑๒/๒๔๘

ทั้งหลายในทางอภิปราย รวมทั้งความสงสัยในปัญหาต่างๆ ที่เรียกว่า อภัยกตัญญู (ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์) เช่นว่า โลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง เป็นต้น ก็พลอยหายหมดไปด้วยพร้อมกันอย่างเป็นไปเอง ดังบาลีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชาจางหายดับไปไม่เหลือ
 ความเห็นขัดแย้งกันไปต่างๆ การถือดีขัดตั้ง ความเห็นที่
 พาด้านลับสน อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตามว่า ลังขารเป็นไฉน
 ลังขารเหล่านี้ของใคร, ลังขารก็อย่างหนึ่ง เจ้าของลังขาร
 ก็อย่างหนึ่ง, ตัวชีวิตกับสรีระเป็นอันเดียวกัน ตัวชีวิตก็
 อย่างหนึ่ง สรีระก็อีกอย่างหนึ่ง, ความเห็นเหล่านั้นทั้ง
 ปวง ย่อมถูกละหมดไป...”¹⁴⁹

และเมื่อภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า “อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้อริย
 สภาวผู้ได้เรียนสดับแล้ว ไม่เกิดความสงสัยในเรื่องที่พระองค์ไม่ทรง
 พยากรณ์?” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

“เพราะทิวฐิตดับไป อริยสภาวผู้ได้เรียนสดับแล้ว จึงไม่
 เกิดความสงสัย ในเรื่องที่เราไม่พยากรณ์... ปุถุชนผู้มีได้
 เรียนสดับ ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งทิวฐิต ไม่รู้ชัดเหตุเกิดแห่งทิวฐิต
 ไม่รู้ชัดการดับทิวฐิต ไม่รู้ชัดปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่ความดับ
 แห่งทิวฐิต ทิวฐิตนั้นจึงพอกพูนแก่เขา เขาย่อมไม่พ้นจาก
 ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส
 อุปายาส”¹⁵⁰

¹⁴⁹ ส.น. ๑๖/๑๔๒/๗๗

¹⁵⁰ อ. ส. ต. ต. ก. ๒๓/๕๑/๖๙

ลักษณะทางปัญญาอีกอย่างหนึ่งของผู้เข้าถึงสังขารแล้ว คือ ไม่ (ต้อง)เชื่อ ไม่ (ต้อง)มีศรัทธา หรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เรียกตามคำบาลี ลึ้นๆ ว่า “อัสสัทธา”

ลักษณะนี้ต่างกันอย่างตรงข้ามกับความไม่เชื่อ หรือความไม่มีศรัทธา ตามความหมายสามัญขั้นต้น ซึ่งหมายถึงไม่รู้ไม่เห็น จึงไม่เชื่อ หรือไม่เลื่อมใสในตัวผู้พูด หรือตั้งดีถือมั่น เป็นต้น จึงไม่ยอมเชื่อ แต่ในที่นี้ไม่ต้องเชื่อ เพราะรู้เห็นสิ่งนั้นๆ แจ่มประจักษ์กับตนเองแล้ว รู้เองเห็นเองแล้ว ไม่ต้องรู้เห็นผ่านคนอื่น ไม่ต้องอาศัยความรู้ของคนอื่น (ศรัทธาคือ การยอมขึ้นต่อความรู้ของผู้อื่น ในเมื่อยังไม่รู้เห็นประจักษ์ด้วยตนเอง)

ในเมื่อรู้เห็นอยู่แล้วว่าเป็นอย่างนั้น จะต้องไปเชื่อใครอีก หรือจะต้องไปเอาใครมาบอกให้อีก เรียกว่าเป็นขั้นที่ยิ่งกว่าเชื่อ หรือเลยเชื่อไปแล้ว อยู่เหนือความเชื่อ ดังที่ท่านอธิบายว่า

“เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน่อยู่ด้วยตนเอง ประจักษ์กับตนเอง (เธอ) ไม่เชื่อต่อใครๆ อื่น ไม่ว่าจะ เป็นสมณะหรือพราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม คือ ไม่เชื่อต่อใครๆ เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน่อยู่เอง ประจักษ์กับตัวว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงมิใช่เป็นตัวตน เพราะอนิจชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ”¹⁵¹

หรือที่พระสารีบุตรทูลพระพุทธเจ้าว่า

“ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์มิใช่ถือไปตามด้วยศรัทธาต่อพระผู้มีพระภาค... เรื่องนี้ ข้าพระองค์ทราบดีแล้ว เห็นแล้ว รู้ชัดแล้ว ทำให้ประจักษ์แจ่มแล้ว สัมผัสแล้วด้วย

¹⁵¹ พุ.ม.๒๙/๔๐๗/๒๘๑; (ดู พุ.สุ.๒๕/๔๑๗/๕๐๑ และ พุ.ธ.๒๕/๑๗/๒๘ ด้วย)

ปัญญา จึงไม่มีความสงสัย ไม่มีความคลางแคลงใจ”¹⁵²

น่าสังเกตว่า ในครั้งพุทธกาล คนคงสนใจใฝ่ใจเรื่องมหาบุรุษกันมาก จึงมีเรื่องราวในพระไตรปิฎกกล่าวถึงคำนี้หลายแห่ง นอกจากเรื่องมหาปริสัลักษณ์ะ คือลักษณะของมหาบุรุษ ที่พราหมณ์ทั้งหลายทำนายเจ้าชายสิทธัตถะตามตำรับตำราที่สืบมาแต่โบราณของเขาแล้ว ที่น่าสนใจกว่านั้นอีกก็คือ ในแง่หลักธรรม เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว เสด็จเที่ยวทรงสั่งสอนธรรม ก็ทรงพบผู้ทูลถามเรื่องนี้ว่า บุคคลอย่างไรจึงเรียกได้ว่าเป็นมหาบุรุษ แสดงว่ามหาบุรุษยังเป็นเรื่องที่อยู่ในความสนใจของคนทั่วไป และยังมีการถกเถียงกันอยู่

ขอยกตัวอย่าง ครั้งหนึ่ง พระสารีบุตรเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทูลถามว่า “ที่เรียกว่า มหาบุรุษ๗ ดังนี้ ด้วยเหตุผลแค่ไหนเพียงไร บุคคลจึงจะเป็นมหาบุรุษ” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ดูกรสารีบุตร เราเรียกว่า มหาบุรุษ เพราะเป็นผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว, เพราะเป็นผู้มีจิตยังไม่หลุดพ้น เราหาเรียกว่าเป็นมหาบุรุษไม่”¹⁵³

ตามพุทธดำรัสที่ตรัสตอบนี้ แสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงให้ถือว่า พระอรหันต์ คือท่านที่เป็นภาวิตทั้ง ๔ ด้าน ดังที่ได้พูดมาแล้วนั่นเอง เป็นมหาบุรุษ แต่เป็นการตรัสสั้นๆ แบบสรุปหรือรวบรัด ตัดเอาแต่จุดตัดดีสิ้นสุดท้าย คือการที่จิตหลุดพ้นแล้ว ซึ่งก็ได้พัฒนาจบภาวนาทั้ง ๔ จนเกิดปัญญาที่ทำให้จิตหลุดพ้นไปได้ และก็หมายความว่า ไม่ว่าจะบุคคลไหนๆ จะเก่งกาจอย่างไรก็ตาม ถ้าจิตใจยังไม่เป็นอิสระจากกิเลสและความทุกข์แล้ว ก็เป็นมหาบุรุษจริงยังไม่ได้

¹⁵² ลໍ.ม.๑๙/๙๘๕/๒๙๒

¹⁵³ ลໍ.ม.๑๙/๗๒๔/๒๑๑

พูดง่าย ๆ ว่า จะต้องขึ้นไปให้ถึงความมีอิสรภาพทางจิตปัญญา อย่างแท้จริง ปัญญาต้องถึงขั้นทำให้จิตปลอดพ้นกิเลสไร้ทุกข์ได้ เช่นว่า มีความคิดเป็นอิสระ ก็มีใช้หมายความแค่ว่าจะคิดอย่างไรก็ได้ ใจปรารถนา ไม่มีใครมาค้านมาห้ามหรือมาบีบบังคับอย่างไรได้ ไม่ใช่เท่านั้น แต่ต้องไปให้ถึงขั้นที่ว่าปัญญาทำงานเป็นอิสระ โดยไม่อยู่ใต้อำนาจการกำกับของตัวตนข้างใน ไม่ใช่คิดอะไรตามใจอยาก แล้วแต่ตณฺหา มานะ หรือทิฏฐิของตัวนั้นแหละจะมาชักจูงลากพาหรือบัญชาให้เป็นไป

อย่างไรก็ตาม ความหมายของ “มหาบุรุษ” ข้างต้นนี้ ดังที่ว่าแล้ว ตรัสลัดสั้น คงเป็นเพราะตรัสแก่พระสารีบุตร ซึ่งเป็นพระอัครสาวกที่เจนจบสูงสุดทางปัญญาแล้ว จึงตรัสชี้ไปที่ตัวตัดสินสุดท้ายเลย แล้วก็ตรัสโยงต่อไปยังหลักสติปัญญา อย่างนี้ก็แค่แถมมองไปแบบสูงสุดเลยทีเดียว

แต่ที่น่าสนใจสำหรับคนทั่วไป ซึ่งช่วยให้มองเห็นความหมายแบบขยายความสักหน่อย ดูได้จากพระดำรัสในคราวที่ตรัสตอบแก่อัครมหาเสนาบดีแห่งแคว้นวัชชี

เรื่องมีว่า คราวหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่เวฬุวนาราม ในเขตพระนครราชคฤห์ วัสสการพราหมณ์ มหาอำมาตย์แห่งแคว้นมคธ เข้าไปเฝ้า ครั้นแล้ว พราหมณ์ใหญ่นั้นทูลว่า ตามหลักของพวกเขา ถือว่า บุคคลที่เป็นมหาบุรุษ มีปัญญายิ่งใหญ่ ประกอบด้วยธรรมคือคุณสมบัติ ๔ อย่าง ได้แก่ เป็นพหูสูต รอบรู้เรื่องราวข่าวสาร หยั่งรู้อรรถะ แยกแยะได้ ว่าเป็นความหมายของอันไหนๆ เป็นผู้มั่งคั่ง ทรงจำรำลึกการทำคำที่กล่าวแล้วแม่นยำได้ เป็นผู้มั่งคั่ง ไม่ปล่อยปละเกียจคร้านในกิจการณียะที่เป็น เรื่องของชาวบ้านชาวเมือง, และเป็นผู้มีปัญญาไตร่ตรองรู้จักหาวิธีดำเนินการ สามารถทำ สามารถจัดการให้เป็นไป

เมื่อแสดงหลักของเขาแล้ว วัสสการพราหมณ์ก็ทูลถาม พระพุทธเจ้าว่า หลักที่เขากล่าวมานั้น พระองค์จะทรงเห็นชอบด้วย หรือ จะทรงคัดค้าน พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์มิได้ทรงเห็นชอบ และก็มีได้ คัดค้าน แต่พระองค์ทรงวางหลักว่า บุคคลที่เป็น “มหาบุรุษ” มีปัญญา ยิ่งใหญ่ ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๔ อย่าง ดังต่อไปนี้

๑. บุคคลนั้น เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่พหุชน เพื่อความสุขแก่พหุชน ทำให้ประชาชนดำรงอยู่ในทางดำเนินแห่งอารยชน กล่าวคือ ความมีกัลยาณธรรม ความมีกุศลธรรม

๒. บุคคลนั้น ประสงค์จะคิดความคิดใด ก็คิด ความคิดนั้น ไม่ประสงค์จะคิดความคิดใด ก็ไม่คิด ความคิดนั้น ประสงค์จะดำริตรีเืองใด ก็ดำริตรีเืองนั้น ไม่ประสงค์จะดำริตรีเืองใด ก็ไม่ดำริตรีเืองนั้น เป็นผู้ถึงความมีอำนาจเหนือจิตใจ ในคลองแห่งความคิดทั้งหลาย

๓. บุคคลนั้น เป็นผู้ที่มีปกติได้ตามปรารถนา ไปได้โดย ไม่ยากไม่ลำบากเลย ซึ่งฉน ๔ อันเป็นสภาวะแห่งอภิจิต ที่เป็นเครื่องอยู่มีความสุขอย่างประจักษ์เป็นปัจจุบัน

๔. บุคคลนั้น เพราะอาสวะสิ้นไป ใต้ประจักษ์แจ้งด้วย ปัญญาผู้ตรงด้วยตนเอง ซึ่งเจโตวิมุตติ (ภาวะพ้นเป็นอิสระแห่งจิต) และปัญญาวิมุตติ (ภาวะพ้นเป็นอิสระด้วยปัญญา) อันไร้อาสวะ เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน¹⁵⁴

¹⁵⁴ อภ.จตุกก.๒๑/๓๕/๔๕

พุทธพจน์ตรัสตอบแสดงความหมายของความเป็นมหาบุรุษนี้ มีหลายแห่ง แต่เพราะทรงตอบให้เหมาะกับผู้ถาม และมักมาในคาถาเนื้อความจึงมักรวบรัด หรือไม่ก็ลึกลงไปในแง่ที่เห็น ในที่นี้ เห็นว่าพระดำรัสแก่มหาอำมาตย์ข้างต้นนี้ ทรงตอบแก่ผู้ถามซึ่งอยู่ในสถานะใหญ่กว้าง โยงไปถึงคนทั้งหลายได้ทั่ว และเป็นความร้อยแก้ว แยกเป็นข้อๆ กำหนดง่าย จึงยกมาแสดงเป็นหลักตัวอย่าง

ถือว่า ความเป็นภาวิต ๔ ด้าน ก็รวมอยู่ในคุณสมบัติ ๔ ข้อนี้ หรือว่า คุณสมบัติของมหาบุรุษ ๔ ประการนี้ เป็นการสำแดงนัยอีกแนวหนึ่งของภาวิต ๔ นั้น โดยยกเด่นขึ้นมาในส่วนที่แสดงถึงความสามารถอันยิ่งใหญ่อย่างพิเศษ ที่ตระหนักได้ว่าเป็นสิ่งอันยากสำหรับคนทั่วไปจะทำได้

คุณสมบัติข้อแรกของมหาบุรุษ บอกจุดเน้นแห่งคุณของบุคคลผู้บรรลุนิพพาน ที่ว่า จบกิจแห่งพรหมจริยะ ไม่มีอะไรที่จะต้องทำเพื่อตนเองอีกต่อไป แม้แต่การที่จะต้องศึกษาเพื่อฝึกตนเอง ต่อแต่นี้ จึงมุ่งบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน บรรจบกับจุดหมายแห่งการดำเนินชีวิตของพระอรหันต์และการมีอยู่ของพรหมจริยะคือพระพุทธานุสสาทุกขัตถุสสา ซึ่งปรากฏในพุทธดำรัส อันตรัสเน้นอยู่เสมอ ที่ว่า “พหูชนหิตายะ พหูชนสุखाเย โลกาณุกัมปายะ” กล่าวคือ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่พหูชน เพื่อความสุขของพหูชน เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก

เมื่อบรรยายมาถึงจุดบรรจบนี้ ภาวะของผู้บรรลุนิพพานก็บอกด้วยถึงความบรรจบแห่งสุขของบุคคล ที่จะเป็นไปเพื่อความสุขของมวลชนทั้งโลก

คุณสมบัติของผู้บรรลุนิพพาน ไม่ว่าจะพูดพรรณนาในลักษณะใด ตลอดจนที่จัดเป็นภาวิต ๔ ดังที่อธิบายมานั้น รวมแล้ว ก็ตั้งอยู่บนฐานของธรรม ๓ ประการ มีธรรม ๓ อย่างนั้น เป็นหลัก เป็นแกน คือ

- ปัญญา ที่เรียกจำเพาะว่า **วิชา**
- ความหลุดพ้นเป็นอิสระที่เรียกว่า **วิมุตติ** และ
- **กรุณา** ที่เป็นพลังแผ่ปรีชาญาณออกไปทำให้ผู้อื่นพลอยได้วิชา และถึงวิมุตติด้วย

ถ้าเปรียบบุุชชนเหมือนคนถูกมัด **วิชา** ก็เป็นมีดตัดเครื่องผูกขาดออกไป **วิมุตติ** ก็คือการหลุดพ้นออกไปจากเครื่องผูกมัด เป็นอิสระเสรี **กรุณา** ก็แสดงออกมาว่า เมื่อหายเดือดร้อนห่วงว้ายกับเรื่องของตัวเองแล้ว มองกว้างออกไป เห็นคนอื่น ๆ ถูกมัดอยู่ ตัวเองไม่มีอะไรต้องห่วงพะวงอีกแล้ว ก็เอาแต่เที่ยวแก้มัดคนอื่นต่อไป

ในทางหลักวิชา ถือว่าวิชาเป็นมรรค ส่วนวิมุตติเรียกคร่าวๆ ว่าเป็นผล แต่ตามตำรา ท่านแยกวิมุตติละเอียดออกไปเป็นสองตอน คือเป็นทั้งมรรค และทั้งผล กิริยาที่หลุดหรือพ้นออกไปหรือขณะที่หลุดพ้น ท่านว่าเป็นมรรค ภาวะที่เมื่อหลุดพ้นออกไปแล้ว มีความเป็นอิสระเสรีอยู่เป็นปกติ เรียกว่าเป็นผล¹⁵⁵

ลำพังการบรรลุนิพพาน ย่อมเสร็จสิ้นเพียงแค่วิชาและวิมุตติ ส่วนกรุณาเป็นเรื่องของการทำเพื่อผู้อื่นต่อไป

¹⁵⁵ วิชา เช่น ม.อ.๒/๔๖๙; ๓/๗๔๓; ส.อ.๒/๓๒๙; ๓/๑๕; อ.อ.๑/๕๕; ๒/๑๙๒,๔๗๕,๕๕๐; ๓/๒๕๗; วิมุตติ เช่น ม.อ.๒/๓๗๙; ๓/๗๐๑; อ.อ.๒/๑๙๑,๕๑๑; ๓/๖,๑๔๓,๑๗๖; อิตติ.อ.๒๒๓; วิชาและวิมุตติ เช่น ม.อ.๓/๗๔๗; อ.อ.๑/๑๒๗,๕๗๙; ๒/๗๐,๕๑๓; ๓/๔๐๐; วิสุทธิ.ฎีกา ๒/๗๐/๘๔ (บางแห่งอธิบายชัดเจน)

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เรื่องส่วนตัว (อัตตัตถะ) สำเร็จที่วิชาและวิมุตติ ส่วนเรื่องที่จะทำเพื่อคนอื่น (ปรัตถะ) เป็นกิจของภรรวารับช่วงต่อไป

อนึ่ง พึงสังเกตว่า ในบรรดาองค์ธรรมทั้งสาม คือ วิชา วิมุตติ และภรรวนั้น วิมุตติเป็นภาวะฝ่ายผล พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นภาวะเสร็จงาน และเป็นภาวะเอื้ออำนวยแก่การทำงานต่อไป ไม่ใช่เป็นตัวการทำงานเอง ส่วนปัญญากับภรรวน เป็นองค์ธรรมฝ่ายทำงาน

- ปัญญา เป็นตัวทำงานให้การบรรลุนิพพานซึ่งเป็นเรื่องของตนเองสำเร็จ
- ภรรวน เป็นตัวทำงานให้เรื่องของคนอื่นสำเร็จ

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงถือว่า ปัญญากับภรรวน เป็นพระคุณหลักของพระพุทธเจ้า ปัญญาเป็นแกนนำของ อัตตัตถะ หรือ อัตตทิตตสมบัตติ ภรรวนเป็นแกนนำของ ปรัตถะ หรือ ปรทิตตปฏิบัติ

ในคัมภีร์มากมาย จึงนิยมย่อพุทธคุณลงเป็นข้อหลัก ๒ อย่าง คือ *อัตตทิตตสมบัตติ* มีปัญญาเป็นตัวทำการ และ *ปรทิตตปฏิบัติ* มีภรรวนเป็นตัวทำการ¹⁵⁶

แต่อัตตทิตตสมบัตติ และปรทิตตปฏิบัติ ทั้งสองอย่างนั้น มีความหมายและเป็นของแท้จริงได้ ก็เพราะมีวิมุตติยืนยันเป็นพยาน

วิมุตตินั้น เป็นเครื่องส่องแสงถึงการเข้าถึงนิพพานแล้ว เรียกว่า เป็นอาการสำแดงหรือลักษณะสำคัญด้านหนึ่งของนิพพาน จัดเป็นไวยาพจน์ข้อหลักของนิพพาน

¹⁵⁶ วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๒๕๘/๓๘๑

ดังที่กล่าวแล้ว วิมุตติแสดงความหมายสำคัญของนิพพาน ซึ่งเน้นในด้านความหลุดพ้น เป็นอิสระเสรี เมื่อโยงกับคุณสมบัติสำคัญ ๒ ประการ ที่เนื่องด้วยการถึงวิมุตติ หรือบรรลุนิพพานนั้น คือ *ปัญญา* และ *กรุณา* ก็เรียกบุคคลผู้บรรลุนิพพานนั้น ด้วยคำไทยที่ชาวบ้านพอจะเข้าใจไม่ยากว่า เป็นอิสระเสรีชน ผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา และทำการด้วยกรุณา

นอกจากวิมุตติที่ยืนเป็นหลักแล้ว ยังมีไวพจน์แสดงลักษณะด้านต่างๆ ของนิพพานอีกมากมาย ดังยกมาให้ดูแล้วข้างต้น

บรรดาไวพจน์เหล่านั้น มีอยู่อย่างน้อยสองคำ ที่ใช้เป็นคำสามัญในภาษาไทย และเป็นลักษณะที่สำคัญด้วย คือ *วิสุทธิ* และ *สันติ*

วิสุทธิ คือความบริสุทธิ์ หรือสะอาด หมายถึงภาวะปราศจากกิเลส ที่จะทำให้สกปรกเศร้าหมองหรือขุ่นมัว จึงใสและมองเห็นอะไรๆ ชัดเจน

สันติ คือความสงบ หมายถึงภาวะที่หายวุ่น หายพลุ่งพล่านกระวนกระวาย ปราศจากความทรมานทรมายเร่าร้อนแห่งกิเลส หมดสิ่งที่จะกวนให้ไหวหวั่นเพื่อม จึงเรียบ ซึ่ง สงบ เย็น ทุกอย่างเข้าที่ เป็นสภาวะของตัวเอง สามารถเสวยผลต่างๆ ได้บริบูรณ์ที่สุด และมีความพร้อมมากที่สุดที่จะทำการทั้งหลายอย่างถูกต้องสมบูรณ์

จากไวพจน์เหล่านี้ จึงวางหัวข้อบทไว้ว่า วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน ถ้าจะแปลง่ายๆ คงได้ความว่า สว่าง อิสระ สะอาด สงบ หรือ นิพพาน

ใครพอใจไวพจน์อื่นใด จะเติมต่อเข้ามาอีกก็ได้ เช่นว่า วิชา วิมุตติ เกษม วิสุทธิ สันติ ปรมัตถ์ บรมลัจจ์ นิพพาน เป็นต้น ก็อยู่ในขอบเขตความหมายของนิพพานอยู่นั่นเอง.

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: ภาวิต & โยงไปหา ภาวนา &

ธรรม ที่แสดงคุณสมบัติของพระอรหันต์ ในฐานะเป็นภาวิตัตต์ คือบุคคลผู้ ได้พัฒนาตนแล้ว ๔ ประการ อันเรียกว่า “ภาวิต” ๔ ด้าน คือ ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต และภาวิตปัญญา นั้น แม้ว่าจะมีพุทธพจน์ตรัสไว้เป็นชุด ปรากฏใน พระไตรปิฎกหลายแห่ง แต่ไม่พบคำอธิบายพร้อมด้วยกันทั้งชุดในที่เดียวกันเลย พบแต่คำอธิบายเฉพาะบางข้อเมื่อมีกรณีเกี่ยวข้อง เช่น แกไขความเข้าใจผิดในข้อที่ ยกขึ้นพิจารณาในคราวนั้นๆ อาจเป็นได้ว่า ในพุทธกาล คำเหล่านี้ สำหรับพุทธบริษัท เป็นคำที่ได้ยินได้ฟังรู้เข้าใจกันอยู่เป็นสามัญ จึงไม่มีข้อสะดุดให้ต้องอธิบาย (ข้อที่ พบคำอธิบาย มักเป็นการตอบหรือชี้แจงแก่คนภายนอก เช่น แก่เดียรฉัตรบริพาชก)

เฉพาะอย่างยิ่ง “ภาวนา” ๔ ซึ่งเป็นการปฏิบัติของภาวิต คือการพัฒนาที่ทำให้ เป็นภาวิต ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกครบเป็นชุดที่มี ๔ ข้อพร้อมในที่เดียวกันเลย เว้นแต่จะนับอย่างพม่า ที่จัดคัมภีร์เปฎโกปเทศเข้าในพระไตรปิฎกด้วย คือ ในคัมภีร์ เปฎโกปเทศนั้น กล่าวว่ “ด้วยมรรคมืองค์ ๘ ย่อมได้แม้ภาวนา ๔ อย่าง คือ คีล ภาวนา กายภาวนา จิตตภาวนา และ ปัญญาภาวนา (เปฎโกปเทศปาฬิ 290, ที่นี้ เรียง คีลภาวนา ไว้หน้าก่อนกายภาวนา)

ในพระไตรปิฎกที่อื่นจากนี้ กล่าวถึงภาวนาไว้อย่างมาก ๓ อย่าง คือ ใน สังคีตีสสูตร เรียงภาวนา ๓ ต่อจากสิกขา ๓ ว่า

“สิกขา ๓ ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา. ภาวนา ๓ ได้แก่ กายภาวนา จิตตภาวนา ปัญญาภาวนา” (ที.ป.๑๑/๒๒๘/๒๓๑)

อนึ่ง นำสังเกตด้วยว่า ในพระไตรปิฎก (นอกจากเปฎโกปเทศ ที่ว่าแล้ว) ไม่ ปรากฏคำว่า “คีลภาวนา” ในที่ใดเลย ดังนั้น คีลภาวนาจึงมีแต่ที่แฝงอยู่ในภาวิตศีล เท่านั้น (ไม่พึงสับสนกับคำว่าคีลและภาวนา ในคำว่า ทานคีลภาวนา ซึ่งหมายถึง ทาน และคีล และภาวนา ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ ที่แต่ละอย่างเป็นต่างข้อ แยกต่างหากกัน)

ส่วนในอรรถกถาทั้งหลาย นอกจากยกภาวิตมาแสดงครบทั้ง ๔ แล้ว ท่านกล่าวถึงภาวนา ๔ วัฏครบทั้งชุดมากหลายแห่ง และอธิบายไว้มากบ้างน้อยบ้าง แต่บางที่คำอธิบายก็ขัดแย้งกัน

สำหรับจิตตภาวนา และปัญญาภาวนา สองอย่างนั้นนับว่าไม่เป็นปัญหา ดังที่เป็นคำซึ่งคุ้นๆ กันอยู่แล้ว และความหมายก็คล้ายอย่างที่พบท่านอธิบายและเข้าใจกันอยู่ทั่วไป แต่ที่ขัดแย้งกันบ้าง ไม่ชัดเจน ชวนให้สับสนบ้าง ก็คือความหมายของกายภาวนา และศีลภาวนา (ซึ่งโยงไปที่ภาวิตกาย และภาวิตศีล ทำให้พลอยยุ่งยากกับความหมายของสองคำนี้ไปด้วย)

ยกตัวอย่าง คัมภีร์เปฏโปกเทศ (ที่อ้างแล้ว) ดูจะอธิบายต่างจากคัมภีร์ทั้งหลายอื่น และแตกต่างไม่เฉพาะกายภาวนาและศีลภาวนาเท่านั้น แม้จิตตภาวนา และปัญญาภาวนาก็ต่างไปด้วย ขอนำมาให้ดูพอเห็นรูปเค้า ดังนี้ “บรรดาภาวนา ๔ นั้น ด้วยสัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะ กายก็เป็นอันได้พัฒนาแล้ว, ด้วยสัมมาวาจาและสัมมาวายามะ ศีลก็เป็นอันได้พัฒนาแล้ว, ด้วยสัมมาสังกัปปะและสัมมาสมาธิ จิตก็เป็นอันได้พัฒนาแล้ว, ด้วยสัมมาทิฐิและสัมมาสติ ปัญญาก็เป็นอันได้พัฒนาแล้ว; ด้วยภาวนา ๔ อย่างนี้ ธรรม ๒ อย่างย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ คือ จิตต์ และปัญญา” (จิตต์ คือสมถะ ปัญญา คือวิปัสสนา)

คราวนี้ ขอให้ดูในคัมภีร์เนตติปกรณ์ (ทางพม่าจัดเข้าในพระไตรปิฎกด้วยเช่นกัน) ท่านไม่ได้อธิบายคำว่าภาวนา ๔ แต่อธิบายภาวิต ๔ ซึ่งก็โยงถึงกันเองในตัว จะเห็นว่า ความหมายที่ท่านแสดงจะขัดแย้งกับของเปฏโปกเทศ ขอให้ดูคำอธิบายข้างต้นเทียบกับของเนตติปกรณ์ ดังนี้ “บรรดาชั้น ๓ นั้น ศีลชั้นและสมาธิชั้น เป็นสมถะ, ปัญญาชั้น เป็นวิปัสสนา;... ภิกษุเหล่านั้นเป็น ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต ภาวิตปัญญา: เมื่อพัฒนากาย ธรรม ๒ อย่าง ย่อมถึงการพัฒนา คือ สัมมากัมมันตะและสัมมาวายามะ, เมื่อพัฒนาศีล ธรรม ๒ อย่าง ย่อมถึงการพัฒนา คือ สัมมาวาจาและสัมมาอาชีวะ, เมื่อพัฒนาจิต ธรรม ๒ อย่าง ย่อมถึงการพัฒนา คือ สัมมาสติและสัมมาสมาธิ, เมื่อพัฒนาปัญญา ธรรม ๒ อย่าง ย่อมถึงการพัฒนา คือ สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ” (เนตติปกรณ์ปาฬี 76)

คำอธิบายยังมีต่อไปอีก แต่ขอยกมาให้ดูพอเห็นหลักใหญ่เท่านั้น

(คำแปลของภาวณา และภาวิต ว่า “พัฒนา” นั้น จะใช้คำว่าเจริญ หรืออบรม แทน ก็ได้ แต่ในที่นี้ใช้คำว่าพัฒนา เพราะเป็นคำที่ทั้งในภาษาไทยก็ใช้กันคุ้น และเป็นคำที่มาจากภาษาบาลีเช่นเดียวกับภาวณา/ภาวิต อีกทั้งเป็นคำที่ในคัมภีร์ใช้เป็นคำแปลของภาวณาและภาวิตนั้นด้วย เช่น “ภาวิตกาโยติ วุฑฒิตกาโย.”, นิท^๑.๑.๒๖๔; “ภาวิตลีโลติ วุฑฒิตลีโล ๗”, อสง.๑.๒/๒๕๓)

คำอธิบายในอรรถกถาทั้งหลาย โดยทั่วไปจะสอดคล้องกับเนตติปกรณ^๒ ซึ่งดูแย้งกับในเปฏโปกเทศ ฟังดูตัวอย่าง เริ่มด้วยอรรถกถาของเนตติปกรณ^๓ นั้นเองที่ว่า “ด้วยความบริบูรณ์แห่งอภิสมจาริกศีล ย่อมเป็นภาวิตกาย, ด้วยความบริบูรณ์แห่งอาทิพรหมจริยศีล ก็เป็นภาวิตศีล, อีกอย่างหนึ่ง ด้วยอินทริยสังวร ย่อมเป็นภาวิต (ปัญญา)กาย, ด้วยศีลที่เหลือจากนั้น ก็เป็นภาวิตศีล ๗” (เนตติปกรณ-อภุจกถา 154) และในอรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย (อสง.๑.๒/๒๕๓) ก็อธิบายคล้ายกันอย่างนี้ แต่มีแง่แยกไปอีกว่า “ด้วยกายภาวณา กล่าวคือกายานุปัสสนา ชื่อว่าเป็นภาวิตกาย... อีกอย่างหนึ่ง ด้วยการพัฒนาทวาร ๕ จึงเป็นภาวิตกาย, ด้วยคำว่าภาวิตกายนี้ ท่านมุ่งเอาอินทริยสังวรศีล, ด้วยคำว่าภาวิตศีล ท่านหมายเอาศีล ๓ ที่เหลือ” (ศีลอีก ๓ ที่เหลือ คือ ปาติโมกขสังวรศีล อาชีวรปริสุทธศีล และปัจฉยปฏิเสวนศีล)

ส่วนในอรรถกถา-ฎีกาอื่นๆ มีคำอธิบายที่เรียกได้ว่าประปราย เช่น ในอรรถกถาแห่งสังยุตตนิกายแห่งหนึ่ง (ส.๑.๓/๔๗) ว่า “ในคำว่า ภาวิตกาย นี้ หมายถึงกายที่ประกอบด้วยทวาร ๕” นี้ก็ตรงกับในอรรถกถา ๒ แห่งที่อ้างแล้วนั้น

อนึ่ง ในอรรถกถา-ฎีกา บางที่ท่านก็ยกไว้ด้วยว่า คำว่าภาวณา ในชุดภาวณา ๔ นี้ มิใช่หมายถึงการปฏิบัติที่กำลังทำอยู่ มิใช่การปฏิบัติเพื่อให้ถึงจุดหมาย เหมือนที่พูดกันตามปกติ แต่หมายถึงการปฏิบัติที่สำเร็จเสร็จหรือจบไปแล้ว หรือการปฏิบัติที่ถึงจุดหมายเสร็จสิ้นแล้ว ของพระอรหันต์ เช่น แห่งหนึ่ง (ที.ฎี.๓/๓๖๖) ว่า “ภาวิต-ภาเวน ภาวณา” (เป็นภาวณา โดยภาวะที่ได้พัฒนาแล้ว)

เรื่องภาวิต ๔ และ ภาวณา ๔ ขอกล่าวไว้เป็นทางแห่งความเข้าใจ และเป็นแนวสำหรับท่านที่สนใจจะได้ศึกษาค้นคว้าต่อไป เพียงเท่านั้น